

પ્રવેશક

કેળવણી અને શિક્ષણ વચ્ચેનો મોટો સમગ્ર-
વવાની આજે હવે જરૂર નથી ગઈ કેળવણી
છત્રનને વ્યાપી લેનારી વસ્તુ છે અને શિક્ષણ એ
કેળવણીનું એક અગમ્ય ભાગ છે આપણી સાળાઓમા
મોટે ભાગે માત્ર શિક્ષણનું કામ ચાલે છે આવડા
મોટા દેશમા, આટલી બધી ગરીબીના ભાર નીચે
દમાપમા છીએ ત્યારે, આપણો શિક્ષક શિક્ષણના
કામથી આગળ જઈ ગઈ નહિ એ પણ તદ્દન
સ્વાભાવિક છે એટલા માટે શિક્ષણનું કામ પદ્ધતિ-
સરૂ ને અને પોતાના કામની પાછળ જઈને
દરેક શિક્ષક શિક્ષણની સામીવતાનો વિચાર કરતો
થાય, તેની દિમાગત આપણે કર્યા કરીએ છીએ
પરંતુ શિક્ષણની સામીવતા લાવવા માટે જે વ્યાપક
વર્તુળનું સાગ્રાનું શિક્ષણ એક નિદુર્ભાગ છે, તે
કેળવણીના વિચારને સામીવ દૃષ્ટિથી વિચારી લીધા
સિવાય ચાલે તેમ નથી

શિક્ષણશાસ્ત્રના અને નવીન શિક્ષણના પુષ્કળ વિચારો આજ દિન સુધી રહ્યો ચલા છે, અને હજી થયે જાય છે. નવીન શિક્ષણના વિચારોથી આજના શિક્ષકને હમેશાં પરિચિત રાખવો એ કેળવણીકારોનું કર્તવ્ય આતી સાથે જ એ નવીન શિક્ષણની પાછળ નવી કેળવણીની દૃષ્ટિ, એની તાત્વિક વિચારણા કરીને આજની શિક્ષક દુનિયા પાસે મૂકવાની તેટલી જ અગત્ય છે. શાળાઓમાં જે જાતનું બ્યવહાર શિક્ષણ નવીન દૃષ્ટિથી આપવાના આપણા મનોરથો છે તે શિક્ષણ નવી કેળવણીના તત્ત્વને જાણ્યા સિવાય સાર્થક થઈ શકશે નહિ આ વિચારથી પ્રેરાઈને નવી કેળવણીનું આ પુસ્તક સમાજ પાસે ધરવાનું ઉચિત ધાર્યું છે. નવી કેળવણીના મિદ્ધાતોની શ્રમિકા ઉપર નવીન શિક્ષણનું કામ વધારે સામીપ અને વધારે ઉપકારક નીવડશે એમાં શંકા નથી.

નવી કેળવણીનો વિચાર કરતા જે લેખેટ લખાયા છે, તેવા લેખોમાંથી ચૂંટી કાઢેલા દસ લેખોનો આ એક સંગ્રહ છે દરેક લેખ પોતાની રીતે એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ બને છે, છતાંયે જે ચૂંટણી કરવામાં આવી છે તે ચૂંટણી જોતાં દસે પ્રકરણોની અંદર રહેલા વિચારો એકબીજાની માથે સંકળાયેલા માત્રમ પડશે.

એક કાળે સમાજમાં શિક્ષણની દુનિયામાં ગુરુયુગ હતો. આજનો નવીન યુગ બેઠો તે પહેલાં ગુરુયુગના જેવા જ ધણા યુગો કેળવણીના ક્ષેત્રમાં આવીને બેસી ગયા. આજનો યુગ વિધેયયુગ છે. એ વિધેયયુગનું મહત્ત્વ પહેલા પ્રકરણમાંથી વાંચકને જોવા મળશે.

આજ દિન સુધી શિક્ષકે, મામાપે અને સમાજે વિદ્યાર્થી તરફ એક ચોક્કસ પ્રકારની દૃષ્ટિ રાખી છે. એ દૃષ્ટિ છે મતામહની આજના યુગમાં આ દૃષ્ટિમાંથી વડીવોએ નીકળી ગયા સિવાય છૂટકો નથી. આપણા મોટેરાઓની એ પ્રકારની દૃષ્ટિ જાળકાને કેટલું નુકસાન કરે છે તે જાણવા માટે બીજું પ્રકરણ જોવા વાંચકને નિમંત્રણ છે ગમે તેવું શાસ્ત્રીય શિક્ષણનું કામ પણ આ જૂની દૃષ્ટિને ખેંસવી લીધા સિવાય કશું જ ઉપયોગી પરિણામ લાવી શકવાનું નથી.

શાળાઓની અંદર લખતા આજના વિદ્યાર્થીને વિચાર કરતો કરવા માટે શિક્ષકો ઓછી જહેમત નથી ઉઠાવતા. આજના ચર્ચાસધો, ધારાસભાનાં અનુકરણો, નિમંષકેષનો અને ખુદ શિક્ષકનાં પ્રવચનો આ દિશાના પ્રવર્તે છે. મામાપ

પણ પોતાનું બાળક સ્વતંત્ર વિચારક થાય એ માટે પોતાની શક્તિમાં હોય તેટલા પ્રયત્નો કરી છૂટે છે. આમ છતાંયે લુવાન બણીમણીને બહાર નીકળે છે ત્યારે તેની પાસે વિચારનું દારિદ્ર્ય આપણને શરમાવે તેવું હોય છે. આવા વિચારદારિદ્ર્યનું કારણ શોધવાનો પ્રયત્ન ‘વિચારોની કેળવણી’ વાળા પ્રકરણમાં કરવામાં આવ્યો છે. શિક્ષણનો ક્રમ આજે ઉત્તરી રીતે આસે છે, તેને જો ફેરવવામાં ન આવે તો આપણું વિચારોનું દારિદ્ર્ય ઘટવાનું નથી.

શિસ્તનો પ્રશ્ન કેવળ શિક્ષકને જ નથી મૂકવતો હોતો. આપણા ઘરો, સમાજ વગેરેમાં મોટે-રાએને શિસ્ત જોઈએ છીએ, અને નાનાઓ મોટે-રાએની આ માગણીને તોડી પાડી શકતા નથી. શાળામાં શિક્ષકનો અને ઘરમાં માતાપિતા સૌથી વધારે વખત પોતાના બાળકને શિસ્ત સાચવવાનો ઉપદેશ કરીને શિસ્તની તાલીમ આપવા પાછળ જતો હોય છે. આમ છતાંયે શિસ્ત આવની હોય તેવો મનોમત ઠાઈ પણ પ્રગટ કરતું દેખાતું નથી. આપણે જે જાતની શિસ્ત માગીએ છીએ તે શિસ્ત શું છે, ખરી રીતે શિસ્ત કેવી હોવી જોઈએ તે કેવી રીતે ઉભી કરી શકાય, એ બાબતોનો વિચાર આપણે નવેસરથી કરવાનો રહે છે. કેવળ શિસ્તના

જ કારણસર નાનાઓ અને વડીલો વચ્ચે મતભેદો અને વિચારભેદો પડી જતા અને એકબીજાના જીવન વચ્ચે મોટું અંતર પડતું આજે આપણે જોઈએ છીએ શિસ્તનો જૂનો ખ્યાલ બદલાઈ નહિ ગય ત્યાં સુધી નાના મોટરાઓ વચ્ચેનું આ અંતર ઠપાઈ જવું મુશ્કેલ છે શિસ્તનો તે ખ્યાલ બદલાવવામાં શિસ્ત ઉપરનું પ્રકરણ મદદ કરશે

ફરજ-મરજનો ઝગડો અનાદિ કાળથી ચાલતો આવ્યો છે આજે પણ એ ઝગડાનું અરૂપ સંદેશ પણ જોણું ઉમ ચમું નથી રચૂળ જૂમિકાનો વિચાર કરો, સુદમનો વિચાર કરો તો પણ આ ફરજ મરજનો કલહ એટલો જ તીક્ષ્ણ માલૂમ પડે છે મનુષ્ય વિચારમાં જેમ આગળ વધતો જાય છે, તેમ તેમ મરજને બદલે ફરજ એને વધારે વહાલી લાગે કે પોતાની મનોદયાથી જગત આખાને આક્રવાની ટેવવાળો માણસ તેવી ફરજ નમાગે સ્વીકારવી જોઈએ તેવું પ્રતિપાદન કરે છે પરંતુ એ જૂલી ગતિ છે કે જેને માટે એ પ્રતિ પાદન કરે છે તેની અને પોતાની વચ્ચે વિચાર અને આચારનો એક મહાસાગર પડ્યો છે, આ જૂનને સીધે જ ફરજ મરજ વચ્ચે હમેશા મજા-ત્રાહ ચાલ્યા કરે છે ફરજિયાત મરજિયાત ઉપર

આ નવી દૃષ્ટિથી આજે જો વિચાર કરીએ નહિ તો સમાજનું જીવન પ્રગતિ નહિ કરી શકે. ફરજ-મરજના ઝગડાની પાછળ હેતુ તો વિકાસનો રહેલો છે એ હેતુ જ જો માર્યો જતો હોય તો એનો ફરીથી નવિ વિચાર કરવા જેટલો જડ આપણે નહિ બની શકીએ. ફરજ-મરજનો આ દૃષ્ટિથી તાત્વિક વિચાર પાચમા પ્રકરણમાં કરવામાં આવ્યો છે.

આખા પુસ્તકને સહેજ હળવું બનાવનાર પ્રકરણ હઈ છે. જૂની નવી શાળાનો તફાવત બતાવવાને નવીન કેળવણીના વિચારોને ઉમ્મપણે રજુ કરવાનો તેમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. કેળવણી લેતો વિદ્યાર્થી બધે શાળાના એક ઓરડામાં બેઠો હોય, પરંતુ ત્યાં એ વિદ્યાર્થી પોતાના બાકિ જીવનનું ઘડતર ધરી રહ્યો હોય છે એ ઘડતર ધરવામાં જેટલો સિદ્ધાંતો દિસે છે તેટલો જ વર્ગના ઉપસ્કરનો, વર્ગની રચનાનો, શાળાના સ્થળનો-શાળાના હવા પાણી ને સ્થળનો પથ છે આવી નાની નાની સ્થળ તેમ જ સૂક્ષ્મ વિગતો પથ બધું-નારના વિગતને મદદ કરનારી વા હાનિ કરનારી નીવડે છે કેળવણીના નવીન તત્ત્વોનો ગંભીર-તાથી વિચાર કરતી વખતે આવી નાની નાની વિગતોને પથ વિસારવી નહિ જોઈએ એમ બતાવ-

વાનો અહીં હેતુ છે. આગતા જીવનને વધારે વિશુદ્ધ અને વધારે ઉદાર બનાવવા માટે નાનામાં નાના તેમ જ મોટામાં મોટી જાગતોમાં ધરમૂળથી ક્રાંતિ કરવી જોઈએ તેવો ખ્યાલ આ પ્રકરણ દ્વારા વાચકને મળશે.

નીતિના શિક્ષણથી તો માન્યો કે સમાજ તો શુ, પણ નવી ગણતરી શાળાઓ પણ દૂરી નથી રાકી નીતિશિક્ષણ માટે કેટલીયે યોજનાઓ ધડાય છે, અને કેટલાયે પુસ્તકો લખાય છે હજી તો ગઈ કાલે જ નીતિશિક્ષણ કેવી રીતે ને વ્યાપક પ્રકારનું આપવું તેના નિર્ણય માટે દુનિયાના એક જાગતા મોટી પરિષદ ભરાઈ હતી આ બધું હોવા છતાં નવો શિક્ષક જરાય સમજે છે કે નીતિનું શિક્ષણ આજે તો કશું જ કામમાં આવવાનું નથી આવતી રાજના સમાજે પોતા પૂરતા નીતિના ધોરણો પોતાને જ રચવાના છે આજના નીતિના ધોરણોનો આગ્રહ અને તેનો ઉપદેશ આવતી કાલની નીતિને સિધ્ધિ કરશે જ, અને નવી નીતિના સર્જનકાર્યને રૂધિરો આવા ઉમ્મ વિચારનું બીજા 'નીતિનું શિક્ષણ' નામના પ્રકરણમાં મૂકવાનો પ્રયાસ કર્યો છે એ પ્રકરણના વાચનથી નીતિના ને નીતિશિક્ષણના રૂઢ ખ્યાલો

અદલાઈ જાય, તો કેળવણીમાં એક બારે મોટું પરિવર્તન થયું ગણી શકાય.

આંદમુ પ્રકરણ વાચનારને જરા ચોકાને એવું છે તે પ્રકરણમાં ધાર્મિક શિક્ષણની માન્યતા એક ધર્મવ્યૂત સંસ્થાએ પૂરેલા સવાલોના જવાબો આપેલા છે. ધર્મશિક્ષણનો પ્રશ્ન પણ નીતિશિક્ષણ જેટલો જ, બન્ને તેથી પણ વધારે ઉગ્ર છે. આજની શિક્ષણમંડળમાં એ પ્રશ્ન ધાર્મિક જરૂરતા પણ વધારે ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. આનું કારણ એ છે કે આજની શિક્ષણમંડળમાંની પાછળ જો રીસો ખરવાયો છે તે ધનાઢ્યોનો હોય છે. આજના ધર્મો નવીન સંસ્કરણ માંગે છે તેમાં તો બે મત છે જ નહિ. ધર્માનુયાયીઓને પૂછો કે હલ્લુતા નાસ્તિકોને પૂછો, તો પણ ધર્મના સંસ્કરણની માન્યતામાં વિચારોનો મેળ કાઢ એક ટેકાણે મળેલો દેખાશે. એક તરફથી ધર્મને સંસ્કરણ ગણના માટે ચોક્કસ પ્રયત્નના ધર્મશિક્ષણની મોટી વિચારણાઓ અકાપ છે, ત્યારે બીજી તરફથી ખૂદ ધર્મના નામ સામે જ અમાધાન્ય સૂચવેલ કરવાનો ધર્મો સહ જોડેલાઓનો એક વર્ગ હોયો થયો છે. આવી પરિસ્થિતિમાં ખૂદ ધર્મને નવેસરથી વિચાર કરવો પડે છે, અને તેથી ધર્મ-

શિક્ષણનો વિચાર તો એથીયે હેઠા ઉતરીને કરવો
 પડે છે. ધર્મની વ્યાખ્યામાં આજે ધર્મનાં તત્ત્વોનો
 જ નહિ પરંતુ એના બાહ્યાચારોનો પણ સમા-
 વેશ થાય છે. ધર્મશિક્ષણ તત્ત્વોના ઉપદેશો અને
 ક્રિયાક્રાંતિઓ સમાઈ જાય છે. વાચનાર સમજે છે
 કે નવીન યુગ નવા ધર્મનું મંડાણ કરવા આસ-
 માન જમીન એક કરી રહ્યો છે. ધર્મની બાન-
 તમા તો જૂના નવા યુગ વચ્ચે એટલું મોટું
 અંતર પડી ગયું છે કે એક યુગનો વિચાર બીજો
 યુગ ઝીલી શકે નહિ, તેમ જ સહન પણ કરી શકે
 નહિ. નવા યુગને ધર્મની વ્યાખ્યા જ બદલી નાખવી
 છે. નવા યુગને આજના ધર્મના બાહ્યાચારોને જક-
 મૂળથી ઉખેડી નાખવા છે અને વાત સાચી પણ
 છે કે ધર્મની આસપાસ આજે એટલા બધા જાળાં
 બધાં જાળાં ગયા છે કે તેમાં હવે માગ મતને અવ-
 કાશ જ રહેતો નથી. ધર્મનો અને ધર્મશિક્ષણનો
 આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરીને ધર્મશિક્ષણની બાબતમાં
 નિષેધાત્મક તેમ જ વિધેયાત્મક એવા અગત્યના
 જાણવાના વિચારોને આ પ્રકરણમાં રજૂ કરવામાં
 આવ્યા છે. આશા તો એની રાખવામાં આવી છે
 કે દરેક શિક્ષકાર, દરેક માતાપ અને સમાજનો
 દરેક સદસી આવા અતિ અગત્યના પ્રશ્ન ઉપર ઉદા-

રતા અને સદિધ્વજતા ધારણ કરે સુધાગક તેમજ શાંતિકારને જોડણી તરવેલી ઉચ્ચતાની જરૂર છે તેટલી જ શાંતિ ને વિચારસદિધ્વજતાની જરૂર છે

નવમુ પ્રકરણ શ્રીશિક્ષણ ઉપર થોડાએક અડાઓ રણુ કરે છે શ્રીશિક્ષણની બામતમા આજે વધારે ઉદાર દૃષ્ટિથી વિચાર મધ રહ્યા હોય એવું દેખાતું નથી શ્રીશિક્ષણના નિર્માતાઓ પુરુષો બની ગયા હ શ્રીકિંગવણીનો વિચાર કરતી વખતે સ્ત્રીને સ્ત્રીત્વમાથી બહાર બેઝી કાઢીને વિચાર કરવામા આવતો નથી સ્ત્રી પોતે સ્ત્રી હોવા છતાં પુરુષની મારક એક મનુષ્ય પણ છે, અને સ્ત્રીકળવણીનું નિર્માણ આવા મનુષ્યત્વના ધારણ ઉપર રચાવું જોઈએ તેમ યજ્ઞને બદલે મહુચિન દૃષ્ટિથી પ્રેમ-યનુ શ્રીશિક્ષણ મર્વાદાઓની દીવાનમાથી બહાર નીકળી શકતું જ નથી શ્રીશિક્ષણનો કમ નક્કી કરતા પહેલાં મનુષ્યત્વની ઉદાર દૃષ્ટિનો વિચાર પહેલો કરવો મટે છે પુરુષોના શિક્ષણ પાછળ એ વિચાર હવે ધવા લાગ્યો છે, શ્રીશિક્ષણ પાછળ પણ એ વિચાર આવવાનો યુગ આજે બેસી ગયો છે એ યુગને બરાબર ઝોળખી જનાર માણસ શ્રીપુરુષના શિક્ષણ માટે જુદી જુદી મંસ્થાઓની દિમાચત પણ નહિ કરી શકે એટલા માટે જ

સહશિક્ષણની પણ એક દૃઢી વિચારણા એ પ્રકરણને છેડે આપવામાં આવી છે.

છેલ્લા પ્રકરણમાં નવીન કેળવણીનાં ચાર મુખ્ય તત્ત્વોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. પહેલાં નવે પ્રકરણો વાંચ્યા પછી એ બધાંયનો નિચોડ દૃઢતા આપવાનો જાણે કે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હોય તેમ તેમાં દેખાશે. નવી કેળવણીનો પ્રચાર કરનારને એ ચારે તત્ત્વોનો વિચાર કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી.

આખું જી પુસ્તક નવી કેળવણીના રસિયાં જાણજહેનોને વિચાર કરતાં કરવામાં થોડી ધણી પણ સહાય કરશે, તેમાં જ આ પુસ્તકની સફળતા ગણાશે.

નવી કેળવણી

કેળવણીની દુનિયામાં એક યુગ શિક્ષકનો હતો એ યુગમાં શિક્ષણના કેન્દ્રસ્થાને શિક્ષક બેસતો હતો કેળવણીશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, જીવનશાસ્ત્ર એ બધા શાસ્ત્રો કેવળ શિક્ષકમાં જ કેન્દ્રબૃત્ત થતા, અને શિક્ષકનું મતબ્ધ ને શિક્ષકનો સિદ્ધાંત તે શિક્ષણના પ્રદેશમાં ઉવટના ગણાતા ક્યા વિદ્યાર્થીને કયો વિષય શીખવવો તે વિદ્યાર્થીને કે માનસ-શાસ્ત્રને નકી કરવાપણું નહોતું શિક્ષકને ચોખ્ખા લાગે તેમાં તે વિદ્યાર્થીને તૈયાર કરતો, અને બહુ બહુ તો સમાજ કે રાજ્ય શિક્ષક પાસેથી જે કંઈ અપેક્ષા રાખે તે અપેક્ષાને અનુસરવા બંધાનો આ શિક્ષકના યુગમાં સમાજ કે રાજ્ય શિક્ષાશુરને પસંદ કરવામાં ખૂબ કાળજી રાખતા ખરા, પરંતુ પસંદ કર્યા પછી શિક્ષકનો આખો પ્રદેશ કેવળ એ શિક્ષકના તરફ ઉપર જ ઝોડી દેવામાં આવતો આ રીતે શિક્ષકના યુગમાં શિક્ષકના વ્યક્તિત્વ સિવાય બીજા કશાને સ્થાન હતું જ નહિ તેથી સમાજમાં શિક્ષકની અનેક આદરતિઓ બીજામાંથી આનાદ ગોઠવાઈને બહાર પડતી, સમાજ સ્થિતિયુક્ત બની રહેતો, શુરૂપરેપરા ઉભી થતી અને શિક્ષાશુરોનું કથન

છેવટનું પ્રમાણ મનાવું. આ યુગમાં વિભૂતિઓ
ઓછી જન્મતી; પરંતુ જે ઠાણ જન્મતી તે ગુરુ-
અદાના બળે ગુરુથી સવાઈ પણ બની જતી. આવા
થોડાક અપવાદો બાદ કરીએ તો સામાન્ય સમાજ
ઉપર આ શિક્ષકયુગની અસર આરોગ્યજનક ન
ગણી શકામ.

: ૨ :

સમાજમાં સંસ્કારિતાનો વા વાવા લાગ્યો;
નવાં નવાં વિદ્યાનો જન્મવા લાગ્યાં; રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર
વચ્ચે સંબંધો બંધાવા લાગ્યા અને આંતરરાષ્ટ્રીય
તત્ત્વ જોરથી ફેલાવા માંડ્યું. આનું પરિણામ કેળવ-
ણીની દુનિયા ઉપર એ આવ્યું કે શિક્ષકયુગ ઉપર
વિષયયુગે આક્રમણ કર્યું. આ વિષયયુગે શિક્ષણના
કેન્દ્રમાંથી શિક્ષકનું સ્થાન ફેરવી નાખ્યું. શિક્ષક હજી
વા ન હજી, શિક્ષક જાણે મા ન જાણે, તો પણ તેણે
અમુક વિષયો વિદ્યાર્થીને શીખવવા જ જોઈએ. આ
વિષયયુગે વિષયોની અગત્ય એટલી બધી વધારી મૂકી
કે અમુક અમુક વિષયના અભ્યાસ વિના સમાજમાં
પ્રવેશ કરવા માટે વિદ્યાર્થી ચોગ્ય ન ગણાય. આ
પ્રકારના વિષયબાહુલ્યે શિક્ષકના મનોરથોને નીચે
પાડી દીધા, અને શીખવવાના વિષયની જગ્યામાં
શિક્ષકને એટલો ગ્રંથ તો ગૂંચવી દીધો કે શિક્ષક

મારફત પોતાના વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ પાડવાનું
 કે પોતાની જ પ્રતિકૃતિઓ ઉભી કરવાનું શિક્ષક બૂલી
 ગયો. શિક્ષણક્રમમાં વિષયમાહુત્વના પક્ષપાતીઓએ
 વિષયોના અભ્યાસનું સ્થાન આપી પણ વધારે
 જમાવવાના પ્રયત્નો કર્યા અમુક અમુક વિષયોને
 અભ્યાસ વિષયો માટે સમાજપ્રવેશ સારૂ આવ
 સતક છે, એટલું જ નહિ પરંતુ વિદ્યાર્થીની બુદ્ધિની
 ખીનવણીમાં, તેના આગ્રિત્વના ઘડતરમાં અમુક
 વિષયો ચોક્કસ શક્તિ અને અધિકાર ભોગવે છે,
 તેનું જારપૂર્વક પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું આ

કાયદો કર્યો ગણાય શિક્ષકયુગમા તો શિક્ષકનાં
પ્રોતાના વ્યક્તિત્વ અને સ્વાતંત્ર્ય જળવાતા; પણ
સમાજ પોતાનું ધાર્યું શિક્ષક મારફત કરાવી શકતો,
અને વિદ્યાર્થીને પણ શિક્ષકના સમજ વ્યક્તિત્વને
સાબ મળતો અત્યંત તે યુગમા વિદ્યાર્થીની
સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિઓને જોઈએ તેટલો અવકાશ નહિ
મળતો હોવાથી, તેમ જ શિક્ષકના પ્રખર વ્યક્તિત્વ
પાસે વિદ્યાર્થીના વ્યક્તિત્વના ખીજ શોષાઈ જવાનો
પૂરો સંભવ હોવાથી સમાજમા સમર્થ અને પ્રતિભા-
વાન વ્યક્તિઓ આગળીને વેદે ગણાય તેટલી જ હાથ
લાગતી તો પણ શિક્ષકમા વિદ્યાર્થીની શ્રદ્ધા અને
વિદ્યાર્થીમા શિક્ષકનો પ્રેમ એ બે વસ્તુઓ આ શિક્ષક-
યુગમા જ્યાં જ્યાં સ્થાપિત થઈ જતી હા ત્યાં
પણ વિદ્યાર્થીઓને ગુરુશ્રદ્ધાનો અને પ્રેમનો અવશ્ય
સાબ મળતો પરંતુ આ વિષયયુગે તો તે પણ
ઝૂંટવી લીધાં વિષયમાદુષ્ટતા પ્રતાપે એક શિક્ષક
અનેક વિષયોમા પ્રવીણતા મેળવે તે વાત અશક્ય
થઈ પડી, અને જુદા જુદા વિષયોના જુદા જુદા
નિષ્ણાતો ઉભા થયા આને લીધે એકથી વધારે
વિષયોમા પ્રતિભાસપન ગુરુની જે હાથ વિદ્યાર્થી
ઉપર પડતી જોઈએ તે અશક્ય થઈ પડી. ત્યાં
ગુરુની પ્રતિભા વિદ્યાર્થીને જોઈએ તેટલી આકર્ષક

ન હોય, ત્યાં ગુરુની સાથેનો સહચાર બહુ જ અપ્ય કાળનો હોય, ત્યાં ગુરુશિષ્ય વચ્ચે પ્રેમસંબધ બધાવો કઠિન હોય છે. આથી વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો વચ્ચે અતર પડવા માડ્યું. શિક્ષકો વિદ્યાર્થીને શીખવવાના વિષયો લાદવા માટે તૈયાર રાખેલા ભારવાહક પ્રાણીઓ માનવા લાગ્યા, અને વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકને પોતાને નહિ ઇચ્છવા જેવી કમકમ કડવી વસ્તુ આપનાર ચત્રુ હોય તેવી રીતે દેખવા લાગ્યા. આ વિષયયુગનું પરિણામ સૌથી વધારે બચકરે તો સ્વાતંત્ર્યના પ્રદેશમાં આવ્યું. વિષયબાહુલ્યના હાઉએ શિક્ષકને સંપૂર્ણ પરત્ર અને પરાધીન બનાવી દીધો, અને વિદ્યાર્થીને માટે તો સ્વતંત્રતા જેવી ચીજ સ્વભવત બનાવી દીધી. વિષયબાહુલ્યના યુગમાં એક જ વિષયમાં નિષ્ણાત થઇને બેસી ગેહુ એ પોસાય તેવું નહોતું, એકથી વધારે વિષયમાં થોડું ધણું જ્ઞાન સંપાદન ન કરે તો શિક્ષકનો સમાજમાંથી જ નહિ પરત્ર વિદ્યાર્થી-આલમમાંથી પણ કાકરો નીકળી જાય એને પોતાના શોખના વિષય ઉપગત થોડા ધણા બીજા વિષયો બીજા ખાતર તૈયાર કરી લેવાની જરૂર હોવાથી એની દશા 'સબ બદરકે વેપારી'ના જેવી થઇ પડી આવું હોય ત્યાં પ્રતિભા જાગે અથવા તો વ્યક્તિત્વની

છાપ પડે તેવું બહુ જ ઓછું બને પગિશ્વામે શિક્ષક પોતાની પ્રતિષ્ઠા સાચવવાના બચસાવમાં એટલો બધો ગૂચવાઈ જવા લાગ્યો કે સ્વાતંત્ર્યને અને સ્વાધીનતાને બૂલ્યો પ્રતિજ્ઞાના બચે તેને સ્વાતંત્ર્યથી દૂર નસાઓ, અને આજીવિકાના ભૂતે તેને સ્વાધીનતાના પ્રદેશમાંથી નમાડી મૂક્યો આ વિધેયયુગ્મમાં વિદ્યાર્થીની દરેક શિક્ષકથી પણ વધારે શોચનીય થઈ પડી એક તરફથી વધારે પડતા જ્ઞાનનો અભખરો, બીજી તરફથી સમાજનું દયાણુ, ત્રીજી તરફથી જ્ઞાન વિજ્ઞાનની ખોટી મરખામણી અને ચોથી તરફથી કેળવણીની દુષિત પદ્ધતિ એ બધાએ એકઠા મળીને વિદ્યાર્થીને ઘેરી લીધો, અને વિધેયબાહુલ્યના પાનમાં તે એટલો બધો સપડાઈ ગયો કે ન તેને જ્ઞાન રહ્યું પોતાનામાં રહેલી અદ્ભુત શક્તિઓના ઝરાતુ કે ન જ્ઞાન રહ્યું પોતાના શોખ અશોખનું શક્તિઓ વિખસો વા ન વિકસો શોખ પોષાઓ વા ન પોષાઓ, તેને તો હન્કારી રીતે અનેકવિધ વિધેયોનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાનો છદ્દ લાગ્યો વિધેયના શિક્ષણમાં પ્રવેશ કરનાર આવો અધ વિદ્યાર્થી અને તેમાં પ્રવેશ કરાવનાર તથા દોરનાર પરતત્ર અને પરાધીન શિક્ષક આવી પરિસ્થિતિમાંથી વિદ્યાર્થીના સ્વાતંત્ર્યની કે સ્વાધીન-

તાની આરા ક્યાયી જ રાખી શકાય ? વિષયમાદુષ્ટે
આવા આવા તો અનેક અનર્થો શિશુશુની દુનિયામા
કરી મૂક્યા. બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિઓને જોઈએ તેના
કરતા વધારે પડતું સ્થાન આપીને એણે પ્રજાના
શરીરને ધસી નાખ્યું અને હૃદય ઉપર જડ બુદ્ધિનું
સામ્રાજ્ય ગ્યાપ્યું. પ્રજામાયી શરીર નાશ પામ્યું,
હૃદય સૂકાઈ ગયું અને આત્મા નીચોવાઈ ગયો,
કેવળ રાક્ષસી બુદ્ધિ જ મોખરે આસીને ઉભી રહી
પ્રજાની કેળવણીમા શરીર, મન અને આત્માનો
સમન્વય થવો જોઈએ, પ્રજાની કેળવણીમા બુદ્ધિ
અને હૃદયની સમતુલા સચરાશ જોઈએ એ તરવો
અલોપ થઈ ગયા. વિષયમાદુષ્ટના અને તેમાયે
બુદ્ધિના વિષયોની અતિસયનાના આ વિષયયુગમા
પ્રજાના શરીરો પ્રજાની બુદ્ધિ પ્રજાનું હૃદય અને
પ્રજાનો આત્મા કેટકેટલા અનિષ્ટોને પામ્યા તેની
ગણતરી કરી બહુ મુશ્કેલ છે

૩

વિષયયુગ પછી તરત જ શિશુશુની રગભૂમિ
ઉપર દાખલ થનાર તે વિષેયયુગ શિક્ષકયુગમા
અનિષ્ટો ઘણા હોના. આ કંઈક ઇષ્ટ તરવો પથ
દેખાતા વિષયયુગમા અધના ન પ્રવેશી હોત તો
જ્ઞાનવિજ્ઞાનનો માર્ગ વધારે મોકળો થાત પરંતુ

સદિગ્ધાથી શરૂ થયા છતાં આ વિધેયયુગમાં સૌથી વધારે ઝોટાણો થવા પામ્યો છે શિક્ષણની દુનિયામાં આજનો યુગ તે આ જાતનો વિધેયયુગ છે. શિક્ષકયુગના ચોડાએક અવશેષો આ વિધેયયુગમાં દેખાત છે; વિધેયયુગનું વિષયના હુલ્લેસ દરમિયાન બિલકુલ નષ્ટ થયું નથી, અને વિધેયોનું પરિણામ વધતું આશુ છે આમ કેઈ પણ યુગના સાગ તરવોનો અભાવ, ખગમ તરવોનો જાણેઅજાણે પણ સ્વીકાર, અને નવીન તરવોનું અજ્ઞાન, તે આજનો વિધેયયુગ છે શિક્ષકમાંથી પ્રતિભા અને વ્યક્તિત્વ ગયા છે પરંતુ શિક્ષકપણાનો એનો મદ ઝોટો નથી થયો; વિધેયના હુલ્લેસમાં વિકલ્પોની વાતો ચાલી છે પરંતુ વિધેયની અતિશયતા ઓછી નથી થઈ, વિધેયના અધિકાર અને હક્કો સ્વીકારવા લાગ્યા છે પરંતુ ફરજો અને જવાબદારી નથી જગાડી શકાયા આમ વિધેયયુગની ચોક્કસ કલ્પના શિક્ષણની દુનિયામાં હજી નથી બધાઈ પરિણામે મતામઢી અને રિયલિયમનું મુજો જે કંઈ સાધી શકતા તે મધાવું બધ થયું છે, અને નવીન વસ્તુ સાધવાનો માર્ગ તો અદૃશ્ય જ પડ્યો છે

વિધેયયુગ શરૂ થયો તેની પાછળનું તરવ, વિધેય એ એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ છે એવી માન્યતા-

માથી ઉજુ થયેલું છે વિધેયને સ્વાતંત્ર્ય આપો, વિધેયને પોતાના બ્યક્તિત્વના વિકાસનો અવકાશ આપો, વિધેયને તેના વલણો અને વિરોધો તપાસીને ચોંધા પડે જવા દો, વિધેય ઉપર પરના બ્યક્તિત્વની છાપ ન પડવા દો, વિધેય ઉપર મતામુક ન કરો, વિધેયને સ્વતંત્ર સુદ્ધિચક્તિ છે તેથી તેને પરમત્વયનેયસુદ્ધિ ન મનાવો, વગેરે વગેરે વિધેયના વિકાસની કલ્પનાઓ આ વિધેયવાદની પાછળ રહેલી છે આ બધી કલ્પના એકદર રીતે જોતા બહુ જ જાણ્ય અને આકર્ષક છે, છતાંયે વિધેયના માનસને ચચાર્થ ઉઠેલી તેના માર્ગને સરલ મરવામા સંપૂર્ણ અંગે સાધક ન નીવડે તેવી પણ છે બાબત જન્મે

શિક્ષકયુગના અવશેષ સમાન શિક્ષકમાં પ્રવેશ ન કર્યો. વિધેયયુગની નવી બાવનાએ વિષયની શિક્ષણપદ્ધતિઓમાં પ્રવેશ કર્યો, પરંતુ વિષયનાદુ-
સ્થનાં અભેદ પડાને ન બેઠા. વિધેયયુગનાં નવાં
સત્યોએ વિધેયમાં પોતાનામાં નિષેધોની બાવના
ઉભી કરી પરંતુ તેના વિધિઓથી તેને અસ્પૃશ્ય
રાખ્યો. આને લીધે શિક્ષક એનો એ રહ્યો, વિષય-
બાહુલ્ય એતુ એ રહ્યું, અને વિધેય એક બાજુએ-
થી નવીન બન્યો. આવી પરિસ્થિતિ જન્મવાથી
શિક્ષકની ગભરામણ વધી, તેના કાર્યકાર્યો વધારે
અટપટા થયા, તેનો માર્ગ વધારે ઝાખો થયો અને
તેની કાર્યપદ્ધતિમાં ગોટાળો પેદા થયો.

શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં સ્વાતંત્ર્યવાદે પ્રવેશ કર્યો
અને એ વાદે વિધેયને આકર્ષ્યો નવીન કેળવણીનાં
તત્ત્વોમાં સ્વાતંત્ર્યવાદે અગ્રગ્રામી લીધું. શિક્ષકનું
મન શિક્ષકયુગના જૂનકાળના સ્મરણોમાંથી સદા તર-
મુક્ત નહોતું થયું ત્યાં તો તેની વિચારસરણી
ઉપર શિક્ષણમાં ચારે તરફ વ્યાપવા માડેલા આ
સ્વાતંત્ર્યવાદે હુમલો કર્યો મનુષ્યની કેળવણીમાં
ક્યા વિષયને અગ્ર અને ક્યા વિષયને ગૌણ સ્થાન
હોવું જોઈએ, ક્યા વિષયના અભ્યાસમાં ઉડા
ઉતરવાની જરૂર છે અને ક્યા વિષયને ઉપર

ઉપરથી જોઇ લેવો જોઇએ, કયા વિષયની પાછળ વિધેયની શક્તિનો ખર્ચ સફળ થવાનો છે અને કયા વિષયની પાછળ ખર્ચ નિષ્ફળ જવાનો છે, વગેરે વિચારણાઓએ શિક્ષકના વિચારમાં સ્થાન ન મેળવ્યું, અને વિષયનાદુરુપ અભ્યાસક્રમમાં એક મોટું હાથ યાદ પડ્યું બાળકને તેના શરીરની તેમ જ મનની જુદી જુદી દક્ષાએ જુદા જુદા વાતાવરણની જરૂર પડે છે, અને તેથી જાતના વાતાવરણને રચવું એ જેમ શિક્ષકનું કર્તવ્ય છે, તેમ જ તેને શીષ્ય એ વિદ્યાર્થીનું કર્તવ્ય પણ બનવું જોઇએ, તે વિચાર ન તો શિક્ષકને રહ્યો કે ન વિધેયની પાસે ધરવામાં આવ્યો વિધેય-

પ્રકારની ખામીઓથી ભરપૂર ગણવામા આવે છે તેનું કાગ્ય વિધેય નથી જ વિધેયયુગની કલ્પના પાઠ્ય શિક્ષકયુગને સંસ્કારવાની બધી જાવનાઓ રહેલી છે, વિષયબાહુલ્યયુગની સમસ્યાને જાગવાને આદર્શ રહેલો છે અને શિક્ષણના પ્રદેશમાંથી વિધેયને જે રીતે ખાતલ કરવામા આવતો હતો તે રીતને નાબૂદ કરી વિધેયના અમર આત્માને મુક્ત કરી વિધેયને શિક્ષણમા ઐક્ય રચાને સ્થાપવાની શુદ્ધ શ્રદ્ધિ રહેલી છે પરંતુ જે મહાન શિક્ષણકારોએ વિધેયયુગ સ્થાપવાની પાઠ્ય આવી બધી કલ્પનાઓ બાંધેલી તે મહાન આત્માઓ પોતાના હૃદયમાં કેવળ એકાકી જીવન ગાળનારા થઈ ગયા, અને વિધેયયુગને સફળ કરનાર સારીયે શિક્ષકઆલમને બહુ જ ઓછો અંશે સ્પર્શી શક્યા. પરિણામ એ આવ્યું કે વિધેયયુગની કલ્પના સામાન્ય શિક્ષકથી ન કીસાઈ. પરિણામે જમાનાના ભેરની સામે જૂનો શિક્ષક ન ટકી શકવાથી તેને આધીન થયો અને ઉપર ઉપરથી વિધેયયુગને સ્વીકાર્યો વિષયબાહુલ્યના અનિષ્ટોને શિક્ષક કે શિક્ષણના હાકનારા ન સમજી શક્યા અને વિષયબાહુલ્યને હાકવા જતા તેને વધારે હટપુટ બનાવ્યું. નવા યુગનો પવન વિધેયને ન સ્પર્શી તેણે તો બને જ નહિ. વિધેયના કાન ઉપર

નવીન સ્વાતંત્ર્યના સૂર અથડાયા, તેના હૃદયના તાર ઝલ્કઝલ્કી ઉડ્યા, તેની ભુદ્ધિએ વળવો કર્યો અને સ્વાયત્તસામન માટે ઝખનો આત્મા સગળી ઉડ્યો. વિધેય સ્વાતંત્ર્યવાદમાં મસ્ત બન્યો. તેના સ્વાતંત્ર્યની આડે આવનાર હરકોઈ વ્યક્તિ તેની અને સ્વાતંત્ર્યની દ્રોહી છે એ વિચારે તેના મગજને ભ્રમણી મૂક્યું. અજ્ઞાનકાળમાં અભ્યાસને માટે જરૂરી તેટલી મદદ આપનારું બધું તેની ભુદ્ધિને અસર ન કરી શક્યું, અને શાળામાં શિક્ષકની સામે બેઠા બેઠાં. શિક્ષણમાં પેઠલા આ સ્વાતંત્ર્યવાદે શાળામાંથી મમાજમાં પણ પગસંચાર કર્યો, અને જે જે સ્થળેથી વિધેય રાધાપેનેા હતો તે તે સ્થળે તેણે પાકું મારી રાધ તોડવાના પ્રયત્નો કર્યા. પરિણામે શાળામાં બેઠા, ઘરમાં બેઠા, પડોશમાં બેઠા, સમાજમાં બેઠા અને સારાં પ્રજાજીવનમાં બેઠા અને બેઠેા જ બનિ ગાજી રહ્યો. બરાબર આવે વખતે વિધેયને કેળવનાર શિક્ષકમાં, એ વિધેયયુગની પાછળ રહેલી બધી કલ્પનાઓ જે આપણે ઉપર ગણાવી ગયા, તેની સંભાવના પડકાર હોવાની જરૂર હતી; શિક્ષકયુગના શિક્ષકના વ્યક્તિત્વને સંભાળવાની આવશ્યકતા હતી; સાથે સાથે જ આજ દિન સગી અવગણાયેલા વિધેયને દૂરીથી એક

સમગ્ર આત્મા તરીકે સત્કારવાની જરૂરિયાત અને
 છતાં વિકાસ માટે ફાંફાં મારી રહેલા બાલઆત્માને
 યોગ્ય અને યથાર્થ સહાયની અપેક્ષા, તે બન્ને
 તરવોની ઝીણી સમજ હોવાની જરૂર હતી વિધેય-
 યુગના વિધાપકોએ જોટલી ખતથી વિધેયયુગનો
 પ્રચાર આરંભ્યો તેટલી ખતથી તેની પાછળનાં
 તરવોનો જ્ઞાનપ્રચાર ન આરંભ્યો તેથી વિધેયયુગને
 ઝીવનાર શિક્ષક ખરો શિક્ષક ન બન્યો. આવા
 શિક્ષકના અભાવે વિધેય તેની સન્મુખ પથગામ રહેવા
 નહીન તરવના સમર્થ ઝંઝાવાતમા ધમડાઈ ગયો
 અને પોતાનું બાન ભૂલ્યો. બહારના સમાજમા
 ધણા કાળે મુકત થયેલા આ સમર્થ આત્માને
 રોકવાની કે યોગ્ય માર્ગે દોરવાની તાકાત ધરા-

રહેલ સ્વાતંત્ર્યનું જીવ્ય ને મનોહર તત્ત્વ પણ દૃષ્ટાવા લાગ્યું છે વિધેયમુગની પાછળની કંપનાને ચોગ્ય રીતે ગ્રીણવા માટે વિધેયને કેળવનાર શિક્ષક મા તેમ જ સમાજમાં એ સારી રીતે અને સાચી રીતે લે ઉભી કરવામાં નહિ આવે તો જ તે દિવસે સ્વાતંત્ર્યની માફક વિધેયને દૃષ્ટવાનું પણ શરૂ થઈ ચૂકવાનું છે સદ્ભાગે હજી બહુ સમય નથી વ્યતીત થયો હજી બાકે તો સ્વાતંત્ર્યને જ દૃષ્ટવામાં આવે છે સ્વાતંત્ર્યની બાબતમાં મને કાલે મર્યાદાઓ બદલાતી હોય છે અને તેથી સ્વાતંત્ર્યની બાબતમાં મુગની પાછળ પડી જનાર સમાજ તેની નૂટતી જતી મર્યાદાને ન સહન કરી શકે તે સમજી સમય તેવી વાત ■ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં નવીન

વિધેયયુગમા શિક્ષકની દુનિયા અને વિધેયની દુનિયા વચ્ચે સ્વાતંત્ર્યની કલ્પના સંગ્રહમા આવુ અતર રહેયુ છે તેથી શિક્ષકો તરફથી સ્વાતંત્ર્યને દ્રશ્યમા આવે અને વિધેય તરફથી તેને વધારે પડતુ સ્થાન આપવામા આવે તે તદ્દન સ્વાભાવિક છે પરિસ્થિતિ આવી છે તેથી સ્વાતંત્ર્ય ઉપર અને તેના અર્થ ઉપર આજે ઘા યતા દેખાય છે શિક્ષણની દુનિયામા શિક્ષકની અર્ધદગ્ધ સ્થિતિ અને વિપરોના નિર્ણયમા અધાધુધીના તરવો આપણે ઉપર જોઈ ગયા, તેની સાથે જ સ્વાતંત્ર્યની કલ્પનાનુ નવા અને જૂના મમાજ વચ્ચેનુ અતર બાજુ તેથી સ્વાતંત્ર્યને અવગણવા જેવી સ્થિતિ ઉભી થઈ છે વિધેયયુગમા હવે જો એ યુગસ્થાપનાની પાછળનુ તત્ત્વ જલદી સમજી લેવામા નહિ આવે તો પરિસ્થિતિ એવી વિષમ થઈ જવાનો સંભવ છે વિધેયયુગ માત્ર નામનો વિધેયયુગ રહેશે, અને વિધેયની શિક્ષાયુગના જેવી અથવા તો તેના પૂર્વ યુગના જેવી સ્થિતિ થઈ જવાની સ્વાતંત્ર્યને ઝીનવા જતા અજ્ઞાનને કારણે સ્વચ્છદ પેસી જાય તે વાત સાચી છે અને તેથી સ્વચ્છદ નિદ્રા જતા સ્વાતંત્ર્યને નિદ્રાઈ જાય તે પણ મનુષ્યસ્વભાવ માટે સાદર્શિક છે પરંતુ એથી વધારે જો ગાંઠેસ રહેવામા

આવે તો આવતી કાલે વિધેયને ઝોટલે કે વિધેયના આત્માને પણ નિદવાની પ્રથા ચરૂ થઈ જવાની. શિક્ષક ગમે તે હો, અભ્યાસના વિધેયો ગમે તેટલા હો, શિક્ષણની પદ્ધતિ કાલે તેવી હો, શિક્ષણના મનોરથો તેને મનગમતા બને હો, સમાજની સ્થિતિ જોઈએ તેવી હો, પરંતુ શિક્ષણ લેનાર વિધેયનો આત્મા અમર અને નિષ્કલક ■ તે વાત શિક્ષણમાં વિસરાઈ જવી ન જોઈએ. વિધેયનો આત્મા ગર્જાધાનના કાળથી અનેક જાતના સારાનરસો સરકારોની અસર તળે સૂક્ષ્મ રીતે આવતો જાય છે અને તેના વિકાસમાં માતા, પિતા, સમાજ વગેરેની સારી નરસી સનજ અસરો હોય છે, એ વાત લક્ષમાં લીધા સિવાય વિધેયના આત્માને કલુષિત કે પાપી લેખવામાં આવે તે પરિસ્થિતિ સારીયે જીવણીના ક્ષેત્ર માટે અત્યંત વિષમ ગણાય વિધેયયુગ દવે મંડાઈ ચૂક્યો છે ત્યારે બીલુ કશું નહિ તો વિધેયના આત્માને બરાબર ઓળખી લેવાનું એક જ કામ શિક્ષણકાર સજાગી લે, તો વિધેયયુગને ઓછા ખડો લાગવાનો. વિધેયની સર્વાંગી ઓળખ એ આ વિધેયયુગનો પ્રાણ છે.

: ૪ :

જ્યે યુગની સામાન્ય અને વિધિષ્ટ સ્થિતિ

આપણે દૃકામા જોઈ લીધી આજે વિધેયયુગ ચાલે છે તે યુગસર્જનની પાછળ જે તત્ત્વો રહેલા છે તેને શિક્ષક જોળખી લે, સમાજ સમજી લે અને વિધેયની પાસે મૂકી દે, તો જ વિધેયયુગ સફળ થવાનો સંભવ છે આને આપણે સમન્વય નહિ કહીએ પરંતુ વિધેયયુગ એ બીજા બન્ને યુગો કરતા વધારે ઉંચી કોટિનો યુગ છે, અને તેમા આગળના બન્ને યુગોના અનિષ્ટ તત્ત્વોને કાઢી નાખી સારા તત્ત્વો અપનાવવાની અને પોતાના નવીન તત્ત્વોમા જોળવી દઈ એક નવીન યુગ પે. કરવાની તાગત છે આ સત્ય શિક્ષકે સમજવું જોઈશે, સમાજે જોળખવું જોઈશે અને વિધેયની કટપનામા ઉતારવું જોઈશે આ સત્ય મમજાયા પડી શિક્ષક પોતાનું વ્યક્તિત્વ સાચવવા છતાં વિધેયના આત્માને અવગણશે નહિ અભ્યાસના જરૂરી એવા વિષયો રહેવા છતાં ભુદ્ધિમા ઉપર છલાપણુ આવશે નહિ અને વિધેયમા સ્વાતંત્ર્યની ખૂબ લાગવા છતાં સ્વચ્છંદ પેસશે નહિ આ નવીન વિધેયયુગ શિક્ષકની આખ ઉધાડશે, અભ્યાસક્રમમા જખમર ફેરફારો કરશે, અને વિધેયને સંપૂર્ણ જવાબદાર બનાવશે આ વિધેય-યુગ એટલે જ કેળવણીમા નવીન યુગ

વિદ્યાર્થી તરફની આપણી દષ્ટિ

આપણે માનીએ છીએ કે કેળવણીમાં આને વિદ્યાર્થીયુગ બેઠો છે. આ માન્યતાની પાછળ ધણું સંજળ કારણો છે. વિદ્યાર્થીયુગ બેસી ગયો છે એ વસ્તુને સત્ય સ્વીકારીએ છીએ તે વિદ્યાર્થી તરફની આપણી દૃષ્ટિમાં ઘણા મહત્વના ફેરફારો થઈ જવા લેખે. આપણી દૃષ્ટિમાં આવા ફેરફારો જે ન થાય તો સર પચેલા વિદ્યાર્થીયુગ તરફ આપણે બેવકા નીવડીએ. આવી ફેરફારની દૃષ્ટિના એ ત્રણ મહત્વના મુદ્દાઓ અહીં રજુ કરું છું.

આને વિદ્યાર્થી તરફ આપણી દૃષ્ટિ મોટેરાની દૃષ્ટિ છે. વિદ્યાર્થી ને કંઈ કરે છે તે તરફ આપણે મોટેરાની દૃષ્ટિથી લેખે છીએ; વિદ્યાર્થીની કંઈ પણ જૂન થઈ જાય તો એ જૂન તરફ આપણે આપણી દૃષ્ટિથી હિંમત રહીને નજર કરીએ

આપણી આજની દષ્ટિ તે મોટરાંની દષ્ટિ છે. વિદ્યાર્થીના તમામ વ્યવહારો તરફ આપણે તેના જેવડી ઉંમરની દષ્ટિથી અથવા તો તેના જેવડી જુદીની દષ્ટિથી જોઈ શકતા જ નથી. જે બૂલ વિદ્યાર્થી કરે તે જૂલ આપણે જો ન કરી શકીએ તો વિદ્યાર્થીએ પણ તે ન કરતી જોઈએ એમ આપણે માનીએ છીએ. વિદ્યાર્થી જે સિદ્ધિ મેળવી શકે તે સિદ્ધિ આપણે જો ઓછા સમયમાં ને ઓછી શક્તિના વપરાશથી મેળવી શકતા હોઈએ, તો વિદ્યાર્થીએ પણ તેટલા ઓછા સમયમાં ને તેટલી જ ઓછી શક્તિના ખર્ચથી તે શક્તિ મેળવવી જોઈએ એમ આપણે માનીએ છીએ. આનું નામ મોટરાંની દષ્ટિ વિદ્યાર્થી જે કંઈ કરે તેને આપણી ઉંમર અને આપણી શક્તિથી માપવા તેનો અર્થ મોટરાંની દષ્ટિ વિદ્યાર્થી માથે કામ પાડી વખતે તે આપણાથી ઉંમરમાં નાનો, શક્તિમાં ઓછો અને અનુભવમાં પરિમિત છે એ દર્શાવત આપણે બૂલી જઈએ છીએ અને જાણે કે એની પાસે આપણા જેટલી જ શક્તિ હોય, આપણા જેટલો જ અનુભવ હોય એમ માનીને તેના દરેક કાર્યનું માપ ટાઢવા આપણે બેસીએ છીએ.

વિદ્યાર્થીશ્રુતને આપણે જો વફાદાર રહેવું

હોય ને કેળવણીના મર્મને યથાર્થ રીતે પાર પાડવું હોય, તો આપણી આ મોટેરાની દૃષ્ટિને આપણે બદલાવવી જોઈશે વિદ્યાર્થી ને કંઈ કરે તે બધું વિદ્યાર્થી કરે છે એમ માનીને આપણે ચાલવું જોઈશે વિદ્યાર્થીની જૂસો તે આપણી જૂસો નથી, વિદ્યાર્થીની સિદ્ધિ તે આપણી ગિદ્ધિ નથી, વિદ્યાર્થીની વિચારસરણી તે આપણી વિચારસરણી નથી, વિદ્યાર્થીની મનોદયા તે આપણી મનોદયા નથી વિદ્યાર્થીના અનુભવો તે આપણા અનુભવો નથી, દૂકમા વિદ્યાર્થીનું સર્વસ્વ તે આપણું સર્વસ્વ નથી પરંતુ ઉંમરમા નાના, શુદ્ધિના અઘ્પ વિકાસવાળા, તરુણ મનના ઝોજા અનુભવરાજા અને કલ્પનાના તરંગો ઉપર રમનારા તરુણ વિદ્યાર્થીઓનું સર્વસ્વ છે તેમ માનીને

મન, બુદ્ધિ અને હૃદય-ગદ્યાં દૃષ્ટિબિંદુઓથી વિદ્યાર્થીની કક્ષાએ આવીને ચવા જોઈએ. આપણાં વ્યવહારમાં આ દૃષ્ટિ પ્રવેશે તો જ આપણે આપણીં મોટરાંની દૃષ્ટિ દૂર કરી ગણાય.

ઉપર કહેલી મોટરાંની દૃષ્ટિ ટાળીને વિદ્યાર્થીની દૃષ્ટિ ઉભી કરવા માટે આપણે અનેક જાતનાં સાધનોનો ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. આવાં સાધનોમાં વિદ્યાર્થીમાનસનો પરિચય, વિદ્યાર્થીનું વ્યર્થ અવલોકન, કેળવણીશાસ્ત્રનો ઉડો અભ્યાસ વગેરેને મહત્વનાં ગણી શકાય. પરંતુ આ બધાયથી મહત્વનું સાધન તે આપણી પોતાની વિદ્યાર્થી અવસ્થાની સ્મૃતિ છે. આપણે વિદ્યાર્થી હતા તે વખતે કંઈ કંઈ જાતની મનોદશામાથી પસાર ચતા હતા તે, વિદ્યાર્થીઓ સાથેના વ્યવહારમાં આપણી નજર આગળ આપણે હુમલું ખડું કરી શકીએ તો આપણી સ્મૃતિ આપણને ધણી ઉપકારક નીવડે. આપણો વિદ્યાર્થી જે કંઈ કરે તેના ઉપર આપણા ન્યાયની તુલા મૂકતા પહેલાં આપણે તેના જેવડા હતા સારે કેવી રીતે વ્યવહાર કરતા અથવા તો વ્યવહાર કયો હોતો, તેની સ્મૃતિ આપણા મનઃચક્ષુ પાસે ખડી કરીએ તો જ વિદ્યાર્થીને આપણે સાચો ન્યાય આપી શકીએ. વિદ્યાર્થીજીવનના નિરુકુશ.

વતનો, વિદ્યાર્થીજીવનની આપણને સઘ ન હોય
 તેવી નાની નાની ભૂલો વિદ્યાર્થીજીવનના માહસે
 વિદ્યાર્થીજીવનની અવગચાણ વિદ્યાર્થીજીવનનો
 દીપગી સ્વભાવ એ બધુ આપણે જોઈએ છીએ
 સારે આપણા મનમાં આપણે ખોઈએ છીએ
 વિદ્યાર્થીએ આમ ન કરવું જોઈએ અને તેમ
 કરવું જોઈએ એવા વિધિવિધો આપ । નથીએ
 છીએ પરંતુ વિદ્યાર્થીની વર્તણૂક આજે જ્ઞાની

દિધ્યુ બનવા દેતી નથી. એવી સ્મૃતિ વિદ્યાર્થીને ખોટી રસ્તેથી જાણી લેવાના સુયોગ્ય માર્ગનું આપણને દર્શન કરાવે છે. આપણી પાસે એ સ્મૃતિ હાજરાહજુર હોય તો વિદ્યાર્થીના સમતરંગી જીવનથી આપણે કદી ગભરાતા કે મૂંઝાતા નથી. વિદ્યાર્થી માથેના એવા બવદારમાં એવી સ્મૃતિ આપણને અધિકારમાંથી અગ્નિવાણમાં દોરી જઈ શકે છે. આ રીતે વિદ્યાર્થી તરફની આપણી દૃષ્ટિમાં ધણો મહત્વનો ફેરફાર કરવા માટે આપણી પેતાની વિદ્યાર્થી અવસ્થાની સ્મૃતિ એ માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ધણું મહત્વનું સાધન છે. આપણા જીવનમાં આ સત્ય ઊગી જાય અને તેનો અમલ શરૂ થાય જાય તો આપણું કેળવણીનું કાર્ય ધણું અસર સરળ અને સફળ બને.

વિદ્યાર્થી તરફની આજની આપણી ખીજ દૃષ્ટિ તે મતામહની દૃષ્ટિ છે આ દૃષ્ટિ ધણું દૂષિત દૃષ્ટિ છે. આપણે મોટેરાઓએ અનેક વર્ષોના અનુભવ પછી આપણા ચોક્કસ મતો નક્કી કર્યા હોય છે. આ મતોની પાછળ આપણું અનુભવમય હોય છે તેમ જ જુદિનજ હોય છે. એ મતો નક્કી કરતા પહેલાં આપણે અનેક પ્રકારના સારા-માઠા પ્રસંગોમાંથી પસાર થયા હોઈએ છીએ.

એ મતોને મતો તરીકે સ્વીકારતા પહેલાં આપણે જીવનના અનેક ખાડા ટેકરાઓમાથી પસાર થયેલા હોઈએ છીએ જીવનના એના અટપટા માર્ગોએ અને ચિત્રવિચિત્ર અનુભવોએ ચોક્કસ વિચારસરણીને જન્મ આપ્યો હોય છે આ વિચાર-મગ્ધીને વાગી રહેલું એ આપણને આપણું ધર્મકૃત્ય લાગે છે આ પ્રકારની ધર્મબુદ્ધિ આપણા જીવનમા અનેક પ્રકારના લાભો બદો છે અહીં નુધી બધું મિક હોય છે પરંતુ માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસને પરિણામે આપણા એ મતો તરફ આપણે એક પ્રકારનો આગ્રહ બધાય છે, અને પછી એ આગ્રહ ખીજની સાથેના વ્યવહારમા દુઃખમદનું સ્વરૂપ પકડે છે આ જાતના પોતાના મતોનો

મતામ્રહનું નામ આપીશું.

આવો મતામ્રહ આજે મનુષ્યજીવનનાં જુદાં જુદાં અનેક ક્ષેત્રોમાં આપણને નજરે પડે છે. સામાજિક જીવનમાં મતામ્રહ, રાજપ્રકરણી જીવનમાં મતામ્રહ, કૌટુંબિક જીવનમાં મતામ્રહ, રાષ્ટ્ર-જીવનમાં મતામ્રહ અને ખુદ ધાર્મિક જીવનમાં પણ મતામ્રહ ! આ પ્રકારનો મતામ્રહ જો જો ઠેકાણે પ્રવેશે છે તે તે ઠેકાણે અનેક પ્રકારના અનર્થો પેદા કરે છે. આજે આપણે ત્યાં ત્યાં પંથો નોંધએ છીએ ત્યાં ત્યાં તેવા પંથોના મૂળમાં હમેશાં આ પ્રકારનો મતામ્રહ રહેલો હોય છે. આ પંથો અને તેવા પંથોમાં પેસી ગયેલો મતામ્રહ જીવનનાં સુદૃઢ અંગોમાં જેટલું વધારે બળ દાખવતો હોય તેટલું વધારે તુકસાન માનવ જીવનમાં થાય છે. નાનકડા કુટુંબના મતામ્રહોના કરતાં ધાર્મિક મતામ્રહો માણસને માટે વધારે ઝેરી ગણાય; અને આજે તો આપણી નજર સમક્ષ સૌથી વધારે જોર આવા ધાર્મિક મતામ્રહોનું વધારે પ્રમાણમાં દેખાય છે. વિદ્યાર્થી તરફ તેના જીવનનાં જુદાં જુદાં પાસાંઓમાં આપણી મોટેરાંતી આજે આવી મતામ્રહી દષ્ટિ ખૂબ તુકસાન કરી રહી છે તેમ કહેવામાં જરાયે અતિશયોક્તિ નથી.

મતામહી માણસની વિચારસરણી આવી હોય છે. " મને જે સાફ લાગ્યું છે અને સાફ લાગે છે, તે તને સાફ લાગવું જોઈએ મારું જેનાથી બહું થયું છે અને થાય છે, તેનાથી તારું બહુ થવું જ જોઈએ. મને જે સુંદર લાગ્યું છે અને લાગે છે, તે તને સુંદર લાગવું જ જોઈએ. મને જેનાથી લાભ થયો છે અને થાય છે, તેનાથી તને લાભ થવો જ જોઈએ. દૂધમા મારા માટે જે પ્રેયસ્ છે તે તારા માટે પણ પ્રેયસ્ હોવું જોઈએ અને મારા માટે જે પ્રેયસ્ છે તે તારા માટે પણ પ્રેયસ્ હોવું જોઈએ. " આ પ્રકારની વિચારસરણી આપણા સર્વ મોટેરામા આજે હેખાય છે વિદ્યાર્થી તરફની આપણી દષ્ટિ પણ આ વિચારસરણીથી જ રંગાયેલી હોય છે આ દોષદષ્ટિને પરિણામે જ આપણે આપણા વિદ્યાર્થીને ઓળખના નથી, આપણે વિદ્યાર્થી આપણને ઓળખતો નથી, અને એકબીજા વચ્ચે ગેરસમજણની પરપગ સદૈવ આપ્યા જ કરે છે. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે માનાપ અને પુત્ર વચ્ચે, મોટેરા અને નાનેરા વચ્ચે, જે પ્રકારનો દુમેળ સર્વત્ર આજે આપણી નજરે આવે છે તે દુમેળ આ મતામહી દષ્ટિને જ આભારી છે. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે પ્રેમસંબંધ જ ધાવાના

દાખલા બહુ જ ઓછા જોવામા આવે છે પિતા-પુત્રમા સુદર સંબંધ હોયથી મચવાયો બહુ જ ઓછા દાખલાઓમા જોવામા આવે છે આના કારણમા આ મતામઢી દૃષ્ટિ ધણે મોટે અંશે રહેલી છે

વિદ્યાર્થી તરફની આપણી આ મતામઢી દૃષ્ટિને પણ આપણે નદલાવડી જોઈશો આપણે જો આપણી જાતને શિક્ષણકાર ગહેવાનો દાવો કરતા હોઈએ તો આપણી આ દૃષ્ટિમા મૂળમાથી ફેરફાર થવો ઘટે છે આપણે શિક્ષણકારોએ આપણી પોતાની જ મતામઢી દૃષ્ટિમા ફેરફાર કરીને જોસી રહેવાનુ નથી, પરંતુ આખા સમાજમા બધાય મોટોરાની દૃષ્ટિમા આ પ્રકારની કાનિ કગવાનું કામ આપણે શિર આડી પડેનુ છે જ્યાં સુધી મોટોગતી આડી મતામઢી દૃષ્ટિ બદલાશે નહિ ત્યાં સુધી માણુમ માણુમ વચ્ચેના એખવાસ-ભર્યા સંબંધો કઢી પણ બંધાશે નહિ જ્યાં સુધી આવી મતામઢી દૃષ્ટિ આપણા જીવનમાથી નાખૂં થશે નહિ ત્યાં સુધી સહકાર, સહનહીનતા કે પ્રેમ નનુખજીવનમા ઉગવાના નથી નરીન માનગ-શાસ્ત્રની આજે પ્રમથમા આવતી રોપો આપણને એમ પોઝારીને કહે છે કે દુનિયા ઉપર પૂર્વમઢો

અને પ્રતિમહો આપણને નજર આવે છે તે બધાબના કાગ્જો પૈકી આ મતામહ એક મનજૂત કારણ છે મનુષ્યજીવનમાં ફરીથી શાંતિ સ્થાપિત કરવી હોય, માનવહૃદયમાં સાચો ધર્મ લગ્ન કરવો હોય, કેળવણીના તમામ પ્રયત્નોને મુક્તિ મળેના પ્રયત્નો બનાવવા હોય, તો આપણામાથી આ મતામહી દષ્ટિ નાખૂંદ યરી જોઈએ મતામહ માણસમાં ઝેરવેર ઉભા કરી શકે છે; મતામહના પરિણામે એક માણસનો જીવન માણસ તરફનો અધ્યુગમો અને તિરસ્કાર તેના મત તરફના અધ્યુગમો અને તિરસ્કારમાં ફેરવાઈ જાય છે. આમ થાય એટલે પછી દુનિયાના સત્ય ઉપર નિર્ભર થયેલા મતો પણ પોતાની અસર કરી શકતા નથી. નારિત્વતાનું ઘણું મોટું પ્રમાણ એ આવા મતામહને આજારી હોય છે. મનુષ્યજીવનના સ્થૂળ અંગોમાં આવા મતામહો દેખીતી રીતે જ અનિષ્ટ પરિણામો લાવે છે. આ દક્ષીકતને પૂરવાર કરવા માટે આપણી આસપાસ બની રહેલા નિત્યના વ્યવહારો જ જાસ થઈ શકે છે. સ્થૂળમાથી સૂક્ષ્મમાં જઈએ તેમ મનુષ્યના મતામહો વધારે ને વધારે તીવ્ર બનતા જાય છે, અને સામે પક્ષે મનુષ્યને સુકસાન પણ તેટલું જ વધારે ગંભીર થતું જાય

છે એટલા માટે જ મનુષ્યના જીવનના આધ્યાત્મિક અગોમા જરા જેટલો પણ મતાગ્રહ ન જોઈએ, તેમ માનસશાસ્ત્રના ઉપા અન્વેષકો પોઝારી પોઝારીને કહે છે ત્યાં જ્યાં આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રોમાં મતાનુકૂળ પ્રવેશ્યા છે ત્યાં ત્યાં આત્માના અપરિમિત બળો આમે પણ શકાઓ ઉદાવવામાં આવી છે, અને જીવનને નુકસાન કરનારો નિરીશ્વરવાદ ઉભો થયો છે. ખુદ મનુષ્યજીવનની ઉત્કૃષ્ટિ માટે આ મતાગ્રહને અનુષ્ઠે ત્યાગવો પડશે.

અહીં એક ચકા ચવાને કારણ છે. જે સત્યો અમુક એક માણસના જીવનમાંથી દૂરિત થયા હોય, જે સત્યો તેના જીવનમાં વણાઈ ગયા હોય તે સત્યોને માણસ પોતાના મતો તરીકે શું જાહેર ન કરી શકે ? શિક્ષણકારની પાસે પણ પોતાના અનુભવના અને પ્રયોગોના બળે અનેક પ્રકારના એવા મતો ઉભા થયા હોય છે કે જે શિક્ષણકારના જીવનને તેમ જ વિદ્યાર્થીના જીવનને પણ સાક્ષાત્કાર હોય શિક્ષણકારના જીવનમાં આવા આવા મતોનો આગ્રહ ચોક્કસ રીતે બધાઈ ગયેલો હોય છે એ આગ્રહ તેના પોતાના જીવન પૂરનો સાક્ષાત્કાર હોય છે પોતાના અનુભવોનું નવનીત વિદ્યાર્થીને ઝીલી લે તો તેને ઝોછા વખતમાં

અને શક્તિના ઓછા વ્યયથી તેનો લાભ જરૂર મળી જવાનો છે. આવી વિચારસરણીથી પ્રેરાર્થ શિક્ષક પોતાના વિદ્યાર્થી પાસે પોતાના જીવનમાં પોતે જે મતોનો આમદ કરાવ્યો હોય છે તેવો આમદ રજુ કરે છે. અહીં સુધી જરાબગ ગણી શકાય. પરંતુ જે ધડીએ માણસ મતના નિરૂપણથી આગળ જઈ મતનો આમદ કરાવવા લાગે, તે જ ધડીએ એ આમદને દુગમદની ખાઈમાં સરી પડવાનો ધણો મોટો સંભવ ઊભો થાય છે. માણસ પોતાનો મત ખીજીની પાસે રજુ કરે તેમાં કશું જ ખોટું નથી. પરંતુ સામેા માણસ તે જ મતને સ્વીકારે (પછી બહેને તે મત એક નિર્વિવાદ સત્ય હોય.) તેવો આમદ રાખવાનું શરૂ કરે તો સાથે સાથે જ સામેા માણસ પોતાના તે મતોના આમદને વસ થાય એમ પણ જરૂર ધમ્જવાનો સામાન્ય મનુષ્યના માનસનું મધારણ જ એવું હોય છે કે પોતાના

જાન્યુ સમજવું. મતાગ્રહનું આવું ઝેર દિવસે દિવસે પછી એવું તો વિપમ બને છે કે અરસ-પરમના જીવન દડવા બનાવી મૂકે

વિદ્યાર્થી તરફની આવી મતાગ્રહી દષ્ટિ બદલી નાખવા માટે મોટેરાઓએ સ્વાનુભવના તરવને સ્વીકારવું જોઈએ મનુષ્યની ઉત્ક્રાંતિના ઇતિહાસમાં પરાનુભવથી સાક્ષાત્કાર થયો હોય એવા દાખ-સાઓ આપણને હાથ લાગતા નથી પરાનુભવ જીવનમાર્ગમાં દીવાનું કામ જરૂર કરી શકે છે, પરંતુ પરાનુભવથી માણસની જીવનનીકા પાર ઉતરી શકે જ નહિ દરેક માણસ પોતપોતાનો વિકાસ પોતાના જ અનુભવ ઉપર સાધી શકે છે પોતાના અનુભવને પરિણામે જે માર્ગ તેને હાથ લાગ્યો હોય તે માર્ગ બીજાની પાસે તે જરૂર રજુ કરી શકે છે, પરંતુ એ રજુઆતનો અર્થ એ માર્ગના સ્વીકારના મતાગ્રહમાં ન પરિણમવો જોઈએ.

જવથી વિદ્યાર્થી જ્યારે જ્યારે અમુક કામ કરવા માટે ઉદ્બુદ્ધ થાય છે ત્યારે ત્યારે આપણે મોટેરાંઓ અધીરોં જની જાણ આપણા અનુભવો તેની પાસે રહી જઈએ છીએ; એટલું જ નહિ પરંતુ તે જ અનુભવ પ્રમાણે વર્તવાની સલાહ આપીએ છીએ. આવી સલાહ પાછળ આપણી દષ્ટિ તો એ હોય છે કે આપણે જે સારા માઠા અનુભવોમાંથી પસાર થયા તેને જલ્દી લક્ષ્યને વિદ્યાર્થી એક જ સપાટે પહોંચી વળે જીવન વિદ્યાર્થીને આ કદી પણ કમવું નથી. તે કદી ન શકે તેવી રીતે માનતો હોય છે “કાર્પસિદ્ધિ સ્વાનુભવથી કરવી છે” મતામદી દષ્ટિ ફેંકી દેવા માટે આપણે આ પરાનુભવનો ત્યાગ અને સ્વાનુભવના સ્વીકારને વિદ્યાર્થી સાથેના આપણા બંધનમાં સ્થાન આપવું જોઈએ.

વિદ્યાર્થીને સ્વાનુભવ ઉપર જવા દેવો એટલે તેને યોગ્ય સ્વાતંત્ર્ય આપવું. સ્વાતંત્ર્ય એ મતામદીનો કદામાં કદો દુરમન છે. મતામદી માણસ સ્વાતંત્ર્યને જીરવી શકતો નથી. વિદ્યાર્થી તરફની આપણી મતામદી દષ્ટિ ટાળવા માટે આપણે સ્વાતંત્ર્યને જીરવતાં શીખવું જોઈએ આપણે મોટેરાંઓ વિદ્યાર્થી પાસે આપણા મતો મૂકીએ; વિદ્યાર્થી તે સંભળે, અને તેમ છતાં તે પ્રમાણે

વર્તવાનો જરાય આગ્રહ ન રાજો. આવે વખતે આપણે તટસ્થવૃત્તિ ધારણ કરીએ અને વિદ્યાર્થીને સ્વતંત્ર મૂકી દઈ સ્વાનુભવથી ડહાપણ મેળવવા જવા દઈએ. તટસ્થવૃત્તિનો અર્થ કાઈ પણ શિક્ષણ-કાર બેદરકારી જરૂર ન કરે. સ્વાનુભવ ઉપર પોતાનો માર્ગ કાપી રહેલો. સ્વતંત્ર વિદ્યાર્થી ક્યે ક્યે ટેકાણે પડેઆખડે છે, ક્યાં ક્યાં તેને સહાયની અપેક્ષા રહે છે, એ બધું સાચો શિક્ષણકાર જરૂર જોયા કરવાનો. આપણે આપણા મતામદનો ત્યાગ કર્યો હોય છે, પરાનુભવના તત્વને હોડ્યું હોય છે અને વિદ્યાર્થીને સ્વતંત્ર માર્ગે અનુભવ મેળવવા પ્રેર્યો હોય છે, તેથી આપણામાં તેના તરફ સહાનુભૂતિ અને પ્રેમ જન્મે છે જે શિક્ષણકારમાં પોતાના વિદ્યાર્થી તરફ સહાનુભૂતિ અને પ્રેમ ન ઉદ્ભવતા હોય તેણે જરૂર સમજ લેવું કે તેનામાં મતામદનું ઝેર રંગેરંગે પ્રસરી રહેલું હોવું જોઈએ. પ્રેમ અને સહાનુભૂતિભર્યો શિક્ષણકાર વિદ્યાર્થીની ક્રીણામાં ક્રીણી દિવચાલને પોતાના દૃષ્ટિપથમાંથી ખસવા દેતો નથી. વિદ્યાર્થીની આત્મા પણ પોતાના શુભેચ્છકને પોતે ન સમજી શકે તેવી રીતે ઝાળખી લે છે, અને જ્યારે જ્યારે પણ પોતે ન વટાવી શકે તેવી મુશ્કેલીઓમાં આવી પડે છે,

ત્યારે ત્યારે પોતાના વડીલની પાસે માર્ગદર્શન માટે દોડે છે. સ્વાનુભવ ઉપર પોતાનું પ્રયાણ આધરી રહેલા વિદ્યાર્થીને બરાબર આ જ વખતે પરાનુભવ ઉપકારક હોય છે ચતુર શિક્ષણકાર મતામઢી ન હોય તો જરાયે ચીડાયા સિવાય વિદ્યાર્થીથી દુર-ખાય છે, અને બેવડા ઉત્સાહથી તેને પ્રેરે છે. આપણા અનુભવે બતાવેલા માર્ગ ઉપર આસવાની ના કહેનાર વિદ્યાર્થી આમ ફરીથી ત્યારે સહાય માટે આપણી પાસે આવે છે, ત્યારે જરાય ચીડાયા સિવાય તેના માર્ગમા આપણે તેને સહાય કરી શકીએ તો સમજવું કે આપણે મતામઢી નથી. વિદ્યાર્થી માટે સ્વાતંત્ર્ય જીવવું જેમ કઠણ છે, તેથી જ રીતે આપણા માટે તેને પોષણ પણું કઠણ છે. એ જ માથો સ્વતંત્ર છે કે જે બીજાના સ્વાતંત્ર્યને વધારી શકે છે, તે જ સાચો મતામઢ વગરનો છે કે જે બીજાના મતામઢને પારખી લઈ તેમાંથી તેને બચાવી શકે છે આમ જે શિક્ષણકારને વિદ્યાર્થી તરફની મતામઢી દૃષ્ટિ હોડવાના અભિલાષ હોય તેણે સ્વાનુભવ અને સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતને પોતાની રંગગમ્મા પચાવી દેવા જોઈશે.

વિદ્યાર્થી તરફની આપણી આજની ત્રીજી દૃષ્ટિ તે ચોટીલારની દૃષ્ટિ છે, આ દૃષ્ટિ પણ ઉપર

ગણાવેલી બન્ને દૃષ્ટિઓના નેટલી જ વિકૃત છે. વિદ્યાર્થી સાથેના આપણા નાના મોટા તમામ વ્યવહારોમા તે ગુન્હેગાર છે તેવી દૃષ્ટિથી આપણે જોતા હોઈએ છીએ આપણી પાસે આવનાર વિદ્યાર્થી દરેક રીતે દોષિત છે તેમ આપણે માનતા હોઈએ છીએ આ કથન તાત્કાલિક અતિશયોક્તિ બરેલું લાગવાનો સંભવ છે. પરંતુ જરા નિરાતે વિચાર કરતા અને વિદ્યાર્થી સાથેના વર્તનને ઋણ-વદ્યથી તપામતા માલુમ પડશે કે આ કથન સર્વાંશે સત્ય જ છે. વિદ્યાર્થી કોઈ શારીરિક ભૂલ કરે અથવા તો માનસિક ખોડ બતાવે ત્યારે આપણને જાણે તે જાણીજૂઝીને કરતો હોય એમ માનવાનું મન થઈ જાય છે તેની કોઈ રચૂળ ભૂલચૂક માટે અથવા તો સૂક્ષ્મ ખોડઆપણુ માટે વિદ્યાર્થી જવાબ-દાર નથી પરંતુ કોઈ ખીજ પરિસ્થિતિ જવાબ-દાર છે તેમ માનવા આપણે હજી સુધી તૈયાર નથી આને લીધે જેવી ગુન્હેગાર તરફ જોલરની દૃષ્ટિ હોય છે તેવી દૃષ્ટિ વિદ્યાર્થી તરફ આપણી બની ગયેલી રહે છે વિદ્યાર્થી સ્વભાવથી જ હુમ્મો અને દરામખોર છે, તેમ માનવા આજે બલભલા માણસો સહચાઈ જાય છે આના પૂરાવા તરીકે નિર્દોષભાવે પણ વિદ્યાર્થીએ એકાદ વખત ભૂલ કરી હોય તેને

ગુણ કરવામાં આવે છે આપણે ભૂલી જઈએ છીએ કે વિદ્યાર્થી સ્વભાવે એટલો બધો નિષ્પાપ હોય છે કે અનેક વખતે તેના વર્તનમાં તે નિષ્પાપપણું પ્રતિબિંબિત થયેલું હોય છે પ્રજા માત્ર એટલો જ છે કે આ પ્રતિબિંબ આપણી વિકૃત દૃષ્ટિને કાંઈ આપણે જોઈ શકતા નથી વિદ્યાર્થીએ પોતાના સહજ સ્વભાવાનુસાર જે જે કંઈ કર્યું હોય છે તે તે આપણી નજીકથી મરી પડે છે, અને વિકૃત પરિસ્થિતિ તથા સડેલા સંજોગોના પરિણામે આપણને જે ખરાબ દેખાય તેવું કંઈ હોય છે તે દુરત જ આપણી નજરે ચડે છે આનું કારણ પણ આપણી ચોકીદારની દૃષ્ટિ છે જેમ કેાઈ પણ મિપાહી કે જેલર કેાઈ માણસના મારા કૃત્યોને જોઈ શકે નથી, તેમ આપણે પણ વિદ્યાર્થીના

વખત તો બીજાના ગુન્હાઓનું મિથ્યા આરોપણ આ ગુન્હેગારમાં કરે છે. આપણા વિદ્યાર્થીઓ તરફ આજે આપણી કંઈક અંશે આવા પ્રકારની દૃષ્ટિ છે એમ ખેંચતા મને સંકાય નથી થતો. આપણા પોતાના જીવન ઉપર સૂક્ષ્મ પ્રમાણ નાખી જોતા શીખીએ તો આ વસ્તુ આપણને તુરત જ માલૂમ પડે તેની છે. આપણી આ વિકૃત દૃષ્ટિના એક સર્વ પ્રાચીન પુરાવા તરીકે વિદ્યાર્થીની દશાને પણ આપણે ગણી શકીએ. નાનકડી એવી પણ બૂલ કરેના વિદ્યાર્થીને જ્યારે જ્યારે આપણી સમક્ષ ઉભા રહેવાનું બની આવે છે ત્યારે ત્યારે જનરો કે તે એક મોટા ગુન્હેગાર હોય એવી મિસાને ઉભો ગહે છે. આપણી સાથની તેની વાતચીત પણ છટકી જવા માગતા કોઈ એક રૂઢ ગુન્હેગારના જેવું સ્વરૂપ પકડે છે. ચોક્કિદાર સમક્ષ ગુન્હેગાર આવું સ્વરૂપ પકડે તેમાં શી નવાઈ? આપણી આ ચોક્કિદારની દૃષ્ટિ વિદ્યાર્થીમાં અનેક પ્રકારના અનિષ્ટો પેદા કરે છે.

વિદ્યાર્થી તરફની આપણી આ ચોક્કિદારની દૃષ્ટિને પણ આજે હવે આપણે નિષ્કાવવી જોઈએ. વિદ્યાર્થી ગુન્હેગાર કરે તે વાત સાચી, આવો ગુન્હેગારીરિક તેમ જ માનસિક બન્ને પ્રકારનો હોય છે.

તે વાત પણ સાચી; આવો ગુન્હો ઘણી વખત તો
 જેને આપણે નૈતિક ગુન્હો કહીએ છીએ તેવો હોય છે
 તે વાત પણ સાચી છતાં એ ગુન્હો કરનાર ગુન્હેગાર
 નથી એ વાત પણ તેના જોડે જ સાચી છે
 હમેશાં આપણે તેને જ ગુન્હો કહીએ છીએ કે જેની
 પાછળ પોતાને અથવા પાગકાને નુકસાન કરવાનો
 ચોક્કસ ઇરાદો રહેલો હોય છે વિદ્યાર્થીના વર્તન
 તરફ આપણે નજર કરીએ તો આપણને દેખાશે
 કે તેના ગુન્હાહીત ગણાતા વર્તનમાં બહુ જ એક
 બંધો ગુન્હો કરવાનો ઇરાદો રહેલો હોય છે સુખ
 એવા આવેશને લીધે અથવા તો કોઈ પણ પ્રકારની
 ઉશ્કેરણીને લીધે અથવા તો અમુક વસ્તુના અઘા-
 નને લીધે વિદ્યાર્થી અમુક પ્રકારનું વર્તન કરી
 નાખે છે આવા વર્તનને ખરી રીતે તો જીવાનીમાં
 સદજ બનતું નિર્દોષ વર્તન ગણવું જોઈએ એવા
 વર્તનને મમાગની સાથે જ્યાં જ્યાં દુભેગ હોય ત્યાં
 ત્યાં ને દુભેગ કાઢી નાખવા માટે આજે આપણે
 ચોકીદારની દૃષ્ટિ વાપરીએ છીએ આ દૃષ્ટિને પણ
 આપણે સાચી જોઈએ વિદ્યાર્થી સ્વભાવે દુષ્ટ
 નથી, વિદ્યાર્થીની આત્મા સ્વભાવથી અવનતિરીક્ષ
 નથી, પરંતુ એ બધા ગણાતા હોયો કોઈ બીજા
 કારણોનાં પરિણામો હોય છે

વિદ્યાર્થી તરફની આ ચોક્કસની દૃષ્ટિ ફેરવી નાખવા માટેનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ સાધન વિદ્યાર્થી ઉપરનો આપણો વિશ્વાસ છે. વિદ્યાર્થી જે કંઈ કરે તે ગુન્દો કરવાના હસાદાથી કરતો નથી, પરંતુ એક બા ખીન્ન કારણે ગુન્દો ગણી ચકાવ તેવું પર્તન તેનાથી થઈ જાય છે. એક વાર વિદ્યાર્થી ગુન્દેમાર નથી એવી આપણી દૃષ્ટિ થઈ તો પછી

જોણું કરી નાખે છે વિદ્યાર્થીને પણ આપણામાં વિશ્વાસ હોય છે તેથી કશું પણ દાખવાને બદલે પોતાના દોષને તદ્દન નગ્ન સ્વરૂપમાં તે આપણી પામે રજુ કરે છે એક વિશ્વાસ તેમાં બળે સત્ય અને સાથે જ સદ્વિષ્ણુ દષ્ટિ પરિણામ વિદ્યાર્થી-શિક્ષકને જરૂર લાગતીથી આવવાનું શિક્ષક પોતાના પ્રેમથી વિદ્યાર્થીને છતાં સકે છે શિક્ષક દેવનિવારણ માટે કડક નિયમોનો આશરો લેવાને બદલે પોતાના પ્રેમના અધિભારનો આશરો લે છે કે નિયમ જાનની જડતા આપે છે જ્યારે પ્રેમાધિ રસસ જ્ઞાનનો દોષ પ્રગટાવે છે વિદ્યાર્થીમાં એવું સત્ય જ્ઞાન બળે એટલે પછી પોતે જ પોતાનો દહા બને છે, પોતાના દોષોને એક કડક નિયમનકારની દૃષ્ટિથી તો જોતાં થીએ છે તેના નિવારણ માટે પોતાથી બનતા બધા પ્રયત્નો તે કરી છૂટે છે, અને છતાં સફળતા ન મળે તો પોતાના અખંડ વિશ્વાસના સ્થાન ગણતા શિક્ષકના પ્રેમની દૃષ્ટિ મેળવવા તે દોડે છે

આપણું મોટેરાઓમાં ચોક્કીદારીની દૃષ્ટિ બદલે આવી વિશ્વાસની જોરે પ્રમાણ દૃષ્ટિ પ્રગટે તો વિદ્યાર્થીઓના ગુન્દાઓ ખૂબ જોગા થઈ જવાના છે ચોક્કીદારી ગુન્દાઓને વધારે જાય છે,

ન્યાયે પ્રેમ અને વિશ્વાસ ગુન્દાઓને નાખૂદ કરે છે.

આજે આપણામાં ઉપર ગણાવેલી ત્રણ વિકૃત દૃષ્ટિઓ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. એ ત્રણે દૃષ્ટિઓને નાખૂદ કરી તેને સ્થાને સ્વચ્છ અને નિર્મળ દૃષ્ટિઓ ન્યાં સુધી લાખત નહિ. યાવ ત્યાં સુધી આપણા શિક્ષણના કોષમાં એ વધારે ને વધારે અટપટા બનતા જવાના છે. શિક્ષણસાત્રમા ઓળખેલ યદ્ય જન્યું માનમસાત્ર આ દરીકૃતમા પોકારી પોકારીને આપણું કલ્પ જોડ્યા કરે છે આપણે હવે તરફ જાણીએ.

વિચારોની કેળવણી

કેળવણીના નાના મોટા અનેકવિધ ઉદ્દેશોમાં
 વિદ્યાર્થીને પોતાની મેળે વિચાર કરતો બતાવવો
 તે પણ એક ઉદ્દેશ છે. વિદ્યાર્થી પોતાની સરીરની
 સ્વચ્છ જરૂરિયાતોમાં સ્વાસ્થ્ય બને એવું આપણે
 હચ્છીએ છીએ, તેવી જ રીતે તેના મનની સુદૃઢ
 જરૂરિયાતોમાં પણ તે સ્વાસ્થ્ય જ બને એટલે
 કે પોતે જ એક સુંદર વિચારક બને તેમ પણ
 આપણે હચ્છીએ છીએ. આ ઉદ્દેશથી પ્રેરાઈને
 આજની યાજ્ઞામાં ધણીયે એવી યોજનાઓ કર-
 વામાં આવી છે કે જેને પરિણામે વિચાર કરવાની

વિદ્યાર્થી પોતાની વિચારમાળામાં મૂઠે એ ઇતિ-
હાસશિક્ષણનું પગમ ધ્યેય હોવું જોઈએ. વધતા
જોઈએ કે નહીં તોટાના જડમાનોડ દાખલા ગણ્યારી
રહેલા કોઈ ગણિતશિક્ષકને તેની એવી મહેનતનું
કાગણું પૂછ્યો તો તે તુરતજ જોલી ઉઠ્યો કે ‘ જાણ,
ગણિતને જીવનઅનુદારમાં સ્થાન છે એ તો મૌ
કોઈ સમજી શકે તેવી વાત છે પરંતુ જીવનની
ગંભીરતાનો સુમળદ્વ વિચાર કરવા માટે કે એક-
ધ્યાન, મનમાં ઉડા ઉતરી જવાની તાકાત, અદમ્ય
મુશ્કેલીઓને પશ્ચ હઠાવવાની દિમત વગેરે જે જે
શક્તિઓની આવશ્યકતા છે તે શુદ્ધ ગણિતશાસ્ત્રમાંથી
માપડી શકે છે નિર્મળ તર્કશક્તિ એ ગણિતના
અજાસનો અનેરો ફાલ છે ” અર્વાચીન કે પ્રાચીન
વાર્ફપના કોઈ તગી શિક્ષકને પૂછે કે શા માટે
તે વિદ્યાર્થીઓને અમમ્મ કંપનાઓમાં વિહાર કરવા
લઈ જાય છે અથવા તો અશક્ય આદર્શો પી ઝાખી
કગવે છે? તો હમતે ચહેરે મુગ્ધ મધ જઈએ
તેની જાણમાં જવાબ મળશે કે ‘ વાર્ફપની અણ-
જોલી ખાણુમાંથી બેનમૂન વિચારરતનોનો માનેક
વિદ્યાર્થી થઈ શકે છે આવા વિચારો જ તેના જીવ-
નના ઘડતરમાં અદૃષ્ટ છતાં અમૂલ્ય પાઠ ભજવે
છે, અને તે વિનાનું શિક્ષણ તે શિક્ષણ જ નથી ”

શિક્ષણની અઘડતર પદ્ધતિથી વિદ્યાર્થીને શીખવવાનો મહા પ્રયાસ કરી રહેલા કોઈ ઉત્તમ શિક્ષકને પૂછ્યો કે જાહે, શિક્ષણના કામમાં વળી આવી અધી માથાકૂટોનું શું કામ છે ? ગુરુશિષ્ય સામસામા બેઠ્યા, શિષ્યની શ્રદ્ધા ચોટી અને પછી ગુરુને ઠીક લાગે તેમ બચાવી દીધું, એટલે શિક્ષકનું કાર્ય પૂરું થયું ! તો તમારા ઉપર સહેજ દયા ખાઈને તે કહેશે કે “જાહે, શિક્ષણનું કાર્ય કોઈ પશુ રીતે થઈ શકે છે અને તેમાં કોઈ વિશિષ્ટ પદ્ધતિની જરૂર નથી એ તમારે કહેવું બાજીબી છે. પરંતુ એ શિક્ષણથી વિદ્યાર્થી સાચેસાચો કેળવાય છે કે નહિ તે જોવાનું બાકી રહે ખરું ! જીવન જીવવામાં જે શાસ્ત્રીયતાની

ખાસ શિક્ષણપદ્ધતિનું શુ પ્રયોજન છે તે સંબંધે તેને પૂછ્યો તો ઘરેલુ જ ઉચ્ચ મનોરથો, સુખબદ્ધ વિચાર કરવાની તાકાત, બેનમૂન વિચારરત્નોની માલેફી, શુદ્ધ અને શાસ્ત્રીય જીવન, વગેરે અસ્યત મહત્વના પરિણામો માટેના દરેકના પ્રયાસો છે તેમ તનને જાણના મળશે.

હવે આવા પરિણામો નો આપણે શિક્ષણ માધી ઉપજાવવા હોય, એટલે કે વિચારોની કેળવણી ઉભી કરવી હોય, તો આજના શિક્ષણક્રમમાં આપણે શુ કરવું જોઈએ ? શિક્ષણનું કાર્ય આજે જે રીતે ચાલે છે તે આવા વિચારોની કેળવણી માટે ખરાબર છે કે તેમાં કંઈ વિચાર કરીને ફેરફાર કરવા જરૂર ઉભી રહે છે, તેનો આપણે થોડોએક વિચાર કરશું.

શાળામાં શીખવાતા વિષયો તેમ જ અનેક-વિધ શિક્ષણપદ્ધતિઓ સંબંધે કસો પથુ વિગતવાર વિચાર કર્યા વિના, અત્યારે સામાન્ય રીતે આપણા શિક્ષણકાર્યની પાછળ કંઈ વિચારસરણી રહેવાની આવશ્યકતા છે તે સંબંધે જ વિચાર કરશું તે વિચાર જોઈ લીધા પછી તો અભ્યાસ માટે હરકોઈ વિધય હ્યો કે શીખવવા માટે હરકોઈ શિક્ષણપદ્ધતિ હ્યો, બન્નેમાં હવે પછી જોઈશું તે વિચારના તત્વો

જો દાખલ કરવામાં આવે અને અમલમાં મૂકવામાં આવે, તો વિચારોની કેળવણી માટેના આપણા પ્રયાસો કંઈકે કૃણીશૂત ચર્ષ શકે તેમ લાગે છે.

સ્વાનુભવ

વિદ્યાર્થીના અભ્યાસની સરખાતે સ્વાનુભવથી થતી જોડાણ. શાળાની અંદર જે જે વિષયો તેને શીખવાના હોય તે બધા વિષયોની અંદર પોતે પોતાની મેળે કંપણાવે અને અનુભવથી જ અભ્યાસનું નવનીત શોધી કાઢે તો જ વિદ્યાર્થીને વિચાર કરવાની પ્રેરણા આપણે આપી એમ કહી શકાય. આજે ચલાવવામાં આવતાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં તેમ જ શિક્ષણપદ્ધતિઓમાં ક્યાંયે સ્વાનુભવને અવકાશ હોય તેમ દેખાતું નથી. આજનો વિદ્યાર્થી મોટે ભાગે પરાનુભવ ઉપર જીવતો હોય છે; અને તેથી સ્વતંત્ર વિચારોનું મૂળ જે મોટે ભાગે સ્વાનુભવ હોય છે, તે વિકસવાને બદલે ડૂબ પામે છે. મોઝ પછુ શાળામાં જઈને જુઓ તો છેક બાળપણથી જ વિદ્યાર્થીને શિક્ષકના અનુભવોનો ખોરાક મળે જ ઉતારવાનો હોય છે; વિદ્યાર્થીને પોતાને અનુભવ કરવા માટે કશું જ સ્થાન તેને આપવામાં આવતું હોતું નથી.

પણ ત્યારે આ અનુભવ અપાવવો શી રીતે,

એ પ્રશ્ન પણ આપણને મહેન્ટે થાય તેવો છે તેનો
પણ વિચાર કરી લઉંએ

કોઈ પણ જાગૃતના અનુભવ માટે આપણે
વિદ્યાર્થી પાસે જે સાધનો રહી શકે તે

કોયડો અને અવલોકન

અનુભવ મેળવવા માટે વિદ્યાર્થીને સામાન્યતઃ
જે પ્રકારની પરિસ્થિતિ ઉપર આધાર રાખવાનો
હોય છે, એક સાળાની અંદરની અને બીજી સાળા
બહારની સાળાની અંદર વિદ્યાર્થી પાસે અભ્યાસ
સત્ર જે વસ્તુ મૂકવામાં આવે તે કોયડાના રૂપમાં
હોય તે જ વિદ્યાર્થીને તેમાંથી અનુભવ કરવા
જેવું કઈક મળી શકે વર્ગની અંદરનો ગમે તે
વિષય વિદ્યાર્થીને શીખવે. હોય પણ તે વિષયનો
ઉદ્દેશ તેને શિક્ષક પાસેથી સીધી રીતે મળી રહે
તેના કરતા તે પોતે જ પોતાના પ્રયત્નો વડે
મેળવી શકે તેવી જાતના કોયડાઓ તેની પાસે
મૂકવા જોઈએ જાણી શકે કે ગણિત શ્રેયો કે
ઇતિહાસ શ્રેયો, બધામાં વિદ્યાર્થીને સીધી રીતે અને
તાત્કાલિક શીખવી દેવાના મોઢામાં પડવાને બદલે
શિક્ષક જે જગત ધીરજ રાખે અને વિદ્યાર્થીના
માર્ગમાં થોડાંએક રસિક કોયડાઓ ઉભા કરી દે
અને દૂર ઉભો ઉભો જોવા કરે, તો વિદ્યાર્થી પોતે

આ કોયડાઓ કેવી રીતે હોશે છે, તે હોશવા માટે તેને ફટફટલા પ્રયત્નોમાથી પસાર થવું પડે છે, અને તેવા પ્રયત્નો પાછળ તેની વિચારસરણી ફેટલી વિકસતી જાય છે તેમ જ વધારે ને વધારે શુદ્ધ થતી જાય છે, તે બધું જોઈને શિક્ષકના મનમાં જરૂર આનંદ અને સતોષ વ્યાપી રહેવાના આવા કોયડાઓ ઉભા કરવા તે બહુ વિકટ કાર્ય નથી જ શિક્ષક શીખવવાની ઉતાવળમાં કે મોહમાં ન પડે, વિદ્યાર્થીની સક્રિયતા વિશ્વાસ રાખે, પોતે વિદ્યાર્થીનો કેવળ સલાહકાર મિત્ર છે તેમ માનીને કામ કરે, તો પોતાના વિષય પૂરતા આવા કોયડાઓ કેવી રીતે શોધવા અને વિદ્યાર્થી પાસે રજુ કરવા તે કામ તેને માટે બહુ અઘરું નહિ જ રહે

માટે ઉપજીવી કાઢેલા અથવા તો ખુદ આપણા જ જીવનવ્યવહારમાં આપણને દેખાતા પ્રશ્નોને આપણે વિદ્યાર્થીના પ્રશ્નો ગણી લેવાની જૂલ હરી બેસીએ છીએ વિદ્યાર્થીઓ પાસે વિદ્યાર્થીઓના જ પ્રશ્નો ન આવે તો તેમને તેમાં રસ અને ઉત્સાહ નથી રહેતા, અને તેવા ઉભા કરેલા કોયડાઓ માધી તેમને કરો જ અનુભવ મળી શકે નથી વિદ્યાર્થીજીવનના સાચા કોયડાઓ આપણે તેમની પાસે રજુ કરી શકીએ તે માટે આપણને તેનો પૂરેપૂરો અભ્યાસ હોવાની જરૂર છે વિદ્યાર્થીની ઉંમર, તે ઉંમર તેની ખીલેલી અને ખીલવી જોઈતી બુદ્ધિ, તેની અદર મહેલી શક્તિઓ, તેની મહત્વધાન્ય કરવાની તાકાત આ અને આવી ધણી ધણી બાબતોનો આપણને અભ્યાસ હોવો જોઈએ. આવા અભ્યાસના પરિણામે વિદ્યાર્થી આપણી પાસે તેના નમ્ર સ્વરૂપમાં ઉભો હોય છે અને તેથી તેના જીવનને સ્પર્શે તેવા-તેને વિચાર કરતો કરી મૂકે તેવા કોયડાઓ આપણે ઉભા કરી શકીએ છીએ બીજી વાત આપણે એ પર્યુ લક્ષમાં રાખવી યદ છે કે તેના માટેના તેવા કોયડાઓ માટે આપણે તેની કક્ષાએ આવી ઉભા રહેવાની પણ જરૂર રહે છે આવા કોયડાઓ જેમ

આંતર દષ્ટિથી વિદ્યાર્થીજીવનના પોતાના કાયડાઓ હોય છે તેમ તેના બહારના રૂપરંગ, પોશાક વગેરે પણ તેના તે કાળના જીવનને બધબેમતાં થઈ શકે તેવા જ હોવા ભ્રેષ્ઠાઓ આ રીતે બહાર અને અંદરથી એકરાગ પામેલા અને એકરૂપ થયેલા કાયડાઓ વિદ્યાર્થી પાસે તેના કાંઈ પણ વિષયના અભ્યાસ દરમિયાન જો રજી કરવામાં આવે તો તેમણી તે સ્વાનુભવનો સ્વાદ લેવાનો છે, અને તેવા સ્વાનુભવ દ્વારા તે શુદ્ધ વિચાર કરવાને પથે પગવાનો. ■

સ્વાનુભવ માટે શાળા બહારનું ઉત્તમ સાધન તે અવસોહન છે. આજની શાળામાં બહુતા વિદ્યાર્થીને ચોપડીઓના અક્ષરો વાચવા સિવાય પોતાની આખને બીજા કશું ઉપયોગ હોઈ શકે કે કેમ તેની જ ખબર નથી હોતી, તેમ કહીએ તો બોલું નથી શાળાની બહાર પધરાયેલી વિશાળ કુદરત કે તેની આસપાસ મનુષ્યશુદ્ધિએ ઉભી કરેલી અદ્ભુત કરામતોને ઝીણી દષ્ટિથી અવસોહવા અને તેને સ્પર્શવાદ લેવો તે તેને બાપડને કાંઈ બતામ્યું જ હોતું નથી અરે. આટલા બધા દૂર આપણે શા માટે જઈએ ? ખુદ તેની શાળાને કે તેના પોતાના વર્ગને પણ યોગ્ય રીતે અવસોહવાની

આખ તેની પાસે ક્યા હોય છે? સતત બે વર્ષથી એક જ ઓરડામાં બેસતા વિદ્યાર્થીના એક વર્ગને એક વખત મે એકાએક પોતાની આખો બંધ કરી દેવા કહ્યું. પછી મધ્યને વારાફરતી પૂછવા માડ્યું " આ તમારા ઓરડામાં શી શી ચીજો છે તે ગણાવો " અને એક સાથે મારે કહેવું જોઈએ કે ટાળિયા કે ચિત્રોની સાચી સખ્યા પણ તેઓ ન કહી શક્યા, પછી ચિત્રોના વર્ણનો કે જુદા જુદા પુસ્તકોના નામો કે રૂપરંગોની તો વાત જ ક્યા રહી? જે ઓરડામાં વિદ્યાર્થી બે વર્ષથી રહેતો હોય તે ઓરડાની દીવાલ પર કેવો રંગ છે, અથવા તો કેટલા અને ક્યા ક્યા ચિત્રો

આપણામાં અનેક પ્રકારના વિચારો પ્રેર્યા છે, એટલું જ નહિ પરંતુ આપણા રૂઢ ચક્ષુ ગમેલા વિચારોને ફેરવ્યા પણ છે. આપણા અવલોકનની પાછળ એટલી મોટી તાકાત રહેલી છે કે માણસના સમગ્ર જીવનમાં તે ક્રાંતિ કરી ચૂકી છે.

આ રીતે શાળાની અંદર વિદ્યાર્થી પાસે તેના જીવનના કાયદાઓ રજૂ કરવાની રીત શિક્ષક-ક્રમમાં દાખલ કરવાના પ્રયત્નો કરીએ, અને શાળા બહાર વિદ્યાર્થી જગતને અવલોકવાની દૃષ્ટિ ઉપાડી દઈએ, તો તે બન્નેમાંથી વિદ્યાર્થી સ્વાનુભવને પથે ચડવાનો છે, અને તેવા સ્વાનુભવ દ્વારા જ તેનામાં વિચારોના બીજ રોપાય છે. આ બીજમાંથી પછી અકુર પૂરતા જગ પણ વાર લાગતી નથી.

પણ આ વિચારઅકુર પૂરતા પછી ?

જેમ કોઈ નવા ઉગતા બાવડોડને ઓયની જરૂર રહે છે, અથવા તો કહેને કે કોઈ સુરોમગ વેતને વાડની આવશ્યકતા હોય છે, તેવી જ રીતે આ તાબા જ પૂરી નીક્ષણતા સુરોમગ વિચારવેલાને કોઈએક ચોક્કસ ઓધારની જરૂર ઉભી થાય છે—જે ઓધારના આધારે તે સુરક્ષિતપણે વધારે ને વધારે વિકસી શકે કેળવણીમાં આ ઓધારને આપણે મોજના કદી ચડીએ.

યોજના

વિદ્યાર્થી પાસે જે જે કામ મૂકવામાં આવે તે આવી યોજનાના સ્વરૂપમા મૂકાય તો કેવળ પારકી બુદ્ધિ ઉપર જીવવાની જે ટેવ આજે વિદ્યાર્થીમાં પડી ગઈ છે તે નીકળી જાય, અને ધીમે ધીમે પોતાની જ બુદ્ધિ ઉપર કામ કરતાં તે શીખે અભ્યાસનો વિષય ગમે તે હો, પરંતુ એ એક વિષયની સાથે સંકલ્પેલા શાળાના તેમ જ બૃહત્ જીવનના અનેક વિષયોને સાકળી દે તેવી રીતે વિદ્યાર્થી પાસે તેના કાર્યની યોજના મૂકાવી જોઈએ.

સામાન્ય રીતે આજના આપણા વિદ્યાર્થીની વિચારસરણીનું બધારણ મોટે ભાગે શાળામાથી અને શાળાની આર દીવાલો વચ્ચે શીખવાઈ રહેલા વિષયોમાથી જ મુકાય છે પરિણામે એ વિચારસરણી દુષિત ગહે છે શાળાની અદર ધમ્મક રહેલી વિચારસરણીને બહારના વિશાળ સમાજની ઝેરણ ઉપર ચડવાનું છે તે વાતનું અહીં લક્ષ નહિ રહેતું હોવાથી, તેવી વિચારસરણી એકાગ્રી રહે તે સહજ છે. આવી એકાગ્રી અને અપૂર્ણ વિચારસરણીના પરિણામે જ કેળવણી પામેલા અને સારા વિચારક કહેવાયવાને લાખક એવા માણસો પણ 'વેદિયા દોર' નું ખિરદ પામે છે ! આ આપણો

અનુભવ છે આવી દૂષિત વિચારસરણીમાથી વિદ્યાર્થીને બચાવી લેવો હોય તો તેને મોટા સમાજની સાથે સંપર્કથી માં પછી મૂકી દેવો જોઈએ આવા સંપર્કથીના પરિણામે તેની વિચારસરણી વધારે તત્વાય છે, અને અનેક પનદાઓ ખાતી ખાતી નિર્માણ રૂપમાં ઘડાઈને તૈયાર થાય છે આમ વિદ્યાર્થીની વિચારસરણીને શાળાની દીવાનોમાથી બહાર કાઢી એપ ચડાવવા માટે કેળવણી પામે ઉત્તમમાં ઉત્તમ કોઈ સાધન હોય તો તે ઉપર કહેન યોજના છે આવી યોજના વિદ્યાર્થી પ્રાપ્તે આવી કે તુરત જ તે પોતાના જ વિચારમગે તૈયાર કરવાના પ્રયત્નોમાં પડે છે તે યોજના પાર પાડવા માટે તેને શાળાના શુદ્ધિના વિષયોમાં ઉડા ઉતારવું પડે છે એટલું જ નહિ પરંતુ એ શુદ્ધિને —એ અભ્યાસને બહારની દુનિયાની કમોડીએ પછી ચડાવવા નીકળવું પડે છે આનો અર્થ પહેલા તો વિદ્યાર્થીએ પોતાના ઉદ્ભવેલા વિચારને પોતાના શાળાના શુદ્ધિના કામમાં વાપરવો અને પછી તેવા વિશિષ્ટ વપરાયને સામાન્ય ભૂમિકા સુધી પચી લઈ જઈ શકાય છે કે નહિ તે જોવું. આમ ચવાથી વિચારના જે અકુરો સ્વાનુભવથી રૂઝ્યા હોય છે તે અંકુરો પહેલે અનુભવની ઠસોગીએ ચડેલા હોવાથી તેમ જ

ખીજના અનુભવો સાથે સંઘર્ષણુમાં ઉતરેલા હોવાથી વધારે ને વધારે વિકસે છે, અને વિચારશક્તિ નાના સ્વરૂપમાં પણ આપણને દર્શન થાય છે

સ્વાનુભવમાંથી તેમ જ સ્વાનુભવ અને પરાનુભવોના યોગ્ય અને જરૂરી તેવા સંઘર્ષણુમાંથી જે આ વિચારનો છોડ વિદ્યાર્થીમાં આપણી નજરે પડે છે, તે છોડ એક ખીજ દૃષ્ટિથી પણ વધારે સુદૃઢ અને મીઠા વૃક્ષની આગાહી આપે છે આ દૃષ્ટિ તે મૌલિક વિચાર હોવાની દૃષ્ટિ છે શાળા તેમ જ શાળા બહાર અનેક પ્રકારના કોમડાઓ જાતે જ ઉકેલવાની ગડમથલ કરવાથી પોતાના દૃષ્ટિ પથમાં પથરાયેલ વિશાળ દુદરતને તેમ જ માનવ સૃષ્ટિને અનેક રીતે અવલોકવાની આખ સ્વપ્રવૃત્તિ જ મેળવેલી હોવાથી અને અભ્યાસના કાર્યમાં અનેક પ્રકારની નવીન નવીન યોજના પાર પાડવા માટે કેટલીયે મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થઈ જવાની તક માપડેલી હોવાથી તેમાંથી જે વિચારમાળા રૂઢૂરે છે, ફૂટે છે અને વિકસે છે તે કેવળ મૌલિક જ હોય છે અલગત આ મૌલિક વિચારસરણી હમેશા બધી રીતે સાચી જ હોય ■ કે પથ્ય જ હોય છે તેમ આપણે ઘડીબર ન સ્વીકારીએ, તો પ્રથમ તે મૌલિક છે એ જ તેનો મોટો ગુણ છે

અને એવી મૌલિક વિચારસરણીને પોતાનાં ક્ષણોને ખંખેરી નાખી વધારે શુદ્ધ બની જતાં વાર નથી લાગવાની એ ચોક્કસ છે.

આ બે પગલાં સિદ્ધ થયેલાં આપણને દેખાય કે પછી તુરત જ આપણે ત્રીજું પગલું ભરી શકીએ.

મહાન વિચારોની વેરણી

પોતાના અભ્યાસમાંથી તેમજ અનુભવમાંથી મૌલિક વિચારોનું બીજ રાખી, અનેક જાનની ચોળના દ્વારા સુવિચારોના છેડ ઉઠેરને ઉઠેરતો બાળમાણી આપણને નજરે દેખાય કે તુરત જ દુનિયાના મહા પુરુષોના વિચારો તેની સમક્ષ વેરવા લાગી શકાય. આવા વિચારો રબુ કરવામાં અંગત વાતચીત, સરસ વાચન, નાની મોટી ચર્ચાઓ કે સમાલોચનાઓને આપણે સાધનો તરીકે વાપરી શકીએ. આજે તો વિદ્યાર્થીને પોતાને પોતાના દયા જ વિચારો હોવા નથી, તેથી પારકાના વિચારો ઉપર જ તે પોતાનું વિચારનાવ ઢંકાયે જતો હોય છે. આને લીધે વિદ્યાર્થી સાચેની અંગત વાતચીતમાં આપણને કશું જ એવું જણાવતો નથી મળતું કે જેનાથી આપણને આસ્વાદ થાય. તેના વાચનપરિણામથી આપણને એવો કોઈ અનુ-

ભવ નથી થતો કે જેથી આપણને વિદ્યાર્થીમાં નવો વિચારપ્રવાહ ઉગતો દેખાય તેની ચર્ચાઓમાં તેમ જ સમાલોચનાઓમાં મૌલિક વિચારોનો કોઈ જ ચમત્કાર જણાતો નથી અને આ બધું વિદ્યાર્થીમાં આવે પણ ક્યાંથી ? નાનપણથી પારકા વિચારોને ઝીનતો આવેલો અને પોતાને કંઈ વિચારવા જેવું હોતુ જ નથી તેની માન્યતામાં ઉછરેલો વિદ્યાર્થી મૌલિક વિચારમગ્નિ દાખવી પણ શી રીતે શકે ? આ ઉપરાંત તેની પાસે એકથી વધાર વિચારકોના વિચારો મળુ કરવામાં આવે ત્યારે પણ તે નકામાં ગોઠાવામાં પડી જાય છે એક વિચારક પાસેથી તેને એક વિષય ઉપર એક વિચાર મળે છે બીજા પાસેથી તે જ વિષય ઉપર તેનાની વિરોધી વિચારો તેને મળે છે આવે વખતે બંને માંથી તારતમ્ય ગોળી કાઢી સ્વતંત્ર વિચાર ગાધવાની તાકાત તેનામાં નહિ વિકસેલી હોવાથી ધણી વખત ગંભીર પરિણામો આવે છે પોતાને પણ કંઈક વિચારો છે તેની ભ્રમણામાં તે ઉછરેલ હોવાથી આવે વિદ્યાર્થી પારકા વિચારો વડે ખીંગા પારકા વિચારોને તોળવા બેસે છે, અને તેથી પારકા સાધનો વડે પારખતુ માપ ઝાઝા જતા પોતાને તેમાંથી કશું જ મળતુ નથી, હલદુ તેની શક્તિ

અને સમયનો નકમો વ્યય થાય છે, અને વિના કારણ તેની ભાજમડા પડવાથી તેના મનમાં માત્ર ગોટાળો ઊભો થવા પામે છે

આથી ઉલટું આપણે ઉપર જણાવી ગયા તેવી રીતે જે વિદ્યાર્થી સ્વાનુભવથી અને સ્વાનુભવ તથા પરાનુભવના યોગ્ય સ્પર્ધાતુરી મૌલિક વિચારના જૂથોવાળો હોય છે, તેની પાસે ખીજા અનેક વિચારગતો વેરવામાં આવે ત્યારે કંઈ જુદી જ રીતે તે વર્તી શકે છે ગમે તે વિષય હો, ગમે તે વિચારક હો, તે વિષયને કે તે વિષય ઉપરના તે વિચારકના વિચારને તે પોતાની જ જુદી વડે તોળવાનો પોતાનું સાધન હોય, પોતાની તામત હોય અને પોતાનામાં વિશ્વાસ હોય છાગે માણસ કંઈ અજન્મ રીતે કામ કરી શકે છે મૌલિક વિચારસંસ્થીવાળો વિદ્યાર્થી આવે વખતે ગજગતો નથી કે એ જાણુ પસંદગી જતો નથી. પોતાની સ્વતંત્ર વિચારશક્તિથી તે જને જાણુને વિચારે છે, ઓ આખરે પોતાને ઉપમારક તેવો એક પક્ષ સ્વીકારે છે, અથવા તે જને પક્ષોમાંથી કોઈ એક દુર સમન્વય સોધી લે છે, અને પોતાની વિચાર-માળામાં એ વધારે પુષ્પ ગૂંચી નિસિત જને

■ આ ક્રિયા વિદ્યાર્થી પોતાનો અન્યાસકાચ પૂરે

કરે ત્યાં સુધી ચાલ્યા કરે છે, અને પછી વિદ્યાર્થી મનુષ્ય બની વિદ્યાળ જગતમાં પોતાનું વડાણ ઝૂકાવે છે ત્યારે પોતાના જ નિર્ણિત વિચારોની સ્થાપનાનો યુગ તેના જીવનમાં શરૂ થાય છે.

નિર્ણિત વિચારોની સ્થાપનાનો યુગ

આ ચોથા પગથિયા ઉપર માણસ ચડે છે ત્યાર પછી તેના આગલા ત્રણે પગથિયાના જોર ઉપર તે પોતાના ચોક્કસ વિચારો બાધે છે અને એપડક રીતે જગત પાસે રજુ કરે છે. આ યુગમાં તેને અનેક ખીજા વિચારો સાથે મોટા મોટા મતભેદો હોય તે સંભવિત છે; પરંતુ પોતે પશુ એક મૌલિક વિચારક તરીકે જગતની રંગભૂમિ ઉપર આગળ આવવામાં જરા પણ આંચકો ખાતો નથી, અને જગતને પણ તેને મથુકાર્યા સિવાય ચાલતું નથી. તેના વિચારોને સત્પના ચોક્કસ પાયા ઉપર સ્થાપેલા હોય છે, તો તો જગતને આખરે તેના વિચારો સ્વીકાર્યે જ છૂટકો થાય છે; અને જો તેના વિચારોમાં કંઈ પણ કાઠી નાખવા જેવું, કંઈ પણ સરકરણ કરવા જેવું હોય છે, તો પોતાના જ વિચારોના બળે ખીજાના વિચારો ધીમે ધીમે તે પોતાના કરતો જાય છે, અને એક કાળે શુદ્ધ બની સમર્થ વિચારોની હરોટમાં બેસી

ચોકે તેવો જખ્ખર વિચારક બની ચોકે ॥ પોતાની મૌલિકતાને બગે જ બીજાના વિચારોને પણ તે પોતાના બોલીમા બેળવી દેવાનું શીખ્યો હોવાથી પોતાની વિચાસરણીમાથી નિર્બંધતાઓને હાકી કાઢવામા કે અશુદ્ધિઓને દૂર કરવામા તેને જરા પણ આચકો લાગતો નથી આમ પોતાનું શુદ્ધ તત્ત્વ જળવતો જળવતો પારકાના તેજને તે સ્વ-રતો જાય છે, અને ધીમે ધીમે પોતાના તેજમા તેને એવી રીતે બેળવી દે છે કે એ જ-ને તેજો અબેદ-લાવ પામે, અને જીવનજ્યોત એક જ સામગ્રીમાથી સળગતી દેખાય

આપણા શિક્ષણક્રમની અંદર વિચારોની કેળવણી માટે આવો પ્રબળ ચલો જોઈએ આજે તે આપણે ઉમેથી ચાલીએ છીએ આપણા શિક્ષણમા ત્રીજી તથા ચોથી પગથિયું પહેલેથી જ હાથ ધરવામા આવે છે, અને પહેલા તથા બીજાને તો કમાવે સ્થાન પણ નથી દેખાતું એક તો સ્વાભા-વિક ક્રમ ઉઘટાઈ જવો અને તેમા પહેલાં પગથિ યાને વિસારી દેવાં, પછી પરિણામ કેવું આવે તે આપણે કંઈપી ચક્રીએ છીએ આથી જ આજે આપણા સમાજમા મૌલિક વિચારો આગળાને વેડે મથાય તેટલા નજરે ચડે છે આથી જ સમા-

જના એક મોટા ભાગે એક જબ્બર વિચારને આજે પોતાનો ક્યો હોવા છતાં આવતી કાલે તેટલા જ આગ્રહથી છોડી દીધાના દાખલાઓ આપણી નજર આગળ રોજ રોજ બન્યા કરે છે. આથી જ ખોટા સાચા વિચારભેદોનો રાફડો આજે સમાજમાં ફાટેલો દેખાય છે, અને આથી જ આવી શિક્ષણપ્રણાલિનું સૌથી બપંકર સ્વરૂપ જે વિચારોની ગુલામી, તે આપણા સમાજમાં આજે ઠેર ઠેર માલુમ પડે છે.

આ પરિસ્થિતિ મિટાવવી હોય અને આવતી કાલના મનુષ્યને સ્વતંત્ર વિચારક બનાવવો હોય તો આપણા શિક્ષણક્રમમાં ઉપર જણાવ્યો તેવો મૂળનો ફેરફાર કર્યા વિના નહિ ચાલે

શિસ્તનો પ્રજા વિકટ અને મૂઝવનારો છે
 દારણુ કે એ પ્રજા સમગ્ર જીવનનો છે માણસને
 કાષ્ટ એક વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં શિસ્ત ભેદી
 છીએ તેમ નથી મનુષ્યનો આત્મા તો દરકાષ્ટ
 પરિસ્થિતિમાં શિસ્તને માટે ઝંપે છે મનુષ્યજીવનની
 કાષ્ટ પણ જરૂરિયાત જ્યારે સર્વવ્યાપી અને જો ત્યારે
 તે જરૂરિયાત પૂરી પાડવાના પ્રયત્નો માણસ કરે
 જ છે શિસ્ત એ મનુષ્યજીવનને માટે અપરિહાર્ય
 વસ્તુ દેખાઈ છે માટે તો તે પ્રાપ્ત કરવા સાફ
 માણસ પોતાથી બનતું બધું કરતો દેખાય છે
 કેળવણીની રીતસર સરચાઓ જુઓ અથવા તો
 કેળવણીના વિચારની ગંધ પણ ન હોય તેવી

સંજો મહાસભાઓ શિસ્તને માટે એક મરખી રીતે જ ઝૂખતી માલુમ પડે છે અણુસમજી-વ્યક્તિને શિસ્ત જોઈએ છીએ, સરકારી વ્યક્તિને શિસ્તને। ઉચો પ્રકાર પોતાના જીવનમાં ઉભો કરવો છે અણુ-સમજી ટોળાને શિસ્ત વિના ગમતુ નથી અને સુથ-રેલો સમાજ શિસ્ત પાછળ પોતાનો ગમે તેટલો સમય અને શક્તિ ખર્ચતાં પાછુ વાળા જોતો નથી

આ શિસ્ત તે શું હશે ? જે શિસ્ત પ્રાપ્ત કરવા માટે વ્યક્તિ પોતાના ઉપજી જીવન ગુજારતા અને પારકાનું સખત દબાણ વહોરી લેતા પોતાની જાતને ધન્ય માને છે જે શિસ્ત માટે નાના મોટા

કરવાની જરૂર હોય છે તે તે સાધનોનો યથાર્થ ઉપયોગ માણસ ચિસ્તી મદદથી જ કરી શકે છે. આ ઉપરથી આપણે સમગ્ર શાળાએ કે ચિસ્તી એ સાધનોનું પણ સાધન એટલે કે એક પરમ સાધન છે. સાધ્યને પહોંચી વળવા માટે આ પરમ સાધન માણસે પોતાના જીવનમાં ઉભું કરવું જ જોઈએ; તેના વિના સાધ્યને પહોંચવા માટેના બીજાં નાનાં મોટાં બધાં સાધનો છેક જ નિરર્થક થઈ પડે છે. એટલા માટે એક અણપડ કારીગરને પોતાનું સૂળ અને તાતકાલિક સાધ્ય સિદ્ધ કરવા માટે ચિસ્તની

લોમાં પણ તેને શિસ્તની તેટલી જ જરૂર રહે છે. આ ઉપરથી આપણે સમજી શકીએ કે શિસ્ત એ લક્ષ્યસિદ્ધિ માટે એક સર્વવ્યાપી અને પરમ સાધન છે. તેની જરૂર જેટલી વ્યક્તિને છે તેટલી જ સમષ્ટિને છે; તેની જરૂર જેટલી અગાનીને છે તેટલી જ ગાનીને છે; જેટલી ગરીબને છે તેટલી જ પૈસાદારને છે; તેની જરૂર જેટલી સ્થૂળ પ્રજામાં છે તેટલી જ સૂક્ષ્મ પ્રજામાં છે. દૂકમાં શિસ્તની જરૂર જીવનની નાની મોટી દરેક ક્રિયાઓમાં રહે છે, કારણ કે શિસ્ત વિના વ્યક્તિ કે સમષ્ટિ, સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ કોઈ પણ પ્રકારના જીવન સંકલ્પને સિદ્ધ કરી શકતી નથી.

આ થયે શિસ્તનો તત્ત્વવિચાર. આ તત્ત્વવિચાર મનુષ્યજીવનના દરેક અંગને માટે આવશ્યક છે. આ તત્ત્વવિચાર ઉપરથી દરેક મનુષ્ય પોતા-પોતાના જીવન પૂરતો વ્યવહાર ઘડી કાઢી શકે છે. આપણે શિક્ષકો આ તત્ત્વવિચારનો આચાર આપણા જીવનવ્યવસાયમાં કેવી રીતે કરી શકીએ તે વિચારવાનું રહે છે.

જેમ જીવનના દરેક પ્રશ્નને માટે બને છે તેમ શિસ્ત એ જો મનુષ્યજીવન માટે આવશ્યક વસ્તુ હોય, તો તેના માટેની ઝંખના પણ આવશ્યક

હોવી જોઈએ, અને આવી આવશ્યક ક્રિયાનામાંથી વસ્તુનો ઉગમ પણ અંદરથી થતો હોવો જોઈએ. અર્થાત્ સિદ્ધ એ માણસના પોતાના અંતરમાંથી ઉગતી હોવી જોઈએ. અવગત નવા સુધી માણસને પોતાના જીવનની સાચી જરૂરિયાત સમજાવ નહિ ત્યાં સુધી એ જરૂરિયાત ઉભી કરવા પાછળ તે દશા જ પ્રયત્નો કરવાનો નથી જાગ્યાત્માને એ જરૂરિયાત સમજાવ તેવા પ્રયત્નો આપણે શિક્ષકો દરીએ ત્યાં સુધીની નિયતિ આપણને મળૂં છે. પરંતુ જે જરૂરિયાત જાગરને વધાસને સમજાવતી છે, જે જરૂરિયાત માટે જાગર યોગ્ય સમયે પ્રયત્નો કરવાનું છે જે જરૂરિયાત અંતરમાંથી ઉગવાની છે, એ જે જરૂરિયાત જાગર પોતાના જ માટે પોતાના જ પ્રયત્નો વડે પૂરી પાડવાનું છે, તે જરૂરિયાત જાગર પોતાની પ્રાગ્દત ઉપરથી સાદવામાં આવે

અખડ શ્રદ્ધા આપણામા નહિ હોવાથી- આપણે શિસ્તને ઉપરથી લાદવાના પ્રયત્નો કરીએ છીએ. આપણે શિક્ષકો અનેક જાતના અનુભવોમાથી અને ચિત્રવિચિત્ર પરિસ્થિતિમાથી પસાર થયેલા હોઈએ છીએ. એ બધા અનુભવો અને પરિસ્થિતિઓએ આપણને શિસ્તનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું હોય છે. એ મહત્ત્વને પરિણામે જ આપણે વ્યક્તિજીવનમા તેમ જ સમજિજીવનમા શિસ્તને ધણો મોટો અવકાશ આપતા હોઈએ છીએ પરંતુ આપણા અજ્ઞાનનો પાર નથી. એ અજ્ઞાનમાથી સહજ પેદા થતી અધીરાઈ આપણામા જન્મે છે તે આપણે સ્વીકારવું જ જોઈએ અજ્ઞાનજન્ય આતી અધીરાઈ બાળકને સ્વ-પ્રયત્નો પર જવા દેવાની ના પાડે છે. કવિધ્યમા જે શિસ્તની તેના જીવનમા અત્યંત જરૂરિયાત હોયી થવાની છે, તે શિસ્ત આજે ને આજે જ તેને આપી દેવાની હિતાવળમા આપણે પડીએ છીએ. જે વસ્તુ સ્વયંબૂ છે તે વસ્તુ પરાયા પાસેથી મેળવી શકાતી જ નથી; તેમા મેળવનાર અને આપનાર બન્ને જોડા જાય છે. આજે કામ કરી રહેલી આપણી શિક્ષણમંડળોમા શિસ્ત, મેળવવાના અને આપવાના આવા બેહદ પ્રયત્નો થતા જોવામાં આવે છે.

કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ શિસ્ત હોની જોઈએ તેવા પારકાએ આપેના ખ્યાલ ઉપર અવલખીને તેને પારલ પાસેના જ મેળવવાના પ્રયત્નો કરતા માલુમ પડે છે; આપણે જ્યાં શિક્ષકો પણ વિદ્યાર્થી-જીવનમાં અમુક પ્રમાણની શિસ્ત તા હોવી જ જોઈએ તેવા આમહુલાર્યા ખ્યાલને લીધે વિદ્યાર્થીને શિસ્ત સંપાદવા નીકળી પડીએ છીએ । પરંતુ જ્યાં નથી વિદ્યાર્થીઓ શિસ્ત મેળવી શકતા, તેમ જ નથી આપણે શિક્ષકો શિસ્ત ઉભી કરી શકતા

આમણ જોઈ જ્યાં કે શિસ્ત એ સ્વયં ચરતુ ॥ મનુષ્યજીવનમાં લક્ષ્યમિદિને માટે અત્યંત મહત્વનું સ્થાન ભોગવતુ આ સાધન સ્વયંજ છે તેથી તો તેનું મહત્ત્વ બેવડું વધે છે તેવા સ્વયંજ સાધનને ઉપરથી લાઠવાના પ્રયત્નો કરવા તે મિથ્યા છે મનુષ્યનાગની પ્રાથમિક દશામાં પોતાની ઉત્તિ માટેના જરૂરી સાધનોનો તેને ખ્યાલ ન હોય તે સ્વાભાવિક છે, વળી એવા સાધનો મમાગની અદર પણ વિકૃત દશામાં આવી પડેલાં દેખાય તેથી પણ બાળજાતમાં એ સાધનોને મ તો ઉત્તરે છે અને ય તો વિકૃત સ્વરૂપમાં સ્વીકારે છે એટલા માટે જ મનુષ્યની બાળ્યાવસ્થામાં સાગ સાધનોનો સીધર આપણને બહુ ઓછો દેખાય છે, તેમ જ

સારાં સાધનોનાં વિકૃત સ્વરૂપો વધારે પ્રમાણમાં દેખાય છે. પ્રાથમિક દશામાંથી પસાર થતા બાળ-આત્મા સુદર સાધનો તેના સુદર સ્વરૂપમાં ન પિછાની શકે, અથવા સુદર સાધનોને તેના વિકૃત સ્વરૂપમાં સ્વીકારે, તો આપણે શિક્ષકોએ ડરી જવાનું કે અધીરા થવાનું દરું જ કાગળ નથી પ્રાથમિક દશામાં મનુષ્ય દમેશા સ્થૂળ સાધનોનો જ વિચાર અને ઉપયોગ કરવાનો છે. આવા સ્થૂળ સાધનો જેટલાં અવિકૃત રહી શકે તેટલું પ્રાથમિક સ્થિતિમાંથી પસાર થતા મનુષ્ય માટે આવકારદાયક છે.

જેમ જેમ માણસ પ્રાથમિક સ્થિતિમાંથી બહાર નીકળતો જાય છે, તેમ તેમ તેના એ સ્થૂળ સાધનો ધસાના જાય છે અને સૂક્ષ્મ સાધનો ધીમે ધીમે નજર થતા જાય છે. દરેક મનુષ્યની આવી પ્રાથમિક સ્થિતિનો વિચાર અને તે વિચારને અંગત તેટલો અવકાશ દરેક શિક્ષકે પોતાની પાસે અબ્યાસ કરી રહેલા બાળકને આપવો જ જોઈએ. આ વિચારસરણી આપણે ગળે ઊતરી જાય તો ઉત્તતિ માટેના સૂક્ષ્મ સાધનો ઊભા કરી દેવાની જે અધી-ગાઇ આજે આપણામાં દેખાય છે તે ન દેખાય. આપણે જરૂર સમજી લઈએ કે શિસ્ત એ જેટલું સુંદર સાધન છે તેટલું જ સૂક્ષ્મ સાધન પણ છે.

પ્રાથમિક દશામાથી પસાર થતો મનુષ્ય પોતાના જીવનની એક આવશ્યક જરૂરિયાત તરીકે તેને સ્વીકારવાનો જ છે આ સ્વીકાર કદાચ મરે થાય, કેદના શુદ્ધિવિકાસ પછી થાય, વ્યક્તિગત ક્યારે થાય અને સમષ્ટિગત ક્યારે થાય, એ પ્રશ્ન મનુષ્યના આત્માની વિકસિત શક્તિઓ પર વધારે આધાર રાખે છે એના માટે દશા જ જડ નિયમો કે નિર્ણયો આપી શકાય નહિ આપણે તો માન એટલું જ સમજીએ કે સિસ્ત એ દરેક આત્માની જરૂરિયાત છે, દરેક આત્માની પ્રગતિ માટેનું એક પરમ માધન છે, દરેકમાથી એ સ્વયંજૂ પ્રગટ થવાનું છે, દરેક આત્મા તને ઝીંચવાનો છે અને દરેક આત્મા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તે દ્વારા સાંખને પહોંચવાના પ્રયત્નો કરવાનો છે આટલું સમજાઈ જાય તો પછી આપણે ખામોશ પકડી શકીએ, તો પછી આપણે બાળકોને તેની જરૂરિયાત જતલી સમજાઈ જાય તેવું વાતાવરણ અને પરિસ્થિતિ ઉભી કરવા તરફ આપણા બધા પ્રયત્નો આદરી શકીએ, તો પછી અયોગ્ય મળે અને અયોગ્ય રીતે સિસ્તને ઉપરથી લાડવાની બેહદી પદ્ધતિઓ આપણે તિલાંજલિ આપી શકીએ

સિસ્ત માટેના કેાઈ પણ વિચારોમા આ

પ્રથમ અને અગત્યનો વિચાર શિક્ષકની દૃષ્ટિ પાસે રહેવો જરૂરી છે

૨

શિસ્તને એક ઉત્તમ સાધન તરીકે કેટલું સ્થાન છે તે આપણે જોધુ હવે શિસ્ત કેને કહેવાય અને ક્યા ક્યા સંયોગોમા જ્યા ક્યા કારણે શિસ્તનો ભગ છે એવું આપણે માનીએ છીએ, તેનો વિચાર કરીએ

આપણે હિપ્પો જોઈ ગયા કે પ્રાથમિક દશા માથી પસાર થતો મનુષ્ય પોતાના જીવનમા જરૂર જેટલી તુલા જળાવના માટે નાનાવિધ પ્રયત્નો કરતો હોય છે આ પ્રયત્નોની પાછળ તેને ચોક્કસ દૃષ્ટિ અને ન હોય પરંતુ કોઈ અગમ્ય પ્રેરણાને બળે એ પ્રયત્નો દ્વારા પોતાના માટે જરૂરી તેટલી શિસ્ત ઉભી કરવા તે મથતો હોય છે તેની આ મથામણુ અનેક વિધ રૂપો દ્વારા આવિષ્કાર પામતી આપણે જોઈ શકીએ છીએ મનુષ્યની બાલ્યાવસ્થાના આ સમયમા શિસ્ત મેળવવાના તેના આના સ્વપ્રયત્નોને આપણે મથનકાળ તરીકે સ્વીકારી સદ્ધાનુભૂતિભરી દૃષ્ટિથી નિહાળવા જોઈએ તેમ કરવાને બદલે આજે તો આપણે આપણા ધોરણથી વિદ્યાર્થીને આક્રવા બેમી જોઈએ છીએ જે વસ્તુ બુદ્ધિપૂર્વક અને પ્રયત્ન-

પૂર્વક આપણે ન આચરીએ તે વિદ્યાર્થીએ પણ ન આચરવી જોઈએ તેમ માનીએ છીએ, અને એ માન્યતાનો જ્યાં જ્યાં ભંગ થતો દેખાય ત્યાં ત્યાં ચિરતનો જાણી જૂઝીને ભંગ કરાવેલો છે એમ સમજીએ છીએ. આપણા અને આપણા વિદ્યાર્થીઓના નિત્ય વ્યવહારમાં આ સત્યનાં અનેક દૃષ્ટાંતો આપણને મળી શકે તેમ છે.

છીએ. વિદ્યાર્થીનાં આજ્ઞાનાં નાનાં મોટાં વર્ત-
 નોમાં આપણને શિસ્ત અને નિયમપાલન ન દેખાય
 તે સાચું છે; પરંતુ એ શિસ્તનો અભાર અને
 એ નિયમનો ભંગ દુષ્ટ શક્તિઓની પ્રેરણાથી
 ધરાદાપૂર્વક થયેલાં છે એમ માનવું તે બાલ-
 સ્વભાવનું અજ્ઞાન જતાવે છે. બાળક વિદ્યાર્થીના
 વર્તનમાં ધરાદાઓ ખૂબ જોડા જ હોય છે. આપણે
 મોટેરાંઓ વિના કારણ ધરાદાઓનું આરોપણ
 કરીને ઘણી વખત તો ધરાદાઓ પેદા કરીએ છીએ.
 આ વસ્તુસ્થિતિ વખત જતાં એટલી તો વિયમ
 બને છે કે બાળક વિદ્યાર્થીનાં એકેએક અનિષ્ટ
 કામોની પાછળ ધરાદાઓ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.
 પછીના કાળમાં શિસ્તનો ભંગ કે નિયમનું ઉલ્લં-
 ઘન ધરાદાપૂર્વક બનવા પામે તે બનવા ભેગ છે.
 આમ આપણે ઇચ્છા વિરુદ્ધ શિસ્ત અને બચરથા
 ઉભાં કરવા જતાં, શિસ્તભંગ અને અબચરથા
 ઉભાં કરીએ છીએ તેનું આપણને જ્ઞાન રહેતું
 નથી. પછી તો એક અનર્થમાંથી બીજો અનર્થ
 જન્મે છે, અને એમ વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકના
 બ્યવહારમાં અનર્થપરંપરા ઉભી થાય છે. આથી જ
 આજની શિક્ષણસંસ્થાઓમાં આપણે નજર નાખીએ
 તો વિદ્યાર્થીઓનાં ખરાબ વર્તનો ઘણી વાર ધરાદા-

પૂર્વક મથેલા આપણને જોવા મળશે. શિક્ષક આ વર્તના તરફ ધૃષ્ટાંતી નજરથી જોતો અને દમાણુ-નીતિ આચરતો. આપણા જોવામાં આવશે શિક્ષક-વિદ્યાર્થી વચ્ચે આમ ને આમ વેરઝેર વધતા જ ચાલે છે, અને સંપૂર્ણ અવિશ્વાસ વચ્ચે તેમજ કામ ચાલ્યા જ કરે છે. આવું જ્યાં જ્યાં બનતું હોય ત્યાં દમા, સદાનુભૂતિ, પ્રેમ કે સહચાર આપણને જોવા ન મળે તે તદ્દન સ્વાભાવિક છે. વિદ્યાર્થી તરફની આજની આપણી દૃષ્ટિમાં મહત્ત્વનો ફેરફાર થઈ ગયે તો વિદ્યાર્થીના જે વર્તના આજે આપણને શિસ્તવિરોધી લાગે છે, તે જ વર્તના આવતી કાલે શિસ્ત મેળવવા માટે ફાફાં અને નિયમપાલન માટેના પ્રામાણિક પ્રયત્નો હોય એમ દેખાશે. વિદ્યાર્થીના આજના તેવા વર્તનમાં આપણી કલ્પના પ્રમાણેની શિસ્ત અને વ્યવસ્થા જાળો બને ન હોય, પરંતુ તે અશિસ્ત વા અવ્યવસ્થા નથી પરંતુ શિસ્ત તથા વ્યવસ્થા મેળવવાના પ્રયત્નો છે એમ માનીને જો આવીએ તો વિદ્યાર્થી તરફના આજના આપણા વર્તનમાં ઘણો મોટો ફેર થઈ ગયે.

વિદ્યાર્થીના જીવનમાં શિસ્ત ઉભી કરવાના આપણા આજના મનોરથોને માનસચાએની એક દૃષ્ટિથી અવલોકી લેવાની જરૂર છે આ દૃષ્ટિ

તે જદલાતી દૃષ્ટિ છે જે વસ્તુ આપણે આપણા જીવનમાં જીવી જતાવીએ તેમ ધ્રુષ્ટીએ છીએ, જે વસ્તુ તરફ આપણો અસત ચાહ છે અને છતાંમે જે જીવવા માટે આપણે પૂરતા સમર્થ નથી થઈ શકતા, તે આપણા કાંઈ આત્મીય દ્વારા સિદ્ધ કરવાને આપણે પ્રયત્નો કરીએ છીએ આપણુ આજનુ વ્યક્તિગત તેમ જ સમષ્ટિગત જીવન નિહાળીએ તો આપણને માલૂમ પડે છે કે આપણા અગત તેમ જ સામાજિક જીવનમાં અનેક વખત આપણે શિસ્તભંગ અને અધ્યવસ્થા ઉભા કરીએ છીએ. આપણા તેવા બ્યવહાર માટે આપણને અતરમાં ડબ્બ પશુ થાય છે આપણા તેવા બ્યવહાર અને બ્યવહારજન્ય કબ્બનુ સાદું વાળવાના આપણે પ્રયત્નો કરીએ તે પશુ મનુષ્યસદજ વસ્તુ હોય છે એવુ સાદું આપણે આપણા જીવન ઉપર અમુક પ્રકારનુ ફળાણુ મૂકીને પરાણુ નિયમ અને શિસ્ત ઉભા કરીને વાળીએ, અને આપણા આત્મીયોમાં તે પ્રકારના શિસ્ત અને નિયમ્પાલન ઉભા કરાવીને પશુ વાળીએ આપણને બધાને ખબર છે કે જ્યારે આપણે કોઈ ધન્ય સંજોગમાં એકલા બેઠા હોઈએ છીએ ત્યારે આપણા પોતાના જ શિથિલ બ્યવહાર તરફ આપણને તિરસ્કાર આવે છે, તેવે વખતે આપણા

અંગત અને ખાનગી જીવનમાં પણ અમુક પ્રકારનાં શિસ્ત અને નિયમપાલન હોવાં જોઈએ, તેવા નિષ્કૃષ્ટો આપણા મન સાથે પ્રજા સાક્ષીએ આપણે બાંધીએ છીએ. આપણને ખબર હ કે આપણે ત્યારે કોઈ સમાજમાં બેઠા હોઈએ છીએ અથવા તો કામ કરતા હોઈએ છીએ ત્યારે અમુક પ્રકારનું શિસ્ત અને નિયમપાલન તે સમાજે રાખવું જોઈએ, અને તે સમાજના એક અંગ તરીકે આપણે પણ આપણો ફાળો ધરવો જોઈએ, તેવી પ્રામાણિક માન્યતા ધરાવતા હોઈએ છીએ. આને પરિણામે જ વ્યક્તિ પોતાના અંગત જીવન માટે પણ અમુક પ્રકારની નિયમાવધિની આવશ્યકતા સ્વીકારે છે, અને તેને અનુરૂપ ધોરણ મટે છે એને પરિણામે

છે આ વિચારસરણીને લીધે જ આપણે આપણા
 બાળકો પાસેથી અને આપણા વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી
 આપણામાં અપૂર્ણ દેખાતી શિસ્તના પાલનનો
 આમદ રાખીએ છીએ આપણે ઉપર બદલાતી જે
 વાત કરી ગયા તેનો આ અર્થ છે જરા અતરમા
 હડા ઉતરીને વિચાર કરવાથી આપણને માલૂમ
 પડે છે કે શિસ્તની બાબતમાં જેટલું જેટલું આપણે
 પરાણે અમલમાં મૂકી શકતા નથી, અથવા તો
 જેટલું જેટલું આપણે અમલમાં મૂકવું પડે છે, તે
 બધાના અમલનો આપણા બાળકો અને આપણા
 વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી આપણે અત્યંત આમદ રાખતા
 હોઈએ છીએ આપણા પોતાના જ માનસનો આ
 અભ્યાસ આપણે કરી લઈએ તો પછી બાળકના
 માનસને હિંમત આપણે સમર્થ બનીએ

શિસ્ત એ સ્વયંબૂ વૃત્તિ છે તે આપણે જોયું
શિસ્ત અને અશિસ્તના ખ્યાલો શાના ઉપર બધામ
છે અને કેટલા ખરા જોડા છે તે પણ આપણે
જોયું હવે જે વિદ્યાર્થીઓમા શિસ્તપાલનના પ્રય-
ત્નો થતા આપણે ન જોતા હોયએ તેમને તે દિશા
તરફ વાળવા માટે શુ કરી શકીએ તેનો યોગ્યએક
વિચાર કરીએ

આપણે ઉપર જોયું ગયા કે આપણે જોતે
શિસ્તભંગ કહીએ છીએ તે ધરાણપૂર્વકનો કાષ્ટ
શિસ્તભંગ નથી જ શિસ્તના આપણા ખ્યાલો અને

અને સ્વચ્છદી ન ગની જાય તે પણ આપણે સંભાળવું જોઈએ. શિસ્તને અને સ્વાતંત્ર્યને દુશ્મનાવટ છે એવી જે માન્યતા આજે પ્રચલિત છે તેમાં જરા પણ વલૂદ નથી જે સ્વાતંત્ર્ય શિસ્તને નથી પોષતું તે સ્વાતંત્ર્ય જ નથી; જે શિસ્ત સ્વાતંત્ર્યને દબાવે છે તે શિસ્ત જ નથી શિસ્ત અને સ્વાતંત્ર્યનો સબધ ખીજ અને વૃક્ષના મબધ જેવો છે. ખીજમાથી વૃક્ષ થાય છે, અને વૃક્ષ ખીજની જનની છે. તેથી જ રીતે સ્વાતંત્ર્યમાથી શિસ્ત જન્મે છે, અને શિસ્ત સ્વાતંત્ર્યનું પોષક છે આ વિચાર આપણે જગજગ અમટું સમજીએ તો શિસ્ત-પાલનની દિશામાં સ્વાતંત્ર્યને જગ પણ દાનિ ચઢેઆમા સિવાય વિદ્યાર્થીને આપણે દોરી શકીએ

દરેક વિદ્યાર્થી શિસ્તપ્રિય છે તે આપણે સ્વીકારીએ. એટલા સ્વીકાર પછી તેના આજના વર્તનમાં જ્યાં જ્યાં આપણને શિસ્તઅગદેખાય છે ત્યાં ત્યાં તેના મૂળમાં ક્યા કારણો ગૂંદલા છે તેનો વિચાર આવશ્યક બને છે આ કારણો આપણને દાય લાગી જાય તો વિદ્યાર્થીના વર્તનના ઉકેલની અને તેને યોગ્ય માર્ગે વાળવાની એક મોટી ચાવી આપણને હાથ આવી ગણાય. આપણું માગીએ અને વિદ્યાર્થી પોતે ઇચ્છે તેવી જાતની શિસ્ત-

પ્રિયતા તે નથી બતાવી શકતો તેના મૂળમાં એક
 મોટું કાગળુ ચોખ્ખું પ્રવૃત્તિનો અભાવ હોય છે.
 બાળક તેમ જ જુવાન વિદ્યાર્થી પોતાનો બધો
 સમય રસિક અને રચિકર પ્રવૃત્તિમાં ગાળવાની
 ખામેશ હોય છે ત્યાં ત્યાં તેને તેવી રસિક પ્રવૃત્તિ
 મળતી નથી ત્યાં ત્યાં તેઓ બેકાર બને છે નવરો
 પડેલો બેકાર આજુમ પછી પોતાને તેમ જ સમા-
 જને હિતકર ન હોય તેવી પ્રવૃત્તિ આદરે તેમાં
 કંઈ જ નવાઈ નથી. આજનાં આપણાં ઘરો તરફ

માટે ભારે પડે તેવા નીવડે છે આજના અશિસ્ત-
પ્રિય-અવ્યવસ્થાપ્રિય વિદ્યાર્થીઓને પ્રશ્ન ને નવરત
પડેલા, આજસુ અને નિરુદ્ધમી વિદ્યાર્થીઓને
પ્રશ્ન છે, તે અરુચિકર અને અરસિક પ્રવૃત્તિમા
સપડાઈ પડેલા વિદ્યાર્થીઓને પ્રશ્ન છે આજના
ધરોમાથી અથવા તો આજના સમાજમાથી અથવા
તો આજની શાળાઓમાથી શિસ્તભંગ કરનારા
વિદ્યાર્થીઓને ટાળવા હોય તો તેના મૂળમા રહેલા
ઉપરોક્ત કારણોને ટાળવા જોઈએ ધરતી અદર
જેટલો વખત વિદ્યાર્થી ગહે તેટલો વખત તે
સુખોમ્મ, પદ્મ, રુચિમ્મ અને રસિક પ્રવૃત્તિમા મૂકાઈ
રહે તેવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, જેટલો વખત

વ્યક્તિગત છે તેટલો જ સમષ્ટિગત પણ છે. ન્યા
 ન્યાં એ પ્રશ્ન સમષ્ટિગત બને ત્યાં ત્યાં સાપેક્ષતા
 ઉભું થાય છે. આ સાપેક્ષતા સમવયસ્કો કે સમાન-
 ધર્મીઓની વચ્ચે જ હોય તેવું નથી. આને
 આપણે બાળક પાસેથી શિસ્તની આજ્ઞા રાખીએ
 છીએ ત્યારે આ સાપેક્ષતાનું તત્ત્વ વિસરી જતા
 દેખાઈએ છીએ. બીજાને પોતાના ધર્મો હોય છે
 તો આપણે આપણી ફરજો પણ હોય છે, બીજાને
 પોતાનો અધિકાર હોય છે તો આપણે આપણી
 મર્યાદાઓ હોય છે. આમ એકબીજાના ફરજ,
 ધર્મ અને અધિકાર પરસ્પરાવલંબી હોઈને સમષ્ટિ-
 ગત કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં તે પોતપોતાનું સ્થાન
 માગી લે છે. આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં બાળક પાસેથી
 શિસ્તની અને બ્યવસ્થાની આજ્ઞા ગંખનારાઓએ
 આપણે આપણી પોતાની ફરજોનું પણ જ્ઞાન રાખવું
 જોઈએ. જે પરિસ્થિતિમાં અને જે વાતાવરણમાં
 શિસ્ત સકય ન હોય તે પરિસ્થિતિ અને વાતા-
 વરણમાં શિસ્તની આજ્ઞા રાખવી બ્યર્થ ગણાય.
 એટલે આપણે શિસ્ત ને બ્યવસ્થા ઉભી કરવા
 ધુરંજનારા લોકોએ ઉપર જોઈ ગયા તે રીતે તે
 માટેની યોગ્ય પરિસ્થિતિ ધર, શાળા અને સમાજ
 બધે ઠેકાણે ઉભી કરવી જોઈએ.

इरजियात मरजियात

મનુષ્યોના મન કેળવણીની પ્રયોગશાળા ૨
આ પ્રયોગશાળામાં જૂનામાથી નવું નીચ્છતા અનેક
જાતના ખગલગાદ ઉભા થાય છે કેળવણીની અમુક
એક પ્રધાના શિક્ષક કે વિદ્યાર્થી ઉછેરો હોય અને
કેાઇ પણ નવી પ્રથા સારી દેખાય ત્યારે આ જાતના
ધર્મણની શરૂઆત થાયજ છે દુનિયામાં કેળવણીના
આદર્શ ઝપાટામધ મદસાતા જાય છે ખ્યાસ વર્ષ
પહેલાના કેળવણીના સિદ્ધાંતો આજે બહુ જૂના
લાગે છે આટલી ઝડપથી ચતા ફેફફારોમાં કેાઇ
પણ વિચારી શિક્ષક નિરાતે બેસી શકતો નથી હાથે
ક્ષણે તેના મગજમાં નવા જૂનાનું ચુલ હિલુ થાય
છે એમો નિમગ્ન આવ્યો ત્યા ખીજે ઝગડો હોય જ
તનો નિઝાન આવે ત્યા ખીજે ઉભો જ હોય વણી
વખત છદ્મીના અત સુધી પણ કેટલાક ઝાઝાઓ
ચાલે છે

ફરજિયાત મરજિયાતની આપણી ચચા એવા
જ એક ઝગડાની નિશાની છે એક બાલુએ જૂની
પ્રથાનો ઝડકમાં ઝડક નિવચનનો આદર્શ ઉભો છે,
ખીજ બાલુએ વિશાળ સ્વાત્ત્વનો આદર્શ ઉભો છે
બન્નેની વચ્ચે આજો સિદ્ધક છે જૂનામાં ઉછેરો
હાવાથી જૂનાના અગઉપાનો તેને પરિચય છે

નવો આદર્શ તેનાથી અપરિચિત છે, તેનો સ્વા-
 નુભવ તેને નથી હતા નવો આદર્શ તેને આકર્ષક
 સાગે છે, તેમા તેને મત્વ દેખાય છે, પણ તે વિશે
 અજ્ઞાત દોષથી તેના પરિણામ વિશે ફેટલેક અરો
 તે સાચક રહે છે વિદ્યાર્થીની હજી દોષ કે ન
 દોષ, પણ તેની પામે પોતે છુટે ને જતના કામે
 કરાવવાની જૂની પ્રથા રોજના અનુભવની હ,
 એથી હવે વિદ્યાર્થીના આત્માનું માન જગતી
 તેને પોતાને ગરતે જવા દેવાનો ઉદ્દામ આદર્શ તેને
 આકર્ષે છે પણ આ આકર્ષણની આવે સાથે અજ્ઞા

એવો મધ્યમ માર્ગ છે કે જે સ્ત્રીકારવાથી બધું
સરખું થઈ જાય ?

પણ હું આનો જવાબ જુદો જ રીતે આપ
વાનો છું. મત્સ્ય સવાલને ન અડતા તેના મૂળમાં
હું જવા માફે છું. રોગના કરતા રોગના મૂળનું
નિદાન વધારે મહત્ત્વનું ગણાય છે. આજનું માફે
રિવગ્નું આવા સવાલના ઉકેલની દૃષ્ટિ આપણને
આપશે તો જ આપણું કામ સરળ થશે. એક જ
સવાનનો ઉકેલ લાવીએ તો પણ એવા બીજા હજાર
સવાન ઉભા થાય તેનું શું ? હું કહું કે કસરત
ફરજિયાત કરો. તો આલ્સ, માર્શનામાં આવડું
ફરજિયાત કરો તો નહિ આવે, કાતણું ફરજિયાત
કરો તો નહિ આવે, વર્ગની શાંતિ ફરજિયાત કરો
તો આન પણ આવા ઉદ્વેગથી કદાચ તે તે પ્રશ્ન પૂરતો
કામચલાઉ ઉકેલ મળી જશે પણ જ્યાં સુધી તેનું
મૂળ હથ આવ્યું નથી ત્યાં સુધી આ મધ્ય ઉકેલો
નમો આ છે એટલે આનો આ આખો સવાલના
મૂળમાં હું જવા માગું છું.

માનસશાસ્ત્ર કેળવણીનો આત્મા છે વિદ્યાર્થી
ઉપર કામ પણ જાતની ફરજ ન રાખના તેને
આચાર વિચાર અને ઉચ્ચારમાં સ્વાતંત્ર આપવું
જોઈએ એ આદર્શનો ઉદ્ભવ જ માનસશાસ્ત્રમાંથી

થયેનો છે અનત કાળ સુધી દુનિયામા નિયમન
તો ચાલતુ જ આવેલુ છે 'આમ જ થાય' અને
'આમ ન જ થાય.' એના ત્રિધિનિષેધોથી જ
આજ સુધીનુ જમ ચાલતુ આનુ છે પણ મનુ-
ષ્યના મનના ઉંડાણમા પ્રવેશનારા વિચારકો નીકળ્યા
તેમણે જોયુ કે મનુષ્યની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેના ઉપર
કોઈ પણ ફરજ નાખવામા આવે તો તેના પરિ-
ણામે અનિષ્ટ આવે છે આના દનાણુની પ્રતિ-
ક્રિયા અનિષ્ટ થાય છે આમ જોયુ ત્યારે તેઓ
વિચાર કરના લાગ્યા કસરતની ફરજ નાખીએ,
રમતની ફરજ નાખીએ, કાતવાની ફરજ નાખીએ,
ત્યારે કસરત રમત કે કાતવાની સામે વિદ્યાર્થીના
મનમા મર્યાદા ઉત્પન્ન થતી આ વિચારકોએ જોઈ
આ જોયુ ત્યારથી જ ફરજની સામેનો પોકાર
ઉભો થયો માનસશાસ્ત્રીઓએ આ જાતનો અવાજ
ઉઠાવે તો સામની મારા તમારા જેવા સામાન્ય
શિશુકોએ પણ પોતાનો અવાજ ઉઠાવે પણ
માનસશાસ્ત્રીનું માયુ અંતર સમજના વગરની
આપણી જૂઓ છે માનસશાસ્ત્રીએ તો આપણને
જતાનુ કે ઇચ્છા વિરુદ્ધની દરેક ફરજની પ્રતિક્રિયા
થાય છે ફરજથી જે વસ્તુ આપણે કરાવવા માગીએ
છીએ તેના સામે જ માણુમના મનમા મર્યાદા

ઉત્તમ થાય છે અને અર્થ આપણે અવળો કર્યો. આપણે મરિયા બહુમા. આપણને મરિયા ઉર લાગ્યો અને આ રીતે આપણે ફરજની સામે થયા. પણ માનસસામ મરિયા ગુવાનુ આપણને કહેવું નથી, તે તો એટલું જ કહે છે કે આ મરિયા લક્ષ્મી રાખીને જો કરવું હોય તે કરો મરિયા ફરીને આપણે ચાલીએ તે કષ્ટ નથી તેથી આપણે વિદ્યાર્થીને નુસાન પહોચાડવાના છીએ આપણે ન કષ્ટીએ તો પણ અનેક જાતની મરિયા વિદ્યાર્થીના મનમાં ઉત્તમ થવાની જ છે. પ્રિયાની પ્રતિક્રિયા, આવાતનો પ્રત્યાધાત એ નિયમ સપૂર્ણપણે સાચો છે, તેને અપવાદ નથી આપણે મરિયા ભયથી કષ્ટ પણ પગલું લેતા જ અચકાએ તેથી કષ્ટ મરિયા જામ જોઈ થવાની છે ? એ આપણા અચકાવાથી જ નવી મરિયા નિર્માણ થવાની છે માણસને સમાજમાં રહેવું છે, તે હમેશા પોતાની જાતને સમાજની સાથે જામએસતી બનાવવા મથે છે તેથી તેને પોતાની ઉપર અનેક જાતના બધનો મૂકવા જ પડે છે માણસ એકલો હોય તો પણ તેને વિકાસની ઉત્તિની અભિલાષા હોય છે એ વિકાસ સાધવામાં તે પોતાની ઉપર અનેક જાતના બધનો મૂકે છે પોતાનો વિકાસ સાધવામાં તેમ

જ સમાજ સાથેની પોતાની સંગતિ - જાળવવામાં માણસને પોતાની ઉપર નિયમન મૂકવાં જ પડે છે. બને નિયમનોમાથી અધિ ઉત્તમ થાય જ છે પણ એકમા બધન અદરથી આવેલું છે, બીજામા અદારથી આવેલું છે, તેથી બનેની અધિઓમા ફેર હોય છે. આત્મલક્ષી માણસ પોતાના વિકાસને અંગે પોતાની ઉપર મૂકેલા નિયમનને પરિણામે ઉત્તમ થયેલી અધિઓ પોને જ ધસી નાખે છે, પણ સમાજ તરફથી તેના ઉપર મૂકવામા આવેલા નિયમનના પરિણામે ઉત્તમ થયેલી અધિઓ તે એટલી સહેલાઈથી નથી ધસી શકેતા. અધિઓ નુકસાનકારક છે જ, પણ તેના નુકસાનના પ્રમાણમા બેદ છે. કેટલીક અધિઓ વ્યક્તિને હાનિકારક હોય છે, બીજી કેટલીક સમાજને હાનિકારક હોય છે જેમ કે હુ કેમ વિદ્યાર્થીને પરાણે કસગત કરવાની ફરજ પાડુ તો તે વિદ્યાર્થીના મનમા કસરતની સામે અધિ ઉત્તમ થાય અને પરિણામે વિદ્યાર્થી કસરતનો શત્રુ બને. તેથી તેને નુકસાન થાય; તે અલ્પાયુષી બને; રોગી બને આ વ્યક્તિ વિષયક નુકમાન થયું. પણ બીજા કેમ માણસને એની ધન્યતા વિરુદ્ધ હુ કાંતવાની ફરજ પાડુ, તો તે કાંતવાનો શત્રુ થઈ જશે. એમા એને પોતાને

નુકસાન છે તેના કરતા સમાજને રાષ્ટ્રને વધારે નુકસાન છે. પોતાની સ્વેચ્છાથી મૂકાયેલા નિયમનને પરિણામે ઉભી થયેલી મર્યાદાઓની સામે લડવાની તાકાત માણસમાં ઇશ્વરહત છે, અને તેથી જ બધા સવર્ગી માણસોનો વિકાસ થતો. આપણે જોઈએ છીએ કે પશુ આધ્યાત્મિક સાધક પોતાની ઉપર જે નિયમનો મૂકે છે તેનાથી મર્યાદા ઉત્પન્ન નથી થતી એમ નથી, પણ તે ઉત્પન્ન થાય તો પણ તેને ધસી નાખવાની, તેને નાબૂદ કરવાની તાકાત તેનામાં હોય જ છે, કારણ કે તે વસ્તુ તેના આત્માએ માંગેલી હોય છે આત્મા મોક્ષ માંગે છે ત્યારે ઇદ્રિયો વિવેચનશીલ માંગે છે મોક્ષની ખાતર આત્મા પોતાની ઉપર અમુક નિયમન મૂકે તેને પરિણામે ઇદ્રિયોમાં પ્રતિક્રિયા થાય, અને સાધકની ઇદ્રિયો અમુક જાનની મર્યાદા બાંધે, પણ આત્માના તેજ આગળ તે મર્યાદા કાઢી વખત ટાળી નથી થોડા જ વખતમાં સંયત્ત તેને ધસી નાખીને આગળ વધે છે. સાધકના વિકાસનો આ ક્રમ છે પહેલાં નિયમન, તેનાથી થતી મર્યાદા, તેને આત્મા દૂર કરે, પછી તે નિયમન તેને સ્વાભાવિક થઈ જાય, એટલે તેટલા પૂરતો તેનો વિકાસ થાય આ રીતે સાધકનો વિકાસક્રમ આલે છે.

પણ આ તો પોતે મૂંઝા નિયમનની વાત થઈ. બહારથી મૂંઝાએલા નિયમનની બાબતમાં આ ક્રિયા થતી નથી ત્યાં તો સામા માણસની ઇદ્રિયો તેમ જ આત્મા પણ તેનો વિરોધ કરે, એમ બને છે. તેથી માણસ પોતાની ઉપર મમે તેટલા બંધનો મૂકે તેમાં હરકત નથી, પણ બીજા કાર્ષના ઉપર કાંઈ પણ જાતનું બંધન મૂકતા પહેલાં તેણે સૌ વખત વિચાર કરવો પડે. આપણે મૌ શિક્ષકો છીએ; આપણે વિદ્યાર્થીને વિકાસને પથે લઈ જના મધીએ છીએ આપણે શું કરવું ? આપણે નિયમનો મૂકવા કે ન મૂકવા ? મૂકના હોય તો કઈ મર્યાદામાં ? એનો વિચાર થવો જરૂરનો છે.

કાંઈ પણ માણસની સ્થૂળ દૃષ્ટિમાં ચાર ભૂમિકાઓ આપણે કહી શકીએ. એક શારીરિક, બીજી મૌલિક, ત્રીજી નૈતિક અને ચોથી આધ્યાત્મિક મે આ ચાર ભૂમિકાઓ કહેપેલી છે આ ચાર ભૂમિકામાં માણસ દરબડી અનેક જાતના કર્મો કરે છે. પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને પણ આ ચારે ભૂમિકાઓમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ આપણે તેનો વિકાસ આ ચારે ભૂમિકાઓમાં સાધવા મધીએ છીએ. આ ભૂમિકાઓનો કમ આપણે પહેલા જોવાની જરૂર છે. શારીરિક ભૂમિકા સૌથી સ્થૂળ

છે કારણ કે તે મોટે ભાગે ઇદ્રિયગમ્ય છે શરીરનાં
 બધા કર્મો અને દિવચાલો આપણે જોઈ શકીએ
 છીએ પાગખી શકીએ છીએ તેનો વિકાસ કે
 અવનતિ આપણે સ્પૂળ માપથી માપી શકીએ છીએ
 બીજી બૌદ્ધિક ભૂમિતિ આથી વધારે સૂક્ષ્મ છે
 શરીર જોઈ શકી તે ઇદ્રિયગમ્ય નથી જતાયે તેનું માપ
 લેવાના સાધનો આપણી પાસે ઉપલબ્ધ છે જ
 ત્રીજી નૈતિક ભૂમિતિ એથી સૂક્ષ્મતર છે એનું
 માપ માફક બચકય નહિ તો પણ મુશ્કેલ છે
 એથી આધ્યાત્મિક ભૂમિતિ તો અત્યંત સૂક્ષ્મ છે
 તેનું આકલન અત્યંત અઘરું છે ને મામાન્ય માણ
 સને માટે અશક્ય જેવું છે તેના વિમસનો કમ
 પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે આ રીતે સ્પૂળમાપથી
 સૂક્ષ્મ તરફ આપણે જઈએ છીએ વિદ્યાર્થી સાથે
 સબધમા આવતા આપણે દરેક ભૂમિતિ ઉપર
 પોતાની શક્તિનો બરાબર ખ્યાલ ગાખીને જ ગમ
 કરવું જોઈએ વિદ્યાર્થીની શારીરિક ભૂમિતિ ઉપર
 આપણે તેનો વિકાસ સાધવા ઇચ્છીએ ત્યારે આપણાં
 નિયમોનું પરિણામ શું આવશે તેનો વિચાર
 કરવો જોઈએ ખરો, પણ તેમા કંઈ પણ ભાતની
 અધિએ પે । યાપ તો હું જાણી ચિતા નહિ કરું,
 કારણ કે શારીરિક અધિ એટલા સ્પૂળ સ્વરૂપની

હશે કે તેનાથી ભડકવાની જરૂર ન હોય મૌલિક
 ભૂમિકા ઉપર કોઈ પણ અધિ મધ્યમ તો વધારે
 અનિષ્ટ છે, છતાં તેનાથી પણ હું ભડકું નહિ;
 કેટલીક અધિઓ બુદ્ધિની સપાટી ઉપરથી જ પસાર
 થઈ જાય છે અને તેમાં વિદ્યાર્થીને પણ ઝાંઝું નુક-
 સાન થતું નથી પણ જ્યારે આપણે નૈતિક
 ભૂમિકા ઉપર પ્રવેશીએ ત્યારે ચોભવાની જરૂર
 છે ત્યાં તો આપણાથી કોઈ પણ અધિઓ ઉત્પન્ન
 ન જ કરી શકાય, કારણ કે નૈતિક જીવન મનુ-
 બ્ધના જીવનનો સાર છે તેમાં જ આપણા કર્મોથી
 અધિઓ ઉત્પન્ન થાય તો આપણે અપરાધી થવાના.
 નૈતિક જીવનમાં કોઈ પણ દયાથી ન મૂકાય, કારણ
 કે પરાણે મૂંઝવેલા એવા દમાણથી જો વિદ્યાર્થીને
 મનમાં એને વિષેનો અણગમો ઉત્પન્ન થાય તો
 તેથી વિદ્યાર્થીને તેમ જ સમાજને કાયમી નુકસાન
 થવાનો ધણો સંભવ છે. તે નુકસાનને માટે આપણે
 જ જવાનદાર ગણાવું. શારીરિક માનવમાં કોઈને
 શારીરિક મજૂરીનો અણગમો હોય (અને વિદ્યાર્થીને
 મોટે ભાગે તે અણગમો શારીરિક જ હોય
 છે) તો હું તેના ઉપર શારીરિક મજૂરીની ફરજ
 પાડું પણ ખરો. વિદ્યાર્થીનો શારીરિક મજૂરીનો
 અણગમો મોટે ભાગે આગસને અંગે હોય છે, એની

પાસે પરાણે મંજૂરી કરાવીએ તો પણ થોડા વખતમાં અભ્યાસને લીધે તેને તે વસ્તુ ગમવા લાગશે અને આ રીતે તે તેને સ્વીકારી લેશે બૌદ્ધિક બાબતમાં પણ કોઈ પણ આળસને લીધે જ બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિની સામે વિદ્યાર્થીના મનમાં અચિ હોય છે તેવે વખતે તેના ઉપર કેન્જ નાખી અમુક બૌદ્ધિક પાઠ કે દરાણુ તેમાં વિરોધ તુકસાન નથી દેખતો. પણ નૈનિક ક્ષેત્ર તો જીવનનું અત્યંત મુદ્દમ અને મહત્વનું ક્ષેત્ર છે તેમાં તો વિદ્યાર્થીના જીવનની સજીવની પગવાની છે તેમાં જો અચિ ઉમ્મત થાય તો તેનું જીવન જ ચૂસી લીધા બરાબર થાય કોઈ પણ વિદ્યાર્થી પાસે નીતિના કોઈ પણ સિદ્ધાંતો કે પગલે સ્વીકારાણુ તો દોશી બનુ તે વિદ્યાર્થીનો શત્રુ બનુ કોઈ પણ વિદ્યાર્થી પાસે પરાણે આજન્મ બ્રહ્મચર્યનો આદર્શ કે ન જ સ્વીકારાણુ, પછી બલે કે તેમાં સોચે સો દક્ષ માનતો હોઉં, અને તે આદર્શ સૌથી ઉચ્ચો પણ હોય. આમ આદર્શો સ્વીકારાતા નથી આવી બાબતોમાં કરેલું દનાણુ માણસને ઉધો ફેફા દે એક શાસ્ત્રીજીની વાત છે આખા જીવન સુધી ધાર્મિક જીવનની બાબતમાં પોતાની ઉપર એમણે ખૂબ દનાણુ ચલાવ્યું અમુકની સાથે ન ખાણું, અમુક

ન પહેરવું, અમુકને ન અડવું વગેરે. આમ પોતાની સામે મઠને કરેલા દમાણની પ્રતિક્રિયા શાસ્ત્રીજીની દુર્બળ અવસ્થામાં થઈ. તેઓ માદા પગ્યા ત્યારે અનેક અલક્ષ્ય પદાર્થો ખાવાની, અને અનેક પરદેશી ફેશનો કરવાની ઇચ્છા એમને થઈ, જેનો સપમ તેઓ ન કરી શક્યા રહેઝાએ મૂકેલા દમાણની આ સ્થિતિ થઈ તો પછી મારે મારા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર આ બ્રતનું દમાણ મૂકતા પહેલા ફેટલો વિચાર કરવો બોધ્યો ? એમાં તો પૂર્ણ વિચારથી

કરે અને તેનાથી વિદ્યાર્થીમાં અધિકૃત ઉત્પન્ન થાય
તો ? કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને આધ્યાત્મિક બાબતમાં
તુકસાન ન પહોંચે એનું આપણે ધ્યાન રાખવું
ધટે એટલે એને માટે એક જ નિયમ મેં મારે
માટે ગણ્યો છે “આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં દબાણ
જેવી વસ્તુને સ્થાન જ નથી” અને હું મારું હું કે
જાધા સામાન્ય શિક્ષકોને માટે એ જ નિયમ હોઈ શકે

અત્યાગ્ર મુખી તો ફરજનું સામાન્ય વિવરણ
કહું પશુ પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં એનો ઉકેલ શી
રીતે આવશે તે સલાહ તદ્દન સ્વતંત્ર છે, મરણ

ને બીજાને તે બાબતમાં પૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપુ,
 તે વાત મારા અવતોક્ત ઉપર આધાર ગણે ॥
 ડૉક્ટર જેમ જુદા જુદા દરદીઓને જુદી જુદી
 રીતે ઔષધયોગના કરી આપે છે, તેમ શિક્ષકે
 પણ જુદા જુદા વિદ્યાર્થીઓ માટે જુદા જુદા
 પગલા લેવાના છે જેનો જેવો અધિકાર તેવા તે
 પદના લે પ્રેમસરિતામાં દર્શાવ્યો કાંઈ બાગી
 જાય અને દર્શાવ્યું દર્શાવ્યું જ ન રહે તેવો પ્રેમ
 આપણી પાસે નથી ત્યાં કોઈ પણ નિયમન મૂક
 વામાં આપણે સબાળ રાખવી જોઈએ રખેને
 કોઈ નૈતિક અથિ ઉત્પન્ન થાય તો આપણે માપદં
 જવાના આપણો ઉદ્દેશ એક કારે રહી જવાનો અને
 ઉલટું આપણે વિદ્યાર્થીને નુકસાન પહોંચાડવાના
 કોઈ વિદ્યાર્થીના મનમાં આપણા તરફ સહભાવ અને
 પ્રેમ હોય તો જ આપણે એના ઉપર દર્શાવ્યું મૂકી
 શકીએ, અને તે પણ તેની નબળાઈઓ છૂટી તેને
 એક જાતનો ધક્કો આપવા માટે આજે તો નિશાળ,
 માતાપિ શિક્ષક નવાની સામે વિદ્યાર્થીઓના મનમાં
 અથિઓ દેખીએ છીએ નિશાળ બાળી નાખનાર
 અને શિક્ષકનું ખૂન કરનાર વિદ્યાર્થીના દાખલા
 આપણે જાણીએ છીએ એનું કારણ અધિકાર અને
 વિચાર તગર કરેલું દર્શાવ્યું હોઈ શકે

આટલું કુ કહી ગયો પરંતુ તેથી કોઈએ
 મિથિઓથી ડરવાની જરૂર નથી આપણે કારણ-
 બૂત હોઈએ કે ન હોઈએ, મિથિઓ તો આવ-
 વાની જ. આપણે એટલું જ જોવાનું કે બનતાં
 સુધી આપણે સીધે જાવી મિથિઓ નિર્માણ ન
 થાય, પણ મિથિઓથી ડરીને આપણે વિદ્યાર્થીની
 બામતમાં કાંઈ પગલા જ લેતા મટી જઈએ તો
 તો બધું જ ખવાસ ! તો પછી શિક્ષક તરીકે
 આપણને અહીં રહેવાનો જ અધિકાર નથી આપણે
 સંપૂર્ણ સાવધાનીથી અને વિચારપૂર્વક તેમ જ
 પ્રેમથી પગલા લઈએ; પછી તેમાંથી કોઈ વાર
 અથવા અનેક વાર મિથિઓ નિર્માણ થાય તો
 બંધીવાની જરૂર નથી વિદ્યાર્થી સચેતન, આત્મવાન
 છે; તેનામાં આવી મિથિઓ સામે લડવાની શક્તિ
 ધ્રુવે આપેલી છે તે તેની સામે લડશે અને
 તેમાંથી ઉભો થશે, કારણ કે તેનો આત્મા હમેશા
 વિકાસનો જ બૂખ્યો હોય છે.

માધ્યમિક શાળાનો એક વર્ગ

ગઠ કાલને

ગઠ કાલની માધ્યમિક શાળાના કોઇ પણ
વર્ગમાં પ્રવેશ દગ્તા આપણી નજર પહેલવહેલી
જ વર્ગના શિક્ષક ઉપર પડે છે

વર્ગશિક્ષક

આ શિક્ષક કાલ્યુ છે ?

કોલેજમાં એકાદ બે વખત નાપાત્ર થઇ
પોતાની કેળવણીને અધૂરી મૂકી દુનિયામાં છત્રન
નિર્વાહ માટે ફાફા મારતો કોઇ એક અડર ઐત્યુએન,
અથવા તો કોઇ પણ ગતના અપજ હેતુ વિના
પોતાનું શિક્ષકનાવ ગમે તેમ ધસડી જઇ પરીક્ષા-
ઓમાં પાસ નાપાસ થતા થતા આખરે નીચો-
વાઇ ગયેલો ઐત્યુએન્ટ કોલેજની કેળવણી ઊંચા
પાછી સત્વહીન થયેલા આગળના પુરાનો (નિર્વાહના
સાધનો શોધવા નીકળે ત્યારે પહેલવહેલા તો તેઓ
શિક્ષણના ધધાને ઉવેખતા જ હોય છે ' જૂએ
મરૂ તો ભત્રે ' અથવા તો ' ઓજા પગારની
નોકરી સ્વીકારે તે હા ' અથવા તો ' મજૂરી કરી
પેટ ભરૂ પરંતુ પગથનો ધધો ઠી ન સ્વીકારૂ '
તેવા શિક્ષકના ધધાની સામે તિરસ્કાર દર્શાવતાં

વાક્યો દાલેજમાંથી બહાર પડેલો યુવાન બોલતો
 સર્વ દાધને ડાલે ને પગલે સંભળાય છે. કેળવ-
 શીની પ્રાથુચૂસક ધરેડમાંથી બચી ગયેલ આવા
 યુવાનની પાસે વેપારીના જવરડામાં પડવા માટે
 નથી હોતું શરીર, નથી હોતું મનોમજ કે નથી
 હોતી બુદ્ધિ. ક્યારે પતો ન લાગે, ચારે કારથી
 નિગળાના સૂર સંભળાય, પેટ તો રોજનો રોટલો
 માગતું જ હોય, તેને વખતે પણ શિક્ષણના ધધાને
 ગાળે. દેતો આવા યુવાન આખરે શિક્ષણના
 ધધાને “ માત્ર પગચિયા તરીકે (stepping
 stone) છે ” તેવી રીતે મન મનાવતો રીકારે
 છે. તેણે મનમાં એકસ ક્યું હોય છે કે થોડા
 વખતને માટે આ ધધામાંથી ઉદ્ધરનિર્વાહ કરી
 લઇને તુરત જ કોઇ ગૌરવતા ધધાની પાળે

જાહેરાતો પ્રથમ પ્રથમ તો તે ઊડી દે છે, અને કાંઈ વેપારીની પેઢીમાં કારકુનગીરીની જાહેરાત માટે આંખ રાંધ્યાં માર્યાં કરે છે. આવે વખતે પણ આપો શિક્ષક આત્મચંચનાથી નિરાજો નથી રહી શકતો. 'જોઈએ છીએ'નાં કાલમોમાંથી કાંઈ શાળામાં જોઈતા શિક્ષકની જાહેરાત હજીએ કે અનિચ્છાએ તેનાથી વાંચી જવાય છે, અને પોતે જ્યાં કામ કરતો હોય તેના કરતાં વધારે પગારની આશા હોય તો જાહેરાતવાળી શાળાનાં કામઠેઠાણાં નોંધપોથીમાં નોંધાઈ જાય છે.

છ છ મહિના સુધી આ રીતે પોતે સ્વીકારેલા ધધાને ખેવફાદાર રહેતો રહેતો આવો શિક્ષક આખરે પોતાને સ્થિર થવું જ પડશે તેમ માનવા લાગે છે, અને પછી પોતાને કરવાના કામ તરફ નજર નાખતાં છીએ છે. તિરસ્કાર સેવનો સેવતો અસ્થિરનામાંથી સ્થિરતાને વજનવાના વિચારો કરતો આવો શિક્ષક તે જ વખતે સમજે છે કે પોતાને શીખવવાના વિષયોમાં હજી તો પોતાને જ ધણું શીખવાનું જાણી રહી ગયેલું છે. પણ આવું આત્મમાન જનમત થવાથી તેનામાં કર્તવ્ય-સુદ્ધિ ઉભી થતી હશે તેમ માનવાનું કશું જ કારણ નથી. વિષય આવડે થા ન આવડે, પણ જે દિવસે

અને નેટલી મિનિટમાં પોતાનો જે વિષયભાગ
 બજાવવાનો હોય છે તે મને-કમને એક બજુના
 વિદ્યાર્થીની માફક તૈયાર કરી લઈ પોતાના વર્ગ
 પામે પોને ફેફા આવે છે આની પગિધિતિમા પણ
 તેની માન્યતા એ જ ગવા કરે છે કે પોતાની
 સમક્ષ બેઠેલા વિદ્યાર્થીઓ કેવળ જડ છે અને
 પોને જ મહા જ્ઞાનવાન પડિત છે. પોતાના વિષય
 પગ્તે આવુ ધમક મેવનો આ શિક્ષક શિક્ષણ-
 પદ્ધતિનો નિચાર કરતો હોને એવો ખ્યાલ પણ
 ફાઇએ ન મામનો. રૂઆમથી વર્ગમા જવુ, મની
 શકે તેટલા મોટા ઘાટાથી જોયવુ, ચિસ્ત પગા-
 વવા આખો તાજુરી અથવા તો 'સાતિ, સાતિ' '
 (silence, silence) ના પોકાર કરવા, અને
 પોતાને જે સીખવવાનુ છે એમ તે માનના હોય

સેનાનો સેનાપતિ હોય તેવી રીતે કાષ્ટની કશી પણ ગણના કર્યા સિવાય પોતે જ નક્કી કરેલા અને માની લીધેલા શિક્ષણના ધોરી માર્ગ ઉપર આખો મીચીને પોતાની સવારી ચલાવ્યે જાય છે. પોતાની નજર આગળ બેઠેલા આળીશ પચાસ નિર્દોષ વિદ્યાર્થીઓ. આવા શિક્ષકને મન કાં તો કેવળ ઘેટાઓ હોય છે, અને કાં તો જવંદર ચુંદે-મારો હોય છે. આવા શિક્ષકનું શિક્ષણકાર્ય પોતાના જાજકાદાર પોરાક વડે વિદ્યાર્થીઓ ઉપર અસર પાડવામાં, પોતાની વાણીને અગાઉ વિદ્યાર્થીઓના સમૂહ ઉપર પ્રભાવ પાડવામાં, અને તેમની સર-આમણીમાં પોતાને મદદ તેજસ્વી દેખાતી પોતાની શુદ્ધિની જાપ પાડવામાં જ પરિમમાત્ર થતું હોય છે.

ગયેલો દેખાય છે; હાથપમના સાધાઓ ટદાર રહે-
 ચાની ના પાડતા હોય છે; થોડા થમે પરસેવે ઝેમઝેમ
 થઈ જતો હોય છે, અને બોલતી વખતે ગળે કે હંકા
 પાતાળમાથી અવાજ આવતો હોય એવો કંઈ
 સંભળાતો હોય છે. માધ્યમિક શાળાના જુવાન
 વિદ્યાર્થીમાં જે શારીરિક એતનની આશા આપણને
 સ્નાભાવિક રીતે હોય તે એતનનો એક પથ તણખો
 આ વિદ્યાર્થીમાંથી ઝરતો આપણને માલૂમ પડતો
 હોતો નથી. બાપદાદાના વારસામાંથી લઈ આવેલા
 અથવા તો નાનપણમાં ધર કે પ્રાથમિક શાળામાંથી
 બાગી જઈને, અને ગપડપટ્ટીઓ ઢરીને કંઈક અંશે
 પ્રાપ્ત કરેલા સુદર શરીરની એકાદ ચિનગારી કાંઈ
 સ્પષ્ટપણે વિદ્યાર્થીમાં નજર આવે છે, તો તે પથ
 શાળાની તેમ જ શાળાના વર્ગની અનારોગ્ય પતિ-
 સ્થિતિ મોડું ફાડીને ગળી જવા તૈયાર જ હોય
 છે. આવા નિર્માણ્ય શરીરોવાળા વિદ્યાર્થીનું ટાણું
 હંપરોક્ત સત્તાધારી શિક્ષકની સામે બેઠું હોય છે,
 તે વખતે કાંઈએક દૂર કસાઈના વાડમાં થોડા દિવ-
 સના મહેમાન થઈને આવી વસેલા ઘેટાઓના રોગા
 સમાન દેખાય છે

સુદ્ધિની દૃષ્ટિથી નિદાગતાં આ વિદ્યાર્થીમાં
 બેનારને મોટું બાગે દેવાનું જ માલૂમ પડે છે.

મૂળે જ શિક્ષણનો કમ બુદ્ધિને વિકસાવવાને બદલે કુદિત કરે તેવી રીતે ગોઠવાયેલો હોય છે; તેમાં શિક્ષકના આધિપત્ય અને મતામહ ભળે છે; અને એવા મતામહને ઉપર ઉપરથી વરા વર્તવાનો ડોળ કરતો છતાં અંદરથી સખતમાં સખત વિરોધ કરતો જનો વિદ્યાર્થી પોતાની બુદ્ધિને સ્વપ્રધાનથી વિકસાવવાની તક કે મુશ્કેલી સંપાદન કરી શકતો નથી બુદ્ધિ ખીલવવાની આશાથી જે જે વિષયો તેને શીખવવામાં આવતા હોય છે તે તે વિષયોનો અભ્યાસ પણ વિદ્યાર્થી તો માત્ર માર્ક મેળવવા માટે, નબર મેળવવા માટે, ઇનામો કે સ્કોલરશિપો મેળવવા માટે તેમ જ પરીક્ષાઓ પસાર કરવા માટે કરતો હોય છે તેથી આ બધા ઉત્તેજનો જે ધડીએ દૂર થાય છે તે ધડીએ જ તેની બુદ્ધિની તિલ્લેરી ખાલી ખમ થઈ પડે છે. આવા વિષયોના શિક્ષણને પરિણામે બુદ્ધિની ખીલવટના જે થોડા ધણા અવશેષો એરણના ધામાથી બચી ગયા હોય તે પણ વિદ્યાર્થીના સાક્ષાત્ જીવનઅવદારથી એટલા બધા અસિમ અને દુમેળ હોય છે કે જતે દિવસે વગર વપરાશે કટાઈ જઈ વિદ્યાર્થીની બુદ્ધિને બાગ રૂપ થઈ પડે છે બુદ્ધિના વિષયોના અભ્યાસના પરિણામે જે સામાજિક તાલીમ વિદ્યાર્થીને મળતી

નેપ્થએ તેમાં પણ અહીં તો સ્વ-૪ જ હોય છે
 દારણ કે નથી આ વર્ગમાં સાચા અર્થમાં સમૂહ-
 ગત પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવામાં આવી કે નથી વિદ્યાર્થીના વ્યક્તિત્વને વિકસવાનો અવકાશ આપવામાં આવતો હોનો આથી ગૃહ કાવત્રી માધ્યમિક શાળા-
 માથી ભાગ્યે જ કેાઈ મહાન વિમૂર્તિ જન્મી શકી છે કે જે પોતાના કેવળ વ્યક્તિત્વના પ્રભાવે સમાજને પોતાની પાછળ દોરી શકે, અથવા તે ભાગ્યે જ એવી સમૂહગત પ્રવૃત્તિઓ જન્મી છે કે જેનાં સંગઠિત કાર્યોના પ્રભાવે ભલ્લભલી પ્રજાઓને

બર છે તેથી સુદ્ધિના પ્રદેશ દ્વારા લાગણીઓની ખિન્નવણીનો વિચાર કરવાપણું રહેતું નથી શાળા એ એક નાનમ્મડા કુટુંબ જેવી સંસ્થા છે, તેમજ ત્યાં અનેકવિધ સામાજિક વ્યાપારોની ખિન્નવણીને સુદર અવકાશ હોય છે, અર્થાત્ તેવી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા જ લાગણીઓની કેળવણીને માધ્યમિક શાળામાં કંઈ પણ અવકાશ હોય તો હોઈ શકે વિદ્યાર્થીઓના નાનાં નાના મડળો ઉભા કરી તેમને સ્વતંત્ર ને જવામદારી બરેલું જીવન જીવવાની તાલીમ આપવી, એ જ મડળો દ્વારા નેતાઓને તૈયાર કરવા એ જ મડળો દ્વારા શાળાની બહારની દુનિયાના સંસર્ગમાં આવવું, એ જ મડળો દ્વારા સામાજિક સેવાના માર્ગે પગલાં માડવા અને એ જ મડળો દ્વારા કેવળ સુદ્ધિને પાછળ પાડી દઈ હૃદયની પ્રવૃત્તિઓને ક્યારેક ક્યારેક મોખરે લાવી મૂકવી, વગેરે કાર્યો દ્વારા માધ્યમિક શાળા અને એ શાળાનો શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને હૃદયની કેળવણી આપવાના પ્રયત્નો કરી શકે ॥ આવી પ્રવૃત્તિમાં શિક્ષકનું મોતાનું બ્યક્તિત્વ સમગ્ર શાળાનું બધારણ તથા શાળાનું બ્યક્તિત્વ અને આખી શાળાનો બહારના જગત સાથેનો સબંધ એ બધી વ્યવહારને આપણે ધડીબર દૂર રાખીએ તોયે વિદ્યા

ધોની વ્યક્તિ અને વિદ્યાર્થીના મમૂહો એ એવા મળેલ
ધરાવતા હોય છે કે જેમની આડે ન આવતા તેમને
પોતાને જ માર્ગે પ્રવાણ કરવા દેવાની જો છૂટ આપ-
વામાં આવે તો કાંઈની પણ દરમિયાનગીરી સિવાય
તે વ્યક્તિગત અને સમૂહગત સામર્થ્યોને સુદર
સ્વરૂપમાં ખીલવી શકે પરંતુ અભ્યાસક્રમની ચોક્કમ
બેઝીયો જરૂર પડે તો માધ્યમિક શાળા અને તેનો
શિક્ષક, આવી કાંઈ પણ જાતની ઈતર પ્રવૃત્તિને
અવકાશ આપી શકતો નથી, તેથી સામર્થ્યોની
કેળવણીનો પ્રશ્ન પણ અણઉકળ્યો જ રહે છે

શિક્ષણની પદ્ધતિઓ માની લેવામાં આવતી જે કંઈ શીખવાનું છે તે વિદ્યાર્થીઓ શીખવાનું છે, અને શિક્ષક પોતે તો તેમાં ઓછ વડીલ તરીકેનો તેમ જ સહાયક તરીકેનો જ પાઠ ભજવે છે તે વસ્તુરિપતિ તદ્દન વિસારી મૂંઝવામાં આવતી એક મોટા સમૂહમાં દરેકની સખ્યામાં એકલા યથેલા વિદ્યાર્થીઓને છૂટી છૂટી રીતે નિહાળતા તેમનું પોતાનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ પણ છે તે વાતની ગંધ સંરખી પણ શિક્ષકના મનમાં નહોતી જ્યાં સમૂહ ગત શિક્ષણપદ્ધતિઓને પણ અવકાશ ન હોય ત્યાં પછી વ્યક્તિગત શિક્ષણપદ્ધતિની તો વાત જ શી

ગસ ન પડે તો, વિદ્યાર્થીએ બવિખ્યા નીગમ
એવા ઘણા કાર્યો કરવાના હશે મારે તેણે આગળથી
જ નીગસ જાળતોમા રમ લેના થવાની તાલીમ
લેવી જોઈએ, એ ગદ્ય દાલના માધ્યમિક શાળાના
શિક્ષકની શિક્ષણપદ્ધતિનું એક મોટું સૂત્ર હતું
વર્ગમાં જે કંઈ શીખવવામાં આવે તે બધું વિદ્યાર્થીએ
ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવું જ જોઈએ અને જો
તેમ ન કરી શકે તો તે ગુન્હેગાર છે એમ માન
વામાં આવતું જુવાનીના જોશમાં જો કોઈ પણ
વિદ્યાર્થી તેને સુખત દરવામાં આવેલા કામમાં
ગાફલ રહે અથવા તો નાની એવી ખૂસ કરે તો
તેને અનીતિમય કૃત્ય માનવામાં આવતું, અને એના
અનીતિમય કૃત્યમાંથી તેને બચાવવા મારે ચારીગિક
શિક્ષા એ જ એક બળવાનમાં બળવાન સાધન
છે એમ ભાગ દધને માનવામાં આવતું શિક્ષક
શીખવવા બેસે ત્યારે તેની સામે મોઢવામેલા વિદ્યાર્થીઓની
શક્તિઓ, તેમની ઉંમર, તેમની જુદી, તેમની
અલ્પજ્ઞાનશક્તિ, વગેરે જાણે કે શીખવનાર
શિક્ષકની જેટલી જ કક્ષાના હોય તેમ માનવામાં
આવતું, અને તેથી જેટલું જેટલું શિક્ષક પોત
સમજી શકે, અદલત કરી શકે અને પચાવી શકે
તેટલું તેટલું બધું જ વિદ્યાર્થીએ પણ સ્વીકારવું

જોમએ, અદ્ય કરવું જોઈએ તે પચાવણ જોઈએ એવી માન્યતા શિક્ષણકારની પાછળ દૂપાયેલી રહેતી આટલું હોવા છતાં પણ વર્ષને અતિ શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીએ કરેલી મહેનતના ફળ રૂપે સોમાથી મિત્તે ટકા બાદ કરીને ત્રીસ ટકા જેટલું પણ અચૂતરનું પગિણામ બતાવવામાં આવે તો શિક્ષક તેમાં પોતાની શિક્ષણપદ્ધતિની પ્રતિકર્તબ્યતા માનતો આમ ગણ કાલની માધ્યમિક શાળામાં સાચી શિક્ષણપદ્ધતિ જેવું કશું જ નહોતું અને છતાં શિક્ષણપદ્ધતિના ભ્રમ નીચે શિક્ષકનો મનામહ પોષાતો, અભ્યાસક્રમની બેડી વધારે સડ્ડ બનતી અને વિદ્યાર્થીના મનમાં માર્ડ, ઇલામ કે પરિક્ષાને ધોરણે શિક્ષકની શિક્ષણપદ્ધતિનું માપ બંધાતું

મકાન અને ઉપરકર

એ વર્ગમાં બે ચાર ફતાકની જરા નવરાસ લાઇને બેસીએ, એટલે પછી આપણી નજર આગળ વર્ગના ઓરડા, વર્ગના ઓરડાનું સમમ શાળામાં આવેલું સ્થાન, વર્ગમાં ગોઠવવામાં આવેલું ઉપરકર વર્ગની આરોગ્યસ્થિતિ એ બધું આપણી સમક્ષ ધીમે ધીમે સ્પષ્ટ થતું આવે છે અને તેવું મોટું આલેચાન મકાન હોય તો પણ તે મનને કેળવણીની દૃષ્ટિથી બાધવામાં આવ્યું હોય

તેવા દાખલા બાગ્યે જ બેવામાં આવે છે. યુરોપ
 ઇત્યાદિ સુધરેલા દેશોમાં ગણ કાવતી શાળાનાં
 મકાનોને જમીનદોસ્ત કરીને નવીન દૃષ્ટિએ તેમની
 રચના કરવામાં આવે છે, ત્યારે આપણે ત્યાં ગણ-
 કાલને બાગ્યે કે સનાતન રાખવી હોય તેમ મકાન
 ઉપર સમારકામ કરીને તેને વધારે ચિરસ્થાયી કર-
 વાના પ્રયત્નો થયા કરે છે કેળવણી લેતા વિદ્યાર્થી-
 ધાના શરીરને, મનને અને આત્માને શાળાના
 મકાનના આરોગ્યની સાથે પણ નિકટનો સંબંધ
 છે, તે વસ્તુ પૂરેપૂરી સમજાઈ હોતી નથી, અદ્ય-
 સત્ત્વને નજર આગળ રાખીને ગમે તેવા આલેશાન
 મકાનો પણ કેળવણીની દૃષ્ટિએ બધમેમતા બના-
 વવાની આવશ્યકતા સ્વીકારવામાં આવેલી હોતી
 નથી શાળાના દરેકેદરેક વર્ગનો એરડો એવી
 રીતે બાંધવામાં આવ્યો હોય કે જેને પરિણામે
 તેમાં ચાલી રહેલું કામ આસપાસના બીજા કામથી
 જરા પણ ખલેલ ન પામે, તેવું અહીં નથી.
 અહીં તો એક વર્ગમાં ચાલતું કામ બીજા વર્ગમાં
 ચાલતા કામને બારે મોટી અડચણમાં મૂકી દે છે.
 અને એ બેવડાયા કરતો કોલાહલ શિક્ષણના કાર્યમાં
 જરૂરી એવી શાંતિને ક્યાયે અવકાશ રહેવા દેતો
 નથી કેવળ વર્ગના જ એરડાની વાત શા માટે

કરવી ? આખી શાળાના મકાનની રચના જ એવી જાતની હોય છે કે જેથી પાસેપાસેના અનેક ઓરડાઓ એકબીજા ઉપર જાણે કે આક્રમણ કરી રહ્યા હોય તેવું દૃશ્ય ખડું કરે. આવી પરિસ્થિતિમાં શાળાના કોઇ પણ વર્ગનું કામ અસક્ય નહિ તો મુશ્કેલીભર્યું જરૂર થઈ પડવાનું. વર્ગના ઓરડાના રૂપરમ્બનો વિચાર એક બાજુ પર રાખીએ તોયે તેની બાધણી, તેમાં મૂકવામાં આવેલાં બારી-બારણા અને અજવાળિયા, એ જમ્બાની દૃષ્ટિથી એ ઓરડો વિદ્યાર્થીના આરોગ્યને હાનિકારક નીવડે એવો હોય. શાળાના સચાલકો આ પરિસ્થિતિથી જાણે કે જરાયે ટાળ્યા ન હોય તેવી રીતે જ ઓરડાની તાકાત વીણ વિદ્યાર્થીઓને સધરવાની હોય છે તે ઓરડામાં પચીસ કે ત્રીસ વિદ્યાર્થીઓને સધરે છે, અને પછી છેક જ અલ્પ હવાવાળા આ ઓરડામાં વિદ્યાર્થીઓના ખાસોમ્ઝી-સની ઝેરી હવાનો શાળાના સમય દરમિયાન ઠીક જમાવ માય છે આ ઝેરી હવા નિરોગી વિદ્યાર્થીને પણ રોગી બનાવી મૂકે છે. નાની જોડી જગ્યામાં પ્રમાણ કરતાં વધારે મૂકવામાં આવેલા વિદ્યાર્થીઓની અદર વર્ગનું ઉપસ્કર ઉમેરાય છે; અને એ ઉપસ્કર જ વર્ગને અત્યંત અસ્વચ્છ બનાવ.

વાતુ એક મહાન સાધન થઈ પડે છે વર્ગની પાટલીઓ અને વર્ગના બાકડાઓની રચના તથા ગોઠવણ એવા પ્રકારના હોય છે કે જેમા વિદ્યાર્થીઓના હાથપગ અકડાઈ જાય, તેમજ કંઈ કોઈકું વળી જાય. ઓછામાં પૂરે તેમા પછી ગરદી જતમે છે, અને વર્ગનો કે જેટલો બાગ શિક્ષકના ટેમ્બ પુરશી રોકે છે એટલે આખા વર્ગની શારીરિક સ્થિતિ અત્યંત દયાજનક થઈ પડેલી હોય છે. આ સ્થિતિ વિદ્યાર્થીઓના શરીરને અત્યંત વિધાતક છે, તેની સાથેજ તેમના માનસિક વિકાસને પણ વિધાતક છે અભ્યાસ કરતી વખતે જે સ્વસ્થતા માણુસને જગ્યાની મોડળાસથી મળે છે તે સ્વસ્થતાનો અહીં છેક જ અભાવ દેખાય છે. આટલાથી જાણે કે પૂરે ન થતુ હોય તેમ વર્ગમા જાળા પાટિયાની ગોઠવણ એવી રીતે કરવામા આવી હોય છે કે જેને પરિણામે વિદ્યાર્થીઓની આખતે જલદી તુકસાન પહોંચે માધ્યમિક શાળાના ત્રીજા ચોથા ધોરણમા અભ્યાસ કરતા ત દુરસ્ત વિદ્યાર્થીઓની આખો સેકડે મિતેર ટકા જેટલી સાતમા ધોરણમા આવતાની સાથેજ બગડે ■ તે આપણા સંજ્ઞ કોઈનો અનુભવ છે આ આખો બગડવામા અભ્યાસક્રમ, પાઠ્યપુસ્તકો

અને સમપાત્રક નેટલાં કારણમૂળ છે, તેટલું જ કારણમૂળ વર્ગનું આ કાળુ પાટિયું છે વર્મનેઃ આ ઉપરકર, તેની ગમના અને તેની ગોઠવણ વિદ્યાર્થીના સરીરને હાનિ પહોંચાડનારા છે એટલે-થી જ નથી અટકતું, પરંતુ વિદ્યાર્થીની શુદ્ધિને પરિમિત કરે છે, મનને કુડિત કરે છે અને હૃદયને કઠોર કરે છે માધ્યમિક શાળાના આરા વર્ગમાં ઉપર જણાવેલી રીતે મેઢવાઈ બેઠેના વિદ્યાર્થીઓ અદર અદમ્મના તોફાન તથા મસ્તીને પરિણામે શુદ્ધિના કાળને કેટલું અવગણે છે તે આપણાથી અજ્ઞવણુ નથી માનસિક વિકાસને માટે જે મગવડ વિદ્યાર્થીને ભેદ્યે તેનો પણ અભાવ હોવાથી તે પણ અટકે છે, અને જુવાન સરીરે એકઝીઝની છેક જ નજીક આવવાને પરિણામે જે નાના નાના તોફાનમસ્તી તથા મન-કુ ખના બનાવો દિવસમાં સેરડો બન્યા કરતા હોય છે તે વિદ્યાર્થીના હૃદયવિમસમા ભારે મોટી આડ-ખીસી રૂપ હોય છે આમ અમ કાલની માધ્યમિક શાળાનો વર્ગ વિદ્યાર્થીના સરીર, મન અને હૃદયના વિકાસને અપકારક થઈ પડ્યો હોય છે

આવતી કાલનો વર્ગ

વર્ગશિક્ષક

ગઈ કાલની માધ્યમિક શાળાના વર્ગનો શિક્ષક આપણે જોઈ ગયા, હવે આવતી કાલનો માધ્યમિક શાળાનો શિક્ષક જરા જોઈએ પોતાની આસપાસ અજ્ઞાન રૂપી અધકાર છવાયેલો જોઈને અથવા તો શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં અસાચીમિતતાનો દાવાનળ સળગેલો જોઈને અથવા તો તાત્કાલ ઉધડેલા ફૂલ જેવા બાળકોને છૂદાઈ જતા દેખીને, અથવા તો જીવનના સખરસ સમી જીવાનીને વેડફાઈ જતી જોઈને જેનું અતર દ્રવી ઉઠ્યું હોય છે તે માણસ ખીલે કાઢ પથ્થુ ધ ધો સ્વીકારવાને બદલે શિક્ષકનો ધ ધો સ્વીકારશે ઈશ્વરે આપેલા પોતાના જીવનનું સાક્ષ્ય સાધવા માટે તેમ જ અતરમાં પ્રગટેલા સેવાના દીપને હમેશા સળગતો રાખવા માટે નિયતી મનુષ્ય પોતાના જીવનવ્યવસાય તરીકે ખીલે કાઢ પથ્થુ માર્ગને પસંદ કરવાને બદલે શિક્ષણનો માર્ગ વધારે પસંદ કરશે આવતી કાલના શિક્ષક કાલ આધુનિકતા કરીને શિક્ષણના ધધામાં જ ઝપનાળ્યુ હશે, પરંતુ તે શિક્ષકના ધધાને એક પગથિયા તરીકે ગણીને નહિ જ અતરની ધગય પારખવા માટે-અતરની અભિનાયને કસોટીએ ચકાવવા માટે

તે માણસ શિક્ષણના ધધામા પડ્યો હતો, અને એ પાઠ્યપ્રમાણી અથવા તો તે ખોટીમાણી નિષ્ફળ નીવડે તો તેમાણી ખરી જતા નગરે આચાર સામગ્રે નહિ જ રહે તેને આનંદ થશે શિક્ષણના ધધાને આવા શિક્ષક અત્યંત પવિત્ર મણુતો હતો. અને તેની જ વિદ્યાર્થીને શીખવવાનું મર્મ એ એતે મન સુધના જેટલું પવિત્ર કાળ હતો, તમા શિક્ષકના ધધા જેવા પાત્ર ધધાને તે સાધના જેટલા પવિત્ર મણુતો હતો. તેના મનમાં આવા પ્રમાણની સુધના અને સાધનાની જાવના દોરાથી અધિકારના મ જન્મવાને બદલે એક સાધક મનુષ્યની નમતા તેનામાં ઉત્તર પામશે, અને તેથી જ પેતાની પામ અભ્યાસ કરી રહેલા વિદ્યાર્થીઓને તે પોતાના હે રાશિયા અથવા તો સુઝામે. અથવા નિર્માત્મ ડોકગાઓ અથવા તો સાખીએ તેમ હમવ ત્વા ઘેગાઓ મણુવાને બદલે પોતાની ઉ કાલિની સીડીના ઉત્તમ પગથિયા જુતો હતો અને સાધના સાધને લેખના હશે આવની કાનના ચિપ્પને મન સાળાને વર્ષ તે મરમ્મતીનું પવિત્ર મંદિર મણુતું હતો સાળાના ઉપકર તે તેના ધાર્મિક સાહિત્યો મણુતા હશે અને વિદ્યાર્થીજનુ તે તેને મન દેવ દેવીઓ હશે આ શિક્ષકને પોતાનું સાધ્ય સાધવા

માટે પોતાના ધધાને માધન તરીકે વાપરવાનો હોયને તે સાધનો તરફ દુર્લ્લભ રાખવાનું મન મિત્રકુલ રહેશે નહિ. તેથી ઉલટું પોતાનાં સાધનો જેટલાં વધારે પવિત્ર હોય, જેટલા વધારે શાસ્ત્રીય હોય, જેટલાં વધારે પ્રાચુર્યવાન હોય એ તેને ગમશે, અને તેમ કરવા માટે તે પોતાનું સર્વસ્વ હશે તે ખરચતાં પણ અચકાશે નહિ. આટલી પવિત્ર બહિર સામગ્રી ઇચ્છેના સાધક શિક્ષક પોતાની જાનને પણ અંદર બહારથી વધારે પવિત્ર બનાવવાના પ્રયત્નો કર્યા જ કરતો હશે. આને લીધે આવતી કાલના શિક્ષકને વર્ગમાં કોઈ સોગિયો નહિ જુએ, ખરાડા પાડેના નહિ જુએ, ડોળા ધુરકાવતો નહિ જુએ, તેમ જ ગાળો બાડેના નહિ જુએ. આવતી કાલના શિક્ષકને મન તેમ કરવું તે કેવળ શિક્ષણનો દ્રોહ નહિ પણ પોતાની જાતનો પણ દ્રોહ હશે. અને તેથી તેના શિક્ષણકાર્યમાં જે સહાનુભૂતિ, જે દયા અને જે પ્રેમ વિદ્યાર્થીઓ તરફ દેખા દેતાં હશે તે સહાનુભૂતિ, દયા અને તે પ્રેમ પોતાની જ જાત તરફનાં છે એમ તે લેખતો હશે. આમ હોવાથી પોતાના શિક્ષણકાર્યમાં જે જે સુદર સદ્ગુણોનો વપરાશ તે કરતો હશે તેને માટે તેના મનમાં અભિમાન હોવાને બદલે નત્ર નિરભિ-

માનપણ જ હશે પોતાનું શિક્ષણમર્મ એ વિદ્યાર્થીઓ ઉપર અથવા તે સમાજ ઉપર ઉપગ્રસ્ત કરવાને અર્થે થાય છે તેને બદલે વધારે તે પોતાની જાત ઉપર જ ઉપકાર કરવા માટે થતું હોય છે એવી માન્યતા હોવાથી આવતી કાલને શિક્ષક પોતાના વિદ્યાર્થીઓની સાથે, પોતાના સહકારીઓની સથે તેમ જ બદારના સમાજની સાથે વધારે તે વધારે નમ્રતાથી બળતો રહે છે, અને તેમ જ પોતાનું કષ્ટાણુ જીએ છે આવતી કાલના શિક્ષકની સાધનામા બધા જ સાધનો નિર્મળ અને પવિત્ર હોવાનો સંભવ છે જે ઉચ્ચ સાધને સાધવા માટે તે આવા ભગીરથ પ્રયત્નો કરી રહ્યો હોય છે તે પ્રયત્નોમા જરા નેટલા પણ રસુપિત સાધનને અવકાશ આપવાનું તેને મમતુ જ નથી જે સાધનો વડે વિદ્યાર્થીઓનો વિકાસ નહિ પણ હ્રામ થાય, જે સાધનો વડે વિદ્યાર્થીનો સર્વગી નહિ પણ એકગી વિકાસ થાય, તે સાધનો આવતી કાલના શિક્ષકને સર્વથા લાભ્ય હશે જે સાધનોના પરિણામે ચિરજીવી નહિ પણ અધ્ધજીવી હોય, જે સાધનોના પરિણામે અમર શાંતિ આપવાને બદલે ક્ષણિક ઉન્માદ આપનારા હોય તે સાધનો આ શિક્ષકની સાધનામા હરામ હશે

વિદ્યાર્થી

હવે આણે આવા સાધક શિક્ષકની સાથે વિદ્યાભ્યાસ કરી રહેલા આવતી કાલની માધ્યમિક શાળાના વર્ગના વિદ્યાર્થી તરફ નજર નાખીએ પોતાના ગુરુની એકાગી નહિ પણ સર્વાંગી કેળવણીની માન્યતાને પરિણામે આ વિદ્યાર્થીઓ જાણે અજાણે પણ આ વર્ગમાં પોતાનો ત્રિવિધ વિકાસ સાધી રહ્યા હશે શરીરવ્યાયામનો સુદર નમુનો હોવાના કારણે તેમજ શરીર મન અને હૃદયની કેળવણીની મમતુલા જળવાતી હોવાના કારણે આ વિદ્યાર્થીઓના શરીરો સુદૃઢ અને આકર્ષક હશે, તેમનો રીતો તેજદાર હશે, તેમનું શરીર ભરાવદાર હશે, તેમના અવયવો નાસત હશે, તેમની આખો ચમકતી હશે અને તેમના સમગ્ર શરીરનો ઉઠાવ માણસની આખે ઉઠીને વળગે તેવો હશે અકાળે આવેનું શરીરનું વૃદ્ધત્વ આ વિદ્યાર્થી ઉપર નહિ દેખાય આખો ઉઠી ગયું હોય, અથવા તો અકાળે અશ્મ આવી હોય, અથવા તો શરીર માપકાગના જેવું હોય અથવા તો રોગી હોય તેવા વિદ્યાર્થીને આવતી કાલની માધ્યમિક શાળા નહિ સધરે આવતી કાલની માધ્યમિક શાળામાં જુદિનું શિક્ષણ આપતા શિક્ષકો તેમજ જુદિનું શિક્ષણ લેતા

વિદ્યાર્થીઓ! એટલું તો જરૂર સમજ્યા હશે કે શરીરમાર્ગ છાદ્ય પર્મસાપનમ્ । એ મૂલ કેવળ પોપટની માફક પટ્ટી જવા માટે નહિ પણ જીવનમાં હિતારવા માટે છે. અને તેથી કમાલ શરીરવાળા વિદ્યાર્થીને નહિ શિક્ષક સંધરે, નહિ વિદ્યાર્થીઓ મતકાગે. એવા વિદ્યાર્થીએ તો પોતાનું શરીર બાબ્યા પછી જ શાળામાં પ્રવેશ કરવાનો રહેશે

આવતી ઠાલનો વિદ્યાર્થી પોતાનો વિદ્યાભ્યાસ પરાણે કે શિક્ષકની વા બાબાપની બીકથી નહિ કરતો હોય. માનસિક વિકાસને માટે ધ્વિરે તેને જે શક્તિઓ આપી છે તે શક્તિઓમાં અંપૂર્ણ વિશ્વાસવાળા ચુરુજનો તેને મળેલા હોવાથી પોતાની શક્તિઓમાં પોતાનો આત્મવિશ્વાસ વધતો જતો હશે, અને તેથી અભ્યાસનું કાર્ય ઝાઝની પ્રેરણાથી ચલાવે બહારે વિદ્યાર્થીની આતર પ્રેરણાથી જ થતું હશે. શુદ્ધિ એ મનના અનેક પાસાઓમાંનું એક પાસું છે, અને માનસિક વિકાસમાં શુદ્ધિના વિકાસ ઉપગત બીજી ઘણી ઘણી વસ્તુઓની જરૂર રહે છે. તેથી આ વિદ્યાર્થી કેવળ અભ્યાસના વિષયોમાં જ રમ્યોપમ્યો નહિ રહેતો હોય. આવતી કાલના હિત વર્ગમાં વિદ્યાર્થી પોતાના અભ્યાસના વિષયોમાં જ ગોખી કાઢેલા જવાબો તત્કાતક આપવાને બહારે

પોતાની બુદ્ધિનો તે ચમત્કાર બતાવતો હશે, તથા અભ્યાસના વિષયોથી બહાર જઈને બીજા સુંદર પ્રવૃત્તિઓ આદરી રહ્યો હશે. આવતી કાલની માધ્યમિક શાળાના વર્ગમાં ગૃહ કાસે દેખા દેતા અભ્યાસના વિષયો ઉપરાંત કલાના તેમ જ માનવતાના વિષયો પણ સ્થાન મેળવી રહ્યા હશે. તે સ્થાન શિક્ષકના તરંગમાંથી નહિ આવ્યું હોય, મોટા સમાજની જરૂરિયાતમાંથી નહિ આવ્યું હોય, કે શિક્ષણના વિચારકોના મગજમાંથી નીકળીને અહીં નહિ પેદા હોય, પરંતુ તેવા વિષયોએ પોતાનું સ્થાન વિદ્યાર્થીઓમાંથી જ ઉપજાવ્યું હશે. આજના વિષયો ઉપરાંત કલાના અને માનવતાના વિષયો માટે આવતી કાલનો વિદ્યાર્થી પોતે જ ઝંખતો હશે, અને તેની એ ઝંખના તૃપ્ત કરવા માટે તેના પ્રયત્નોમાં તેની આડે કોઈ પણ નહિ આવી શકતું હોય. આ વિદ્યાર્થીઓ સાધક શિક્ષકના સાધનો હોવા છતાં પોતે સ્વતંત્ર અને મુક્ત સાધનો હશે, અને તેથી તેમના બૌદ્ધિક વિકાસમાં કે તેમના માનસિક વિકાસમાં આડે આવનારે ખસી જ જવું જોઈશે. આવતી કાલનો વિદ્યાર્થી જેવી રીતે પોતાના શરીર અને મનના વિકાસને સાધવા મુક્ત હશે તેવી જ રીતે તે હૃદય વિકાસને સાધવા પણ મુક્ત

હશે તેની આસપાસનું વાતાવરણ. તેના શુભગતો, તેના સહાધ્યાયીઓ જ્યાં જ સ્વતંત્ર અને મુક્ત હોવાથી શાળાના વર્ગની ચાર દીવાલોમાં રહેવા છતાં પોતાના હૃદયની સામગ્રીઓને તે પૂરો અવકાશ આપી શકતો હશે. જે કામ મધ્ય કાવનો. શિક્ષક ન સાધી શકે, જે કામ આજની વિધવિધ શિક્ષણ-પદ્ધતિઓ નથી સાધી શકતી, તે કામ આવતી કાવનો. મુક્ત વિદ્યાર્થી પોતાના જ બંને માધી શકતો હશે. દૂકમાં આવતી કાવનો વિદ્યાર્થી એટલે જાતને પોતાના જ પ્રયત્નોથી વિકસારતો વિદ્યાર્થી, વર્તમાનનો મધ્યેજા સાજા ઉપરતો વિદ્યાર્થી, બાવિનાં મુક્ત સ્વપ્નાઓ સેવનો વિદ્યાર્થી, અને પોતાના વિકાસને ઉપકારક તેવી નથી સામગ્રીઓને ઉપયોગમાં લેતો અને અપકારક તેવી બધી વસ્તુઓને છાત મારતો વિદ્યાર્થી હશે.

શિક્ષણપદ્ધતિ

આવતી કાવની માધ્યમિક શાળાને ત્રીજો વિચાર તે શિક્ષણપદ્ધતિનો વિચાર છે. મધ્ય કાલની માધ્યમિક શાળાની શિક્ષણપદ્ધતિમાં શિક્ષક અને વિષયો અમરસ્યાને હતા. આવતી કાલની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં આ બન્ને બાબતો ગૌણસ્થાન લેશે, અને વિષય અમરસ્યાને આવીને બેઠશે. આવતી કાવને

શિક્ષક શિક્ષણનો વિચાર કરશે તેની સાથે જ પોતાનો અને પોતાને શીખવવાના વિષયોનો વિચાર વિધેયની સાથે જમખેસનો આવે તેવી રીતે જ કરશે. પોતાની પાસે જ્ઞાનબંડાર જે બરેલો છે તે બંડાર વિદ્યાર્થીને જરૂરી હોય ન હોય, અથવા તો વિદ્યાર્થીનો અધિકાર હોય ન હોય, તો પણ તેને આપી જ દેવો જોઈએ એવી વિચારમરણીથી તે હમેશા દૂર રહેતો હશે અભ્યાસક્રમની અંદર અમુક વિષયો શીખવવાના હોય જ છે, માટે વિદ્યાર્થીએ પણ તે શીખવા જ જોઈએ, એવી દલીલ કરીને વિદ્યાર્થીમા અભિરુચિ કે વમણ ન હોય તેવા વિષયો પણ તેને શીખવી દેવાના મોહમાંથી પોતે મુક્ત હશે.

સ્વાતંત્ર્ય

સ્વાતંત્ર્ય અને વિધેયના માનસનો અભ્યાસ તે આવતી કાલની શિક્ષણપદ્ધતિના એ મહત્વના સ્તંભો હશે. જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર ગમે તેટલું વિશાળ હોય, દુનિયા ખૂબ આગળ વધે એવી મોટેરાની બંને મહત્વાકાંક્ષાઓ હોય, પરંતુ એ ક્ષેત્ર અને એ મહત્વાકાંક્ષાઓની અંદર વિદ્યાર્થીને માટે વિદ્યાર્થી હમેશાં સ્વાતંત્ર્ય હોવો જોઈએ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના આ સિદ્ધાંતને બરાબર સીકરતો હોવાથી આવતી

કાલનો શિક્ષક પોતાના વર્ગને માટે નવી નવી પરિસ્થિતિઓ રચશે નવું નવું વાતાવરણ જમાવશે અને છતાં વિદ્યાર્થીને તો તેમાં વિહરવાને માટે સ્વતંત્ર હોયે આવતી કાલની શિક્ષણ પદ્ધતિ સમૃદ્ધશિક્ષણને માન આપતી હોવા છતાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને અવગણશે નહિ અને તેથી જ્યાં જ્યાં અવગણ કરે ત્યાં ત્યાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના પાયા ઉપર રચાયેલી શિક્ષણપદ્ધતિઓનો અમલ શરૂ થશે, અને જ્યાં જ્યાં સમન્વયની જરૂર જણાશે ત્યાં ત્યાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને દાન નહિ પહોંચે એવી પદ્ધતિઓને જ રચાત મળશે. ગ્રહ કાલની શિક્ષણપદ્ધતિમાં બુદ્ધિના નિમસ ઉપગત બીજી યશી જ વસ્તુનું દર્શન થતું ન હતું કારણ કે વિદ્યાર્થી પોતાની હિચ્છામાં આવે તે રીતે કામ કરવા માટે મુક્ત નહોતો. બુદ્ધિશક્તિ ઉપરાંત બીજી અનેક શક્તિઓથી ભરપૂર વિદ્યાર્થીના આત્મા ને તેને સ્વાતંત્ર્ય આપવામાં આવે તો બુદ્ધિનું કામ કરવાની સાથે જ બીજા એવા અનેક કામો કરે છે કે જે તેને તેમ જ તેના સાથીઓને મુક્તિના પદે લઈ જાય અને શુદ્ધ આનંદ પ્રગટાવે આવતી કાલનો વિદ્યાર્થી કેવળ બુદ્ધિનો જડ મનુષ્ય બનેલો બની નહિ રહે પરંતુ સર્વાંગી વિકાસ સાધેલો મનુષ્ય બનેલો હશે.

વિધેયના માનસનો અભ્યાસ

આવતી કાલના વર્ગની શિક્ષણપદ્ધતિનો ખીન્ને મહત્વનો સિદ્ધાંત તે વિધેયના માનસનો અભ્યાસ હશે. શિક્ષક વિદ્યાર્થીને બણાવવા બેસે છે તે વાત નેટલી સત્ય છે તેટલી જ વિદ્યાર્થી બણવા બેસે છે એ સત્ય છે, એ તત્ત્વ આવતી કાલની શિક્ષણ-પદ્ધતિમાંથી નહિ વિસરાઈ ગયું હોય શીખવવાનો વિષય ગમે તે હો, શીખવનાર શિક્ષક ગમે તેટલો કુશળ હો, પરંતુ પોતાની પાસે બેઠેલા વિદ્યાર્થીને તેને શીખવવાનું છે અને તે વિષય પણ વિદ્યાર્થીને જ શીખવાનો છે તે વાત આવતી કાલનો શિક્ષક પોતાની શિક્ષણપદ્ધતિમાં અમરથાને રાખશે આથી વિદ્યાર્થીને આપવી નોંધતી જવાબદારી તેમ જ અભ્યાસમાં રસ એ શિક્ષણપદ્ધતિના પ્રમુખ અંગો ગણ્યારો વિદ્યાર્થીના માનસનો અભ્યાસ કરવાથી આવતી કાલના શિક્ષકને માલુમ પડ્યું હશે કે માધ્યમિક શિક્ષણ લેતો જુવાન વિદ્યાર્થી નેટલો સ્વાતંત્ર્યને માહે છે તેટલો જ જવાબદારીને પણ માહે છે. તેને એ પણ સમજાયું હશે કે અભ્યાસ કરતો વિદ્યાર્થી પોતાને રસ હોય તેવા વિષયમાં વધારે આગળ પ્રગતિ કરી શકે છે, માટે રસ એ જ શિક્ષણપદ્ધતિનો પ્રાણ હોવો નોંધ્યો. આવતી

કાનની શિક્ષણપદ્ધતિમા રમ ઉત્પન્ન કરવા માટે શિક્ષક પેતાથી મનતુ બધુ જ કરતો હશે, તેની સાથે તેને એ પશુ જ્ઞાન હશે કે મસ એ સ્વપણ વસ્તુ છે

સ્વાત મ અને જ્ઞાનદારી

શિક્ષણપદ્ધતિમા સ્વાતમ આવે અને તેની સાથે જ્ઞાનમગી ન બળે તો પરિણામ ધાર્મ આવી શકે જ નહિ જુવાન વિદ્યાર્થીને જેટલુ સ્વાતમ મમે છે તેટલી જ જ્ઞાનદારી મમે છે તેના અભ્યાસના કાર્યમા તેને સ્વતત્ર મૂકી દીધા પછી તેના ઉપર જ્ઞાનદારીનો બોલો સાથે સાથે જ ન મૂકવામા આવે તો તેના અભ્યાસના કામમાથી તેનો રમ ઉડી જવાનો આટના માટે આવતી કાલની શિક્ષણપદ્ધતિમા એવી જાતની યોજના કરવામા આવી હમે કે જેમા વિદ્યાર્થીને સ્વાતમ અને જ્ઞાનદારી બન્ને મળે આ સ્વાતમ અને જ્ઞાનદારી વિદ્યાર્થીને મળ્યા કે તરત જ તેના કામમા સ્વપણુ રસ ઉત્તજ થવાને માટે પચાસ ટકા પરિશિયતિ નિર્માણ થઇ ચૂકી સમગ્રવી પછી નવીન શિક્ષણપદ્ધતિનો પ્રયોગ શિક્ષકને માટે વધારે સહેલો થઇ જવાનો જ્ઞાનો અર્થ એ થયો કે આવતી કાલની શિક્ષણપદ્ધતિમા શિક્ષકના વિચારોનું

પ્રાધાન્ય નહિ રહે પરંતુ વિદ્યાર્થીના વિચારોનું પ્રાધાન્ય રહેશે આવતી કાલની શિક્ષણપદ્ધતિમાંથી ઉપદેશ, પ્રવચન અને વ્યાખ્યાનોને તિત્તાંજલિ મળશે. આવતી કાલની શિક્ષણપદ્ધતિ વિધેયના માનસના અભ્યાસ ઉપર રચાયેલી હોઇને તેમાં વાર્તાલાપ, વાર્તાકથન, સવાદ, નાટ્યકલા, પ્રશ્નોત્તર વગેરે પ્રકારોને ધણું અગ્રસ્થાન મળશે. ગઈ કાલની શિક્ષણપદ્ધતિમાં વિદ્યાર્થીના આવિર્ભાવનો રસ્તો, સદંતર બંધ કરી દેવામાં આવ્યો હતો, તેને બદલે આવતી કાલની શિક્ષણપદ્ધતિમાં વિદ્યાર્થીના માનસિક આવિર્ભાવના માર્ગો ખુલ્લા કરી દેવામાં આવ્યા હશે. આવતી કાલની શિક્ષણપદ્ધતિમાં વિદ્યાર્થીને આપી દેવાનો મોહ નહિ હોય, પરંતુ તેને જે જોઈતું હશે તે લઈ લેવાના માર્ગ મોકળા કરવામાં આવ્યા હશે. ગઈ કાલની શિક્ષણપદ્ધતિમાં વિદ્યાર્થીને શું જોઈએ છીએ તેનો નિર્ણય શિક્ષક કરતો હતો; આવતી કાલની શિક્ષણપદ્ધતિમાં શિક્ષકનો તેનો નિર્ણય વિદ્યાર્થી જાને કરતો હશે. ગઈ કાલની શિક્ષણપદ્ધતિ શિક્ષકના બેગનમાંથી નીકળેલી હતી. અને તેમાં વિદ્યાર્થીને બંધ બેસતા થવાનું હતું; આવતી કાલની શિક્ષણપદ્ધતિ વિધેયના માનસના અભ્યાસમાંથી જન્મેલી હશે, અને શિક્ષકને તેમાં-

અંધ ખેસતા થવાનું હશે. આમ આવતી કાલની શિક્ષણપદ્ધતિ એ મુક્ત શિક્ષણપદ્ધતિ હશે, અને તેથી તે પદ્ધતિથી શીખનાર અને શીખવનાર બંને એક-બીજાથી બંધાયેલા હોવા છતાં કેવળ મુક્ત જ હશે.

મકાન અને ઉપરકર

હવે આપણે આવતી કાલની માધ્યમિક શાળાના વર્ગના મકાન તથા ઉપરકર તરફ નજર નાખીએ.

આવતી કાલના માધ્યમિક શાળાના વર્ગના ઉપરકરનો વિચાર કરતા પહેલાં આખી માધ્યમિક શાળા અને તે શાળામાં વર્ગના ઓરડાનું સ્થાન તેનો વિચાર કરવાથી ઉપરકરનો ખ્યાલ વધારે સ્પષ્ટ થીતે આવી શકશે. આવતી કાલની માધ્યમિક શાળાનું આખું મકાન ગઈ કાલની શાળાના મકાન કરતાં છેક જ ભિન્ન હશે. ગઈ કાલે તો શાળા ખાતર શાળાનું મકામ બંધવાનો વિચાર ચૂકેલો જ નહોતો. ગઈ કાલની શાળા સામાન્ય વસુવાટના મકાનમાં પણ બેસી શકતી. ગઈ કાલની શાળાને વર્ગોના છુદા છુદા ઓરડાઓ સાથે જ નિસંગત હતી. આવતી કાલની શાળાનું મકાન આ તથા વિચારોથી તદ્દન ભિન્ન વિચારો ઉપર જ રચાયેલું હશે. સહેરના કોઈ પણ ગીચ લતામાં હવા અજવાળાના

અભાવવા ના કાર્ષ એક મકાનને ગઈ કાલની માધ્ય-
મિક શાળા પોતાનું કરી લેતી, આને બદલે આવતી
કાલની માધ્યમિક શાળા ચક્રેથી ઠીક ઠીક દૂર
અને રમ્ય સ્થળે રચવામાં આવી હશે જે શાળામાં
રહીને વિદ્યાર્થી પોતાના જીવનનો ઉત્તમમાં ઉત્તમ
વખત પસાર કરતો હોય છે તે શાળાનું મકાન
શરીર મન અને હૃદયના વિભાગને પોષનાર હોવું
જોઈએ આ વિચારથી પ્રગાઠ આવતી કાલની
શાળાનું મકાન એકાત શાત સ્થળે હશે કે જ્યાં
અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીનું મન વારંવાર કુખ્ધ
થવા ન પામે આખીરે શાળાના મકાનની રચના
પુષ્કળ અવગણવાળી અને હવા અજવાળાના મતલ
અવગજવગવાળી હશે કે જ્યાં વિદ્યાર્થીનું શરીર
નિઃકુશલ્યે પોતાનો વિકાસ સાધી શકે આવતી
મલની શાળાના મકાનની અંદર તેમ જ આસપાસ
એવી જાતનું કલા અને મસ્કારિનાનું વાતાવરણ
ઉભું કરવામાં આવી હશે કે જ્યાં લીધે વિદ્યાર્થી-
નું હૃદય હમેશા કાળતુ જ રહે કેળવણીમાં
શાળાના મકાનની કેટલી અગત્ય છે તે વિચાર
યુરોપમાં આજે સાગ પ્રમાણમાં થવા લાગ્યો છે
પરિણામે કેળવણીના પ્રદેશમાં જે મહત્ત્વ શિક્ષકને
અપાય છે, જે અગત્ય શિક્ષણપદ્ધતિઓની રચના

ગાય છે, તેની જ જાતનું મહત્ત્વ સાચાના મકાનની રચણને અને તેની ન્યનાને આપવાની દિમાયત થવા લાગી છે આવતી કાલની સાચાનું મકાન વિદ્યાર્થીના આરોગ્યને પોષક દ્રવ્ય અને માનસિક તેમ જ હાર્દિક આરોગ્યને અરમણીનું તદ્દિ હોય આવતી કાલની સાચાના મકાનની બધી કલ્પના કરવી હોય તો આમ કરી શકાય. છુટા છુટા વિષયો માટે છુટા છુટા આનેશન ઓરડાઓ, એ ઓરડાઓમાં તે તે વિષયને પોષક આપે તેની સાધનસામગ્રી અને વાતાવરણ, વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસમાંથી આરામ મેળવવા માટે વાચના-કામનું સમૃદ્ધ મકાન, અભ્યાસથી કંટાળી જતા વિદ્યાર્થીઓ માટે ગમતગમતનું વિશાળ મેદાન, સુદ્ધિનો વ્યવસાય કરીને યાકેવા મગજને આગમ આપનારો સુદર બગીચો, અને ઝાડોની ધગના શીતળ છાયા નીચે ટોળા વળીને મનગમતી રમતો રમવાનો પ્રગથે આ અને આવી જાતની જે કલ્પના શિક્ષણમાં સાચાના રચાન પરત્વે થઈ શકે તેટલી બધી આવતી કાલની સાચાના ઉતારવા માટે શિક્ષણનાર મથતો દશે

સાચાના સમગ્ર મકાનની આ પરિસ્થિતિ ઉપરથી એક વર્ગની કલ્પના હવે અપણે કરી

સફીએ. વર્ગનો એરડો હવાના અવરજવર માટે અવકાશવાળો હશે; પ્રકાશથી નાહી જતો હશે; આખા વર્ગમાં એકંદર વિદ્યાર્થીઓની જેટલી સખ્યા બેસી શકે તેનાથી એક પણ વધારે વિદ્યાર્થીને નહિ સધરતો હોય. ગઈ કાલના વર્ગમાં જોઈએ તેના કરતાં પણ વધારે વિદ્યાર્થીઓને ગોધવામાં આવતા હતા, તે પરિસ્થિતિ આવતી કાલનો વર્ગ નહિ ચલાવી લે. સાધારણ રીતે એક વિદ્યાર્થીને બેઠકે માટે જેટલી જગ્યાની આવશ્યકતા હોય તેટલી જગ્યા તેના માટે પૂરી પાડવામાં આવતી હશે. આમ છૂટી છૂટી સુયોગ્ય બેઠકો, પુષ્કળ હવાનો અવરજવર અને પ્રકાશનું અસ્તિત્વ વર્ગમાં બેઠેલા અને અભ્યાસ કરી રહેલા દરેક વિદ્યાર્થીના શરીર, મન અને હૃદયને પોષક હશે. વિદ્યાર્થીને બેસવાને માટે ગઈ કાલની માધ્યમિક શાળાએ જે ઉપસ્કર સ્વીકાર્યું હતું તેને આવતી કાલની માધ્યમિક શાળા તિલાંજલિ આપશે ગઈ કાલની શાળામાં બેઠકોનું ધોરણ એવું બેઠકું રાખવામાં આવેલું હતું કે તેને લીધે વિદ્યાર્થીના સમગ્ર શરીરને બારે નુકસાન થતું; આવતી કાલની માધ્યમિક શાળાના વર્ગની બેઠકો વિદ્યાર્થીની કરોડને, વિદ્યાર્થીના પગને, વિદ્યાર્થીની આંખને અને

વિદ્યાર્થીની છાત્રીને લક્ષ્મી રાખીને જ રચવામાં આવી હશે આવતી કાલની શાળાના વર્ગમાં આવી બેઠકો વિદ્યાર્થીના શરીરને નિકસાવનારી હશે ગદ્ય કાલની માધ્યમિક શાળાના વર્ગમાં આવી બેઠકો બેઠકોની ગોઠવણ એવા પ્રકારની હતી કે જેના પરિણામે આખા વર્ગમાં ગદ્ય અને કચરો એકઠા થઈને અનેક પ્રકારના રોગના જતુઓ પોષાતા, આવતી કાલના વર્ગમાં બેઠકો છૂટક હશે ફેરવી સકાય તેવી હશે અને તેથી માદ્સૂકીના ધોરણને મધુર સ્થાન આપવામાં આવતું હશે આવતી કાલના વર્ગમાં શિક્ષકની બેઠક વિદ્યાર્થીને રોષ કરનારી નહિ હોય શિક્ષકની બેઠક દરેક વિદ્યાર્થીની લગભગ મગ્ગે અંતરે હોઈ શકે તેમ રાખવામાં આવી હશે, અને તે ઉપરાંત પોતાની બેઠક ઉપરથી ઉભો થઈને વર્ગમાં શિક્ષક ગમે ત્યારે દરીદ્રી શકે તેવી રાખવામાં આવી હશે આવી કાલના વર્ગમાં ક્ષાન્ત વાતાવરણને બની શકે તેટલું સ્થાન આપવામાં આવ્યું હશે અને તેથી વિદ્યાર્થીની આખા અને મગજ કટાંગો પામવાને બદલે હિન્ટા આગમ પામશે, અને શિક્ષકના માનુ કામ દરમિયાન પશુ વિદ્યાર્થી યાત્રને દર કરી આખથી આગમ મેળવી શકે તે હશે.

આવતી કાનના વર્ગમા કાળા પાટિયાનો ઉપયોગ
જરૂર હશે, પરંતુ તેનું સ્થાન વર્ગમા એવે ઠેકાણે
રાખવામા આવ્યું હશે કે જ્યાં વિદ્યાર્થી સમ
રીને અને પોતાની આખને જરા પણ તમ્સીક
આપ્યા વિના પોતાની નજર નાખી શકે પાટિયા
ઉપર બારીનારણામાંથી આવતા પ્રગલ્ભ સીધું
તેજ વિદ્યાર્થીની નજરને ખેંચી તેની આખને
નુખ્સાન ન કરે તે બાબતની સંપૂર્ણ કાળજી
લેવામા આવી હશે આવતી કાલના વર્ગમા તે
વર્ગમા ચાલતા અભ્યાસના સવળા નિયામો જરૂરી
એવું મધુ માહિત્ય સુયોગ્ય રીતે ગોડના દેવામા
આગ્યું હશે નમ્રભી એની કાંઈ પણ ચીજને આ
વર્ગમા અનકાશ નાહ હોય જે વખત જે વિષય
શીખવાનો હોય તે વખત તે વિષયના શિક્ષણ
માટે આવશ્યક તેવા સાધનો માટે વિદ્યાર્થીને
શાળાના કાંઈ બીજા એરડામા દોવાનું નાહ
હોય, પરંતુ પોતાના જ વર્ગમા જુદા જુદા નિય
મોને મટિ નિયુક્ત કરેલા જુદા જુદા ખૂણામાંથી
તેને તે તે સાહિત્ય ઉપનિષદ થાય તેની ગોઠવણ
કરવામા આવી હશે આવતી કાલની માધ્યમિક
શાળાનો એરડો આખી શાળાના જુદા જુદા
એરડાઓમા એવું સુયોગ્ય રચનાનું સ્થાન પામ્યો

હશે કે એક ઓરડામાં ચાલતું કામ બીજા ઓરડાને જરા પણ બાધક નહિ હોય દૂકમાં આવતી કાલનો વર્ગ એક સ્વતંત્ર શિક્ષણુ રચણ હશે, જ્યાં શરીર અને મનની શાંતિથી દરેક વિદ્યાર્થી પોતાનો અભ્યાસ આગળ ચલાવી શકે અને જ્યાં સુદર વાતાવરણમાં વિદ્યાર્થી પોતાના હૃદયને પણ બહલાવી શકે

ગૃહ કાલની માધ્યમિક શાળાના વર્ગનો અને આવતી કાલની માધ્યમિક શાળાના વર્ગનો આ તફાવત આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ કે ગૃહ કાલના વર્ગમાં વિદ્યાર્થી વિકસવાને બદલે ક્ષાસ પામતો હતો, જ્યારે આવતી કાલના વર્ગમાં વિદ્યાર્થી પોતાથી શક્ય તેટલો બધો વિકાસ પામતો હશે.

नीतिनुं शिक्षयु

માણસના ચારિત્ર્યનો પાયો નીતિ ગણાય છે
 દરેક માણસ ચારિત્ર્યવાન થાય એમ સૌ કેાઈ
 ઇચ્છે છે ચારિત્ર્યના ઘાતરની શરૂઆત બાળપણથી
 જ કરવામા આવે તો એ વધારે સગીન મને તેવા
 ઇરાદાથી ચારિત્ર્યના શિક્ષણ માટે માતૃપિતા પણ
 જહેમત ઉઠાવતા જણાય છે માન્યપ બહેન
 હોય કે અમલુ સુધરેલા હોય કે ગામડિયા પણ
 એટલુ તો તે જરૂર ઇચ્છે છે કે પોતાનુ બાળક
 નીતિમાન થાય માન્યપની આ ઇચ્છા તેમને થોડે
 ઘણે અશે શિક્ષક બનાવવા તરફ લાઇ જાય કે
 શિક્ષણની એ પણ રીતથી તેઓ વાકેફ નથી
 હોતા શિક્ષણના એ પણ સિદ્ધાંતનુ તેમને જ્ઞાન
 નથી હોતુ છતાં પોતાના બાળકને નીતિમાન
 બનાવવા માટે શિક્ષકની પુરશ્ચીઆ તેમને બેમી જતા

શિક્ષકને બાળકની સાથે કેમ વર્તવું તેની જાણ છે કે નહિ, વગેરે બાબતોનો વિચાર કાંઈક જ કરે છે. શાળાના એક એરડામા બેઠેલો શિક્ષક પોતાના વિદ્યાર્થીને નીતિના સૂત્રો સમજાવે, નીતિની વાર્તાઓ કહે, ચારિત્ર્યના ઘડતર માટે ઉપદેશ આપે તો એ શિક્ષક સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય. આવા શિક્ષકને તેવો ઉપદેશ આપવાનો અધિકાર છે કે નહિ એનો પણ વિચાર કરવાની જરૂર નથી જણાતી. આવા શિક્ષકના નીતિના શિક્ષણ માટે શાળાના સચાઈકો તરફથી તેમ જ ખુદ માતાપો તરફથી જોઈએ તે પ્રકારની સગવડો પણ કરી આપવામા આવે છે. આવી સગવડોમા બાળકને દડ કરવાની વસ્તુનો પણ સમાવેશ થઈ શકે છે.

માઆપની મનોદયા જાણી જૂની ધરેડના શિક્ષકને તપાસી નથી શાળાના આજના શિક્ષક પર નજર નાખીએ તો ત્યાં પણ એક યા ખીજી રીતે નીતિના શિક્ષણ પરત્વે તો એક જ પ્રકારની સ્થિતિ પ્રવર્તે છે. આજનો શાળાનો શિક્ષક વિદ્યાર્થીને સ્વાતંત્ર આપવામાં માનતો હોય છે, આજનો શાળાનો શિક્ષક વિદ્યાર્થીના વ્યક્તિત્વને માન આપવાનો આગ્રહ ધરાવતો હોય છે, આજનો શાળાનો શિક્ષક વિદ્યાર્થી ઉપર દૃશ્ય પણ પરાણે લાદ-

વામાં માનતો હોતો નથી; આમ છતાંપિ આજની શાળાનો શિક્ષક વિદ્યાર્થી નીતિમાન થાય એમ તેા આમદ્ધપૂર્વક માનતો જ હોય છે. એની શિક્ષણ-રીતિમાં જેમ પદ્ધતિનો ફેરફાર થયો હોય છે, તેમ નીતિશિક્ષણની બાબતમાં પણ પદ્ધતિનો ફેરફાર થયો હોય છે. માત્રાપ નીતિ માટે દબાણ કરે અને જૂનો શિક્ષક નીતિ માટે મનામદ વાપરે, ત્યારે નવીન શાળાનો શિક્ષક નવીન પદ્ધતિનું શરૂ થી સંધને યુક્તિપ્રયુક્તિથી વિદ્યાર્થીને નીતિમાન બનાવવાના પ્રયત્નો કરે. એકંદર રીતે જોતાં બાળકને નીતિમાન બનાવવા માટે શિક્ષણની પદ્ધતિઓમાં ઉત્તરોત્તર બંધે ફેરફાર થતા આવ્યા હોય, પરંતુ તેનું મદદર અને આમદ્ધ તેવાં ને તેવાં જ રહ્યાં છે.

સમાજમાં ધર્મિષ્ઠ ગણાતા લોકોનો એક એવો વર્ગ છે કે જેઓ ધર્મના પ્રચાર માટે નીતિશિક્ષણનો આમદ્ધ ધરાવતા હોય છે. આ વર્ગ જીવનના બીજા બધાં પાસાંઓને ઉપેક્ષીને મને કમને બાળક પાસે નીતિ આચરાવે છે. આ ધર્મ-સંધ પણ એ રીતે નીતિનો શિક્ષક બનાવવાને પ્રયત્ન કરી રહ્યો હોય છે. આ સંધના માણસોની સત્તા માળાપો ને શિક્ષક સુધી પહોંચી ગયેલી હોય છે. એ લોકો ધર્મને નામે ઘરમાં અને શાળામાં

પણ પ્રવેશ કરી શક્યા છે માન્ય અને શિક્ષક ઉપર તેમની સત્તા એટલી તો જરૂર જાહેલી હોય છે કે માન્ય અને શિક્ષકને નીતિના શિક્ષણ માટે ધક્કા મારી શકે

કેળવણીમાં છે-નામાં છે-ના વિચારો ધરાવનાર શિક્ષકને માટે આમ પરિસ્થિતિ ધણી વિકટ છે તેની પાસે આજે વિદ્યેશના વિચાર કંઈતે માન્ય અને સમાજનો વિચાર વધારે ઉમ્મપણે આવી પડેલો છે જુવાન વિદ્યાર્થીમાં આગ્રહ ત્રિક્ષે એવા કાંઈ તો આવા શિક્ષકને પણ હોય છે, પરંતુ તેવા આરિ-વિકાસ માટે પ્રચલિત નીતિશિક્ષણ કે કહેવાતું ધર્મશિક્ષણ ઉપયોગી થઈ શકે કે કેમ તે વિષે તેને શકા છે, જનકે ઉપયોગી ન જ થઈ શકે તેની ખાતરી પણ છે સમાજને તે તરછોડી શકતો નથી અને માન્યપના સહકાર વિના આગળ આવવું તેને માટે અસત કઠિન હોય છે, તેના જે વિદ્યેશ હોય છે તેમના ઉપર પણ માન્ય અને સમાજની એવી છાપ પડી હોય છે કે એ બાળકોના મનમાં પશુનીતિ અનીતિનું જૂઝું જરેલું દેખાય નીતિના નામથી નવીન વિચારનો શિક્ષક ગમે તેટલો જડકે તો પણ નીતિ શબ્દની પાછળ જે મહત્ત્વોની અપેક્ષા રહેલી છે, તે મહત્ત્વો તો ખોતાનામાં સંધરા અને

પાઠકામાં વિકસાવવા તે આતુર હોય છે એક તરફથી નવીન વિચારના પ્રવાહ સાથે જેઆવુ અને બીજી તરફથી જૂની હોવા છતાં જેમા સત્ય ભરેલું છે તેવી ભાવનાને વફાદાર રહેવું એ બંને વચ્ચે નવીન વિચારના શિક્ષકને હિંમત રહેવું અત્યંત મુશ્કેલ જણાય છે નવીન આદર્શો ધરાવતો, આજની નવી દુનિયાને ઓળખવા મથતો, શિક્ષણના મધ્યમાં વિધેયનું સ્થાન અત્યંત મહત્ત્વનું ગણતો એવો શિક્ષક, નથી પોતાના શિક્ષણક્રમમાં જૂની દગલ નીતિશિક્ષણ દાખલ કરી શકતો કે નથી નીતિશિક્ષણનો સદતર બદલાર કરી શકતો.

આવી પરિસ્થિતિમાં નવીન વિચાર ધરાવનાર શિક્ષક પાસે કદાચ એક મધ્યમ માર્ગ હોવાની અત્યંત આવશ્યકતા રહે છે આ મધ્યમ માર્ગ જૂની વસ્તુનો સડેનો ભાગ કાપી તાજાવા પૂરતો ખડ નાતમક હોવો જોઈશે, અને સાથે સાથે જૂના સત્યને નવીન વિચારોની સાથે મેળ મેળવી દીધા નવીન સ્વરૂપમાં પણ તે સત્યને જાળવી રાખવા પૂરતો રચનાત્મક પણ હોવો જોઈશે આ મધ્યમ માર્ગના ખડનાતમક વિભાગથી નવીન વિચારના માણસોને શતોષ રહેશે, અને તેના રચનાત્મક વિભાગથી જુનું સત્ય જાળવવાઈ રહેતાં જૂના વિચાર-

ગના પ્રવાહને પણ સતોષી થકાશે

નીતિશિક્ષણનો ખડનાત્મક માર્ગ છે સમા-
જના આજના પ્રચલિત નકારોનો વિનાશ બાળક
દુનિયામાં અવતાર લે છે ત્યારથી માળાપ અને
સમાજ તેની પાસે નકારાતી પરપરા મૂકવા માટે
છે આમ કરીશ નહિ ને તેમ કરીશ નહિ એ બધા
નકારો જાણે કે બાળકના નીતિશિક્ષણ માટે યોગ્ય
થેવા સાધનો હોય એમ માનવામાં આવે છે બાળક
આશિશ્વરના થાય એટલે કે નીતિમાન થાય એટલે
કે તેનામાં જુદું નહિ બોલવાની કે ચોરી નહિ કર-
વાની એવી આદતો પડે, એટલે માટે માળાપ અને
સમાજ જે માગર્તુ શરણ લે છે તે માર્ગ આવા
નિષેધાત્મક હુકમોનો જ હોય છે ત્યાં થોડાએક
વિધિઓ દેખાય છે ત્યાં પણ તે નિષેધોની પૂર્નિ
રૂપે હોય છે માળાપ કે શિક્ષકની દૃષ્ટિએ નહિ
પ્રમદવા જેવું કાંઈ કામ બાળક કરે ત્યારે તેની
પાસ યોગ્ય કાર્યની દિશા મૂકવાને બદલે તે નહિ
કરવાના હુકમો મૂકવામાં આવે છે ચોરી કરાય
નહિ, જુદું બોલાય નહિ નિદા કરાય નહિ,
બીજાને માળો દેવાય નહિ, પાગમનુ જૂરે ડગાય
નહિ એ બધાય 'નહિ'ઓ બાળકને નીતિ-
માન બનાવવાના પ્રખર શસ્ત્રો મનાય છે બાળકને

આ બધા 'નહિ' 'ઓતું' કરું' જાન હોતું' નથી. બાળક તો પોતાના પ્રાથમિક આવેશનું સંતોષ ખાતર આવાં નાનાં મોટાં કામો કર્યે જાય છે. એ કામોની પાછળ નીતિ છે કે અનીતિ એનો વિચાર એ કદી પણ કરતું હોતું નથી. આપણે મોટેરાં-ઓની પાકટ બુદ્ધિ તેનાં તેવાં કામોની નીતિ અનીતિના પૃથક્કરણમાં ઉતરાવે છે. નવીન માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો તો આપણું પોતાનું ગુહાદિત મન બાળકના નિર્દોષ કૃત્યમાં પણ ગુહાતું આરોપણ કરાવે છે. આપણે પોતાનો ગુહો આપણાથી સહન થઈ શકતો નથી અને તેથી આપણા બાળકમાં આપણે આરોપિત કરેલો નાનો એવો ગુહો પણ આપણને ખૂબ ઉશ્કેરી મૂકે છે. એવો ઉશ્કેરાટ યાવ એટલે આપણામાંથી અનેક-વિધ નિષેધો છૂટવા માંડે છે. આવા નિષેધોનું પરિણામ બાળકમાં કાંઈ પણ પ્રકારની નીતિનો ઉદય કરાવવામાં આવે તે ખરેખર ભ્રમ જ છે. જેમ ખાટા ગોટલામાંથી પેદા થયેલા આંખાનું કુળ કદી મિષ્ટ ન હોઈ શકે, તે રીતે ગુહાદિત મનની શાંતિને અર્થે ક્રોધમાંથી પેદા થયેલા સાધન દ્વારા કરેલા નિષેધો નીતિ કદી પણ ન જ ઉપજવી શકે.

નીતિશિક્ષણનો ખંડનાત્મક ભાગ તે આવક નિષેધોનો ત્યાગ થયેલ.

આપણને ન રચે તેવું એટલે કે આપણી
૩૬ થયેલી નીતિની ભાવનાને ખૂચે તેવું મધ પશુ
વર્તન બાળક ખરી પ્રેમે સારે તેને નિષેધાત્મક
હુમ્મ મૂકીને તેને નકારવાનો એક પણ પ્રયત્ન
કરવો નહિ

આપણી મોટેરની નીતિની વિચારસરણી
તે બાળકની વિચારમંડળી નથી હોતી માળક નો
હજી પોતાના ગ્રંથાળની આસપાસ જ રમ્યુ પમ્યુ
હોય છે મનના સૂક્ષ્મ આવગો કે બુદ્ધિની અ
પગી ઝીણવટો હજી તેને સ્પર્શ્યા નથી હોતા તેવું
હૃદય દુનિયાના બાળમાયા પવનોથી કનચિત નથી
ચલુ હોતું જે વસ્તુ આપણને માગી પર્વત જેવડી
દેખાય તે વસ્તુની બાળકની નીતિની દૃષ્ટિએ કશી
જ કિંમત નથી હોતી નિર્ભય માગકોની આ
સ્થિતિનો આપણને ખ્યાલ નથી હોતો તેથી જ
આપણે અનેક પ્રકારની બૂલો કરી પ્રેસીએ છીએ
આવી બૂલો પૈકી સૌથી બલક બૂલ તે નિષેધા
ત્મક હુકમોની છે બાળકને નીતિમાન કરવા માટે

આમ ન બોલાય આમ ન વર્તાય વગેરે
પ્રકારના હુકમો બાળકે કે એક સર્વમાધક હોય તેમ
આપણે માનીએ છીએ નહીં કે ગવગીની દૃષ્ટિએ
નીતિશિક્ષણનું એક મોટું સાધન તે આત્મા નકા

રેતો ત્યાગ છે બાળક ચારિત્ર્યવાન થાય એમ જો આપણે ઇચ્છતા હોઈએ, અને એવું ચારિત્ર્યવાન કરવા માટે કોઈ પણ પ્રકારના નીતિના શિક્ષણની અપેક્ષા આપણને જણાતી હોય તો તેવું નીતિનું શિક્ષણ આવા નકારોના સાગથી શરૂ થવું જોઈએ.

આ થઈ નીતિશિક્ષણની એક બાજુ હવે રચનાત્મક બાજુનો થોડોક વિચાર કરીએ.

નીતિના શિક્ષણ માટે આગળના પ્રચલિત નકારોનો નકાર આપણે વિચાર્યો તેનો પ્રયોગ એ પચાસ ટકા નીતિશિક્ષણનું સાધન થઈ પડશે ખીજી બાજુનો વિચાર એ રચનાત્મક વિચાર છે. બાળકને નીતિનું શિક્ષણ આપવા માટે કોઈ પણ પ્રકારનો સીધો ઉપદેશ કરવો તેને હું રચનાત્મક બાજુ ન કહું આજે નીતિના શિક્ષણ માટે જે રચનાત્મક ક્રમ આપણી સાળાઓમાં ચાલે છે તે ક્રમ મોટે ભાગે ઉપદેશપ્રધાન હોય છે ઉપદેશભાવી નીતિનું તારણ કરવામાં ન આવે અને બાળકને અગત સાચું પાડવાનો પ્રયત્ન ન થાય તો પણ એ જૂના જમાનાના અવશેષ જેવું જ રહેશે નવીન કેળવણીના દિમાચ્છી શિક્ષક માટે નીતિશિક્ષણનો આ માર્ગ પણ અનુકૂળ નથી.

રચનાત્મક ક્રમ માટે મારે કોઈ પણ એક

શબ્દમા સમજાવી દેવુ હોય તો તેને હુ 'વાતા-
વરણુ' એવુ નામ આપુ શિક્ષક પોતાની આસ-
પાસ તેમ જ ન્યા ન્યા પોતાનો વિદ્યાર્થી પડે ત્યા
ત્યા વાતાવરણુ જ એવુ ઉભુ કરે કે જે વાતા-
વરણુમાથી બાળક પોતાની મેળાએ નીતિનુ શિક્ષણ
પીતો ગહે આપુ વાતાવરણુ પોતાની શાળામા
હોય, શાળાની બહાર પણ હોય અને બાળકને ઘરે
પણ ઉભુ કરવાના પ્રયત્નો ચલા હોય કાંઈ પણ
શિક્ષકને માટે આ કામ સહેનુ નથી શિક્ષકનુ આપુ
જીવન એવા પ્રકારનુ ગયાયુ હોય કે જેને લીધે તેના
જીવનના નાના મોટા દરેક પ્રમગમાથી બાળક
નીતિ નીતગતી જુએ, આનો અર્થ શિક્ષકનુ પોતાનુ
જીવન નીતિની દૃષ્ટિએ રાકય તેજુ આર્થ હોવુ
જોઈએ અહીં એક વાત ધ્યાનમા રાખવા જેવી
છે પોતાના વિદ્યાર્થીને નીતિમાન મનાવવા માટે
વિદ્યાર્થી દાજર હોય તેટલા વખત પૂરતુ નીતિનુ
આદર્શ જીવન બતાવનાર શિક્ષક નીતિના શિક્ષણ
માટે શુદ્ધ વાતાવરણુ પેદા કરી શકાનો નથી
બીજાને માટે નીતિમાન બનવુ તે ઢોંગ છે જૂની
ધરેડના શિક્ષકોમા આવો એક વર્ગ હયાતી ધરાવે
છે, માટે આ એનવણી છે શિક્ષકનો ધધો એ મોટે
ભાગે આત્મોન્નતિનો ધધો છે, એટલે જેટલે અંશે

શિક્ષક પોતે પોતાના જીવનને શુદ્ધ બનાવી શક્યો હશે, તેટલે જ અશે વિદ્યાર્થીના ચારિત્ર્યપર ખરે શુદ્ધ વાતાવરણ તે પેદા કરી શકવાનો છે

શિક્ષકના વ્યક્તિત્વથી આગળ જઈ સમગ્ર શાળાના વાતાવરણનો પણ નિયંત્ર કરવાનો રહે છે શાળાના નિયમો, ધારાધારણો, વ્યવસ્થાના તંત્રો, શિક્ષકની પદ્ધતિઓ વગેરે બધાંયમાં એક એવા પ્રકારની શુદ્ધિ આવી જવી જરૂરી છે કે જેના પરિણામે નીતિનુ ઉચ્ચ વાતાવરણ પેદા થાય એ વાતાવરણમાં હરથડી વિદ્યાર્થી નહાતો રહે તો પછી નીતિના સીધા ઉપદેશની કંઈ જરૂર રહેવાની નથી શાળાની સમગ્ર પ્રવૃત્તિમાં આવું વાતાવરણ કેમ પેદા કરી શકાય તેની વિગતોમાં અહીં નહિ કિતરીએ પરંતુ એટલું તો જાણી લેવાની જરૂર છે કે શાળામાં જેટલા પ્રમાણમાં શુદ્ધ સ્વાતંત્ર્યને અવકાશ હશે, શાળામાં જેટલા પ્રમાણમાં વિદ્યાર્થીસ્વરાજને તક મળી હશે, શાળામાં જેટલા પ્રમાણમાં સહકાર માધવાના અનુકૂળ માર્ગો રચવા હશે, શાળામાં જેટલા પ્રમાણમાં શિક્ષક વિદ્યાર્થી વચ્ચે પ્રેમ જાગ્યો હશે, તેટલા પ્રમાણમાં શાળાના વાતાવરણમાં નીતિ જાત-પ્રાપ્ત થઈ જઈ હશે

શાળાથી બહાર જઈએ એટલે ધર ઉપર

આપણી નજર પડે છે. શાળાના શિક્ષકનો અધિકાર ધર સુધી હજી પહોંચ્યો નથી. પરંતુ શિક્ષકનું આરિત્ય અને શાળાનું સમગ્ર વાતાવરણ વિદ્યાર્થી ઉપર એવી અસર કરે છે કે શાળાના વાતાવરણમાં હિંમતો વિદ્યાર્થી ધરમા એથી વિરુદ્ધ વાતાવરણ દેખે ત્યારે ગૂંઝળાવા લાગે છે. આપણી નજર આગળ આનું દર્શન થાય કે તરત જ આપણે તેનો લાભ લેવા દોડી જઈએ. વિદ્યાર્થી ધરમા રહેવાને બદલે શાળામાં રહેવાનું પસંદ કરે, વિદ્યાર્થી પોતાનાં માન્યપના કરતા શિક્ષકનો સગાથ વધારે જુએ, વિદ્યાર્થી માન્યપને બદલે શિક્ષક પાસે પોતાનું અંતર ખોલે, એવા એવા પ્રસંગો તે વિદ્યાર્થીની ધરમાં અકળાયેલી સ્થિતિના દર્શાવો હોય છે. શિક્ષક આ પરિસ્થિતિનો ખૂબ લાભ લઈ શકે છે. આવા પ્રસંગોએ વિદ્યાર્થીને માન્યપથી છૂટા પાડી દેવાને બદલે શિક્ષક તેને તેમની વધારે નજીક લઈ જઈ શકે છે જેટલી વિદ્યાર્થીની મૂંઝવણ તેટલી જ માન્યપની પણ હોય છે. એટલે શિક્ષક તરત જ એવા વિદ્યાર્થીનાં માન્યપ પાસે પહોંચી જવું અને તેના બાળકની મૂંઝવણો દ્વારા માન્યપની મૂંઝવણો પારખી લેવી. આ તક એવી હોય છે કે જ્યારે માન્યપ પોતે શિક્ષકનો સહકાર સાધવા અસંત આગ્રહ હોય. જે

પ્રશ્નોત્તર

પ્રશ્ન: શિક્ષણસંસ્થાની બ્યવસ્થા ધર્માચાર્ય
કરે તે વિષે આપનો શો અભિપ્રાય છે ?

ઉત્તર: જૂના કાળમાં શિક્ષણસંસ્થાઓનું તંત્ર
મેટું જાગે ધર્મના આચાર્યોના જ હાથમાં હતું.
અરે, એમ શા માટે ? ધર્મના આચાર્યો પોતાના
આશ્રમેને જ શિક્ષણની સંસ્થાઓ બનાવતા.
શિક્ષણ સેવા તૈયાર તેવાં રાત્રે કે રંકે તંત્રમાનના
બાળકોને ધાર્મિક આચાર્યના આશ્રમેમાં રચાત
મળતુ. શિક્ષણની પ્રથામાં ગુરુપદ્ધતિ તે સમયે
પ્રાધાન્ય ભોગવતી. ગુરુકુલવાસ વિદ્યાના અર્થો માટે
આવશ્યક સેખાતો. વિદ્યા સેવા આવેસો જિજ્ઞાસુ
બાળક ગુરુના ચરણોમાં બાલજાવે બેસતો. ગુરુ
પોતાની પાસેનું તમામ વિદ્યાધન તેના માટે ખુલ્લું

પોતાની મુંઝવણોનો ઉકેલ શ્રદ્ધાથી જ રસીકારતો. વિદ્યાર્થીનું વ્યક્તિત્વ ગુરુના વ્યક્તિત્વમા સમાઈ જતું. ગુરુને મન પણ વિદ્યાર્થી કોઈ પરાયે નહિ પણ પોતાના જ બાળક સમ હતો. ગુરુ શિષ્યના પ્રેમ અને વિશ્વાસબર્યા સંગપોમા તમામ શિક્ષણ શાસ્ત્ર સમાપ્ત થતું. બહુશ્રુત અને અનેકવિદ્યાવિશારદ ગુરુ જુદીજુદી જાતના અનેક વિદ્યાર્થીઓને પડોચી વળી શકતા ગુરુપદ્ધતિના આ જમાનામા કેળવણીનું કામ જીવનની દૃષ્ટિથી પણ થતું, કારણ કે તે કાળનો ગુરુ કોઈ વિશિષ્ટ એવા એક વિષયનો માત્ર નિષ્ણાત ન હતો, તે કાળનો ગુરુ કોઈ બાકુતી પગારદાર નોકર ન હતો.

વિદ્યાબ્યાપ્તિ એ તે જમાનાના ગુરુઓનો જીવનવ્યવસાય હતો. અધ્યયન-અધ્યાપન એ તે જમાનાના ગુરુઓ માટેનું એક જ ધર્મકૃત્ય હતું. જીવનલક્ષ્યની સિદ્ધિને અર્થે ગુરુઓ જે જે ધર્મ આચરતા તે બધામા અધ્યાપનના કાર્યને અતિ ધણું મહત્ત્વ આપતા. જીવનજરનો તેવો વિદ્યાબ્યાસી ગુરુ પોતાના વિદ્યાર્થીમા બહુ જ સહેલાઈથી જ્ઞાનજ્યોત પ્રગટાવી શકતો તે કાળે વ્યક્તિજીવન આટલું વિવિધરંગી ન હતું, અને સમષ્ટિજીવન આટલું અટપટું ન હતું. તે કાળના ગુરુશિષ્યનો પ્રેમજ

મહાર સામાન્ય પરિસ્થિતિમા નથી મળી શકતો,
 તે મહાર આવી પરિસ્થિતિમા વધારે સમીન
 સ્વરૂપે આપણે મેળવી શકીએ છીએ મામાપની
 પાસે તેમની અને તેમના નાગકની મુઝવણો રજુ
 કરવી તેનું પૃથક્કરણ કરી જતા હું, અને તેના સાચા
 ઉપારોનું દર્શન કરાવતું આવા પ્રમગોએ મામા-
 પેને આપણે શાળા તરફ રાળી શકીએ તેઓ
 શાળા મા આવીને શાળામા કંઈ જાતનું વાતાવરણ
 પ્રવર્તે રહ્યું હોય છે તે નગરે નીહાળે અને પોતાના
 ધરમા તેવી જ જાતનું વાતાવરણ પેદા કરાના
 પ્રયત્ને! સિદ્ધાન્તા મહારથી આંડે

ધર્મનું શિક્ષણ

સંબંધ જ કેળવણીના કાર્યને સરળ બનાવી દેતો.

પરંતુ એ ગુરુજમાનો આજે નથી, તે જમાનાની સરક્ષતા આજે નથી, તે જમાનાની પ્રજ્ઞતા આજે નથી, અને તે જમાનાના માણસો પણ આજે નથી. શિક્ષણનું કાર્ય આજે એક પ્રકારનું ધધાદારીનું કાર્ય બની ગયેલું છે. શિક્ષણના ધધામાં આજે બહુદ્રુતતા તથા અનેકવિવિધપારબતતા નથી દેખાતા. આજનો જમાનો નિષ્ણાતોનો છે સાથે સાથે જ આજના ગુરુઓ બહુ ઉપર પોતાનું કામ ચલાવે છે. આજની શિક્ષણસંસ્થાઓ ધર્માચાર્યોના હાથમાં રહે તે ઇષ્ટ હતે હોય, પરંતુ આગળના જમાના જેટલું સ્થાન ધર્માચાર્યોનું આજે રહ્યું નથી. આજનો જમાનો ધર્માચાર્યની

ધાર્મિક હોય, આજના ધર્મીયાર્થો કાંઈ કાંઈ મહત્ત્વ હોય, પણ તેઓ વિશેષ કરીને પથામહી હોય છે કેળવણીના વિશુદ્ધ કાર્યને માટે કાંઈ પણ વસ્તુની બહુ જ આવશ્યકતા હોય તો તે ધર્મના વિષયમાં ઉદારતાની છે ધર્મના પથોનો આમલ શુદ્ધ કેળવણીના માર્ગમાં બહુ જ આડે આવે છે માણસ સ્વાતુભવના પથ ઉપર આવીને વિચાર-પકવતા મેળવે ત્યાર પછી મોગી ઉમરે પોતાના માટે કાંઈ પણ એક પથ સ્વીકારે, અને પોતાના જીવન પૂરતો તે પથનો આમલ સેવે તેમાં કશું જ ખોટું નથી, પરંતુ તે આમલ કેળવણીના શુદ્ધ કાર્યને રંગે તો કેળવણીનું કાર્ય તેટલું કનુવિત બને. પથામહ ત્રિનાના ધર્મીયાર્થો આજે આપણને મળવા મુશ્કેલ છે, માટે જ તો આજની શિક્ષણ-સંસ્થાઓ ધર્મીયાર્થોના હાથમાં મૂકતા શિક્ષણના વિચારો ઉર આવે છે ધર્મીયાર્થોમાં જેટલી જ્ઞાનની વિપ્રવતા હોય છે તેટલી મતસહિષ્ણુતા વધે તો શિક્ષણસંસ્થાઓ તેમના હાથમાં સોભા રૂપ બને શિક્ષણસંસ્થાઓને ધર્મીયાર્થોના હાથમાં મૂકી જ દોષ તો ધર્મનો અત્યંત વિચાગ અર્થ આપણે કદપણે નોંધ્યો ધર્મ એ કાંઈ પથમાં બગાડ રહેતી વસ્તુ નથી મુક્તિને માટે કાંઈ મારતા

આત્માને જે કોઈ માર્ગ વધારે ઉપકાર અને રચિકર દેખાય છે તે માર્ગનું તે અનુસરણ કરે છે. આવું અનુસરણ કરવામાં જે જે વૃત્તિઓનો આધાર થાય તે બધી વૃત્તિઓને ધાર્મિક કહી શકીએ. ધર્મનો આવો વિશાળ અર્થ જે કોઈ કરે અને તેને આવરણમાં ઉતારે તે સાચો ધાર્મિક પુરુષ છે. આજના ધર્મચાર્યોનું માનસ આ વિચારને મંમહે નો ધર્મની અદર બારે મહત્વના ફેરફારો થઈ ગયે છે. કેળવણી એ જેમ જીવનની સર્વવ્યાપી વસ્તુ છે, તેમ જ ધર્મ જીવનને માપી લેનાર સર્વવ્યાપી તરવ છે. જીવનલક્ષ્યની સિદ્ધિ અર્થે જે સાધનો મનુષ્યને પ્રાપ્ત કરવાના રહે છે તે ધાર્મિક કેળવણી વાટે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે એટલા માટે જ આ પ્રકારના ધર્મ વિનાની કેળવણી તે કેળવણી નથી, અને કેળવણીના તરવોને અવગણે તે ધર્મ નથી.

ધર્મ નથી જ, એમ આજે સૌ ઠાકને સમજવા
શક્યુ છે

ક્રિયાકાંડ બહુ જ ઝોછા માણસોના હવે
નમાં સાચો ધર્મ જમાવી શકે છે તે વાત વધારે
સ્પષ્ટ થતી જાય છે આનુ કારણ ધર્મની આજની
ક્રિયાઓ અતરમાથી ઉગેલી હોવાને બદલે ઉપરથી
સદાયેલી હોય છે આવી પરાણે ઠાકી બેસાડેલી
ક્રિયાઓ મનુષ્યનુ હવેન કેટલુ જડ અને કૃત્રિમ
બનાવી દે છે તે હકીમત હવે સિદ્ધ કરવાપણુ
નથી. આમ હોવા છતાં આપણે ધર્મના ક્રિયાકાંડ-
નો આગ્રહ શા મટે રાખીએ ? જે સંસ્થા બીજા
ધર્મપથના વિદ્યાર્થીઓને પોતાને ત્યાં સ્થાન આપી
ઉદારતા અને ધર્મસહિષ્ણુતા બતાવી શકે તે
સંસ્થામાં ક્રિયાકાંડનો દુરાગ્રહ ન હોય તેવી આશા
રાખવી વધારે પડતી નથી

હા ધર્મ સ્થૂળ આવિષ્કાર માને છે તે વાત
સાચી પણ આવિષ્કાર એ મનુષ્યના અતરમાંથી
સૂક્ષ્મતો થકી લાગ્યાનું પરિણામ હોય છે અને
બદલે ધર્મને આવિષ્કાર હોવો જ જોઈએ તેમ
માની લઈ આપણી પોતાની માન્યતા પ્રમાણે તે
આવિષ્કારનુ સ્વરૂપ નક્કી કરીએ અને બીજાના
ઉપર લાદીએ તો તેમાંથી કદી ધર્મ જન્મે નહિ.

આજના આપણા ધાર્મિક ક્રિયાકાંડોનું સ્વરૂપ આ રીતે મોટે ભાગે ઉપરથી લાદાયેલું હોય છે કોઈ પણ વસ્તુને ઉપરથી લાદવાની હોય જ નહિ, એ અત્યંત જો આપણે કેળવણીની મસ્થાવાળા સ્વીકારતા હોઈએ તો ધર્મ જેવી હૃદયી પાશ્વર્થિક વસ્તુને આપણે કદી પણ ઉપરથી લાદવાનો વિચાર મગ્જો કરી શકીએ નહિ.

આમ જ્યાં આત્મા માત્ર ધર્મનિરાસુ છે, અને કોઈ પણ એક પ્રકારના આવિષ્કારનો ભૂખ્યો છે, એમ માનવામાં આપણને ઝોળા પાધ નથી આ આવિષ્કાર આત્માના અંતરનો હોય જ હોવાનો નહિ કોઈ પણ શિક્ષણની સંસ્થામાં અને તેમાં જો છાત્રાવધ જેની સંસ્થામાં જ્યાં વિદ્યાર્થીનો મોટો સમૂહ રહેતો હોય ત્યાં, ધર્મના આવિષ્કારને અપૂર્ણ અવકાશ હોવો તો જોઈએ જ આવો આવિષ્કાર વધારે પ્રમાણમાં શુદ્ધ, માનસિક અને સ્વતંત્ર હોય તે જ કેળવણીની મસ્થાને જોમે. વિચાર કરતા આપણને માલુમ પડે છે કે અમૂલ્ય પ્રાર્થના તે કંઈક અંશે આવું સર્વમામાન્ય સ્વરૂપ બની શકે પોતાના અંતરમાં રહેલી ધર્મ-ભાવનાને પ્રગટ કરવા મથતા કોઈ પણ આત્માને પરમ શક્તિની પ્રાર્થના સામે વિરોધ જગતો હોતો.

નથી અને તેથી સમૂહપ્રાર્થના એ ધર્મના ક્રિયા-કાર્તિકામાં આજતુ સર્વસામાન્ય અને સર્વસમત રચરૂપ સેખી સગ્રામ અન્યત આવી પ્રાર્થનાઓ પણ ફળજિવાન ન હોવી જોઈએ જ્યાં ધર્મનું શુદ્ધ વાતાવરણ હોય છે જ્યાં ધાર્મિકતાને પોષે તેવા તત્ત્વોનું પાલન હોય છે ત્યાં પ્રભુપદે જવા ઝખતો આત્મા પ્રાર્થના કરતા જરૂર પ્રેરાય એટલે આપણે શિક્ષણકારોનું કર્તવ્ય તો સમૂહપ્રાર્થના યોજવાનું, તેને યોગ્ય તેવી પરિસ્થિતિ તેમ જ વાતાવરણ રચવાનું અને તેને નિયમિત રીતે પાળવાનું જ માત્ર રહે છે આપણે એટલું કહી છીએ તો પછી ધાર્મિક ક્રિયાકાર્તિકાની દિશામાં કેળવણીને બધમેસતું યોગ્ય પમતું બહુ મળ્યાય આવી સમૂહપ્રાર્થનાઓ માતૃભાષામાં હોય વિવિધતા બરેલી હોય મગમગ્ય તેવી હોય શુદ્ધ વિચારોની વાદક હોય એ નધા તત્ત્વો તો મુક્ત કેળવણીની વિચારસરણીમાં હોય જ હોય તેથી તે સબધે વિગતરાર લખવાનું અહીં પ્રયોજન નથી

ધાર્મિક શિક્ષણનો પ્રબધ આવી સરસ્યામાં કેવો હોય ? એ પ્રશ્ન આપણને સૌથી વધારે મૂઝવે તેવો હોય છે સરસ્યા એક જ ધર્મપંથની હોય ધર્મસદ્વિષ્ણુતા બતાવી શકતી હોય તેમ જ આપણે

વિચારી ગયા તે પ્રમાણે ધર્મના ક્રિયાકાંડનું બહુ જ ઉદાર સ્વરૂપ સ્વીકારીને ચાલતી હોય, તે ઠેકાણે ધાર્મિક શિક્ષણનો પ્રમુખ પણ્ય એ જ ધર્મસહિષ્ણુતાના સિદ્ધાંત અનુસાર ઉદાર સ્વરૂપ પકડે તેમ આપણે સહુ કોઇ ઇચ્છીએ ધર્મશિક્ષણને ઉદાર સ્વરૂપ આપવાનો વિચાર કરનારા આપણે પણ ન્યારે એની વ્યવહાર યોજના મૂકવા બેસીએ છીએ ત્યારે ભારે મૂઝવણમાં આવી પડીએ છીએ. ધર્મશિક્ષણ માટે અઘાયદો ધર્મશિક્ષક રાખવો કે નહિ, ધર્મશિક્ષણને સરનાના સમયપત્રકમાં વિશિષ્ટ સ્થાન આપવું કે નહિ, ધર્મશિક્ષણ સાટે પાઠ્યપુસ્તકોનો ક્રમ યોજવો કે નહિ, એવું ધર્મશિક્ષણ ઉગ્યું છે કે નહિ તેની તપાસ અર્થે કાઠક સર્વસામાન્ય ધોરણ સ્વીકારવું કે નહિ : આ બધા પ્રશ્નો આપણી પાસે દુરત જ ખડા થાય છે ઉદારમાં ઉદાર મતવાદી પણ પોતાના મતને વિસરી શકતો નથી, અને પોતાના ધર્મપથને અવગણી શકતો નથી મનુષ્યસ્વભાવને સહજ તેવી વ્યવહાર યોજના ઘડવા જતાં આખરે તે અઘાયદા ધર્મશિક્ષકની નિમણૂક કરવામાં, પાઠ્યપુસ્તકો રચવામાં, સમયપત્રકમાં તેને સ્થાન આપવામાં, અને તપાસનું કોઇ નિશ્ચિત ધોરણ સ્વીકારવામાં જ પરિણમે છે. આ આપણો

સહુ કોઈનેા અનુભવ છે ધર્મપથીઓના ઉદાર આશ્રપથી ઉભી થયેલી સરથાઓમા જઈને જોઈએ તો આને આપણને આ જ વરણ હાય લાગે છે

પણ ધર્મચિદાણ ઉપર ગણાના પ્રમાણે તેના વ્યવહાર પગલાઓથી ડેડુ સકપ બને છે તેડુ પૂરેપૂરે માપ આપણને દઈ નથી આમ્નુ જૂની વિચારસગ્ણીના લોકો આવી યોગનાનુ કષક માટે પગિથામ તો આવે કે તેમ માને છે આવી માન્યતાનુ માપ દિવસની યોડીએક મિનિટો માણસ ધમ પ્વાનના ગ્થૂળ વ્યવહારમા પણ ગાળે તે વડે તેઓ માપતા હોય છે આખા દિવસ દરમિયાન ગમે તે જાતના માત્ર નિર્જનતાને સદ્ગત એવા કૃત્યો માણસે કર્યા હોય તો પણ સવારે અથવા તો સાંજે યોડીક પગેા પોતાના સર્જન હાગને સભારવામા તેની કૃપા અને ક્ષમા યાય વામા અથવા તો સ્થૂળ મૂર્તિપૂજના સ્વરૂપે ઈશ્વરને આગધરામા ગાળે તો પણ મણસ ધર્મની તિલામા યોડાક પગના માડે છે એમ તેઓ પ્રામાણિકપણે માનતા હોય છે બીજી બાલુ નવીન વિચારના લોકો ધર્મના સ્થૂળ વ્યવહારમાથી ઉભા થતા દોગને દેખીને ગૂંચગાઈ જતા હોય છે અને એક ક્ષણ પણ પોતાના સર્જનહારને સભારવામા

ગાળી હોય છતાં તેનું કશું જ પરિણામ માણસના ત્યાર પછીના સમગ્ર જીવન ઉપર ન દેખાય, તેમાં તેઓ નરી આત્મવચ્ચના દેખે છે દિવસના વ્યવસાયના ભાગમાં માણસ ગમે તે કૃત્યો કરે, પણ પછી દિવસનો કોઈ ચોક્કસ ભાગ નિશ્ચિત કરી ઈશ્વરના નામે ખીજા દિવસનાં અનિષ્ટ આચરણોનો પરવાનો મેળવી લે, તેમાં આ લોકોને પોતાની તેમ જ પોતાના માની લીધેલા ઈશ્વરની વચ્ચના થતી દેખાય છે. આવી રીતે આત્મવચ્ચના, સમાજ-વચ્ચના કે પ્રજુવચ્ચના કરવાને બદલે માણસ પોતાના અતરાત્માને જાગ્રત રાખી કોઈ પણ ધર્મના બાહ્યાચારને વળગી રહ્યા વિના પોતાનું જીવન વહાવ્યે જાય એમાં તે લોકોને વધારે ધર્મ લાગે છે. એટલા જ માટે, જેમ જૂના વિચારના લોકો ધર્મના બાહ્યાચાર માટે અને એ બાહ્યાચારોને પોષણ આપતી ધાર્મિક સંસ્થાઓ માટે આમ્રહ ધરાવે છે, તેમ જ અને તેટલો જ આમ્રહ નરીન વિચારના લોકો ધર્મના બાહ્યાચારના ત્યાગને માટે અને તેવા તેમને મન દોગી લાગતા બાહ્યાચારોને પોષનારી ધાર્મિક સંસ્થાઓના નાશ માટે ધરાવે છે. જૂના, વિચારના લોકો ધર્મનો બાહ્યાચાર અને તેને પ્રેરનારી સંસ્થાઓ નહિ ટકી

રહે તેમા ધર્મનો નાશ દેખે છે; જૂના વિચારના લોકો ધર્મના બાહ્યાચારને ટકાવી રાખવામા અને તેને પોષક તેવી સરચાએને સ્થાપવામા જ ધર્મનું રક્ષણ મમળે છે જ્યારે નવા વિચારના લોકો ધર્મના બાહ્યાચારને વહેવામા રહેલી તકે નાનૂદ કરવામા અને તેને પોષનારી તમામ સરચાએને જમીનદોસ્ત કરવામા ધર્મનું સાચુ રક્ષણ મમળે છે

આ ઉપરાંત આજના સમાજમા એક ત્રીજો ઉદ્ધામ પણ દેખાતો ધરાવે છે આ પણ ધર્મના ઉપાગ્રહી અને એ કિવામડો દ્વારા પોષાતા જીવો એટલો બધો ગાસી ગયો હોય છે કે તેને મન ધર્મના બાહ્યાચારોનો વિચાર અથવા બાહ્યાચારોને પોષક સરચાએનો વિચાર એ કેવળ મૂર્ખાઈ સાથે છે બાહ્યાચારથી ધર્મ પોષાનો નથી એટલા માટે કેવી જાતનું નવું ધોગણ નીપજાવવું તેમ જ આજની સરચાએને જમીનદોસ્ત કરીને નવીન ધર્મના નિર્માણ માટે કેના પ્રયત્નની સરચા ઉભી કરી તેવો જીવન પ્રકારના ધર્મસુધારકોનો વિચાર સ્વીકારવામા આ ત્રીજે પણ નરો માનવરોડ મમળે છે આ ત્રીજે પણ વળી 'ધર્મ' નામ ચાલણાને જ એટલો બધો ગાસી ગયો હોય છે કે ધર્મ જેવી કાંઈ ચીજને એટલેથી સ્વીકારવાની ના

ત્રણે પ્રકારના માણસો પોતાના બાગીકાને શિક્ષણ-
સરચાઓમા અભ્યાસાર્થે મોકલે પણ છે આવા
ધરોના ચિત્રવિચિત્ર સરમરોને લખને આવેના
છોકરાઓ એ સમ્યામા એમા થાય અને નેમાયે
જુલ જુલ ધર્મપથનાં માનાપોનાં છોકરાઓ હોય,
ત્યારે તો તેવી સરચામા ધર્મશિક્ષણનો પ્રશ્ન ધણો
નિરૂક બની રહે છે જે કાંઈ પણ પ્રકારનો ધર્મ-
શિક્ષણનો પ્રયત્ન આની સરચા સ્વીકારે છે તે
ત્રણે મતના માણસોને મનૂજ ન હોય તેવું બનવું
મુશ્કેલ છે જે સરચાઓમા આવા ચિત્રવિચિત્ર
વિદ્યાર્થીઓ એકઠા થયા હોના નથી તે સરચા
ઉપર તેવા માણસોનો થોડો ધણો પણ દોર તો
હોય ન છે એટલે એ રીતે જોતા સરચા માટેના
ધાર્મિક શિક્ષણનો પ્રશ્ન જરાયે ઓછો નથી થતો
આવી પરિસ્થિતિમા ધર્મશિક્ષણનો પ્રયત્ન આજે
જે રીતે કરવામા આવે છે તેના જરૂરતા કંઈક જુદી
જ રીતે થવો જોઈએ એવા ધર્મશિક્ષણના પ્રયત્ન
માધી પથાગ્રહ નીચી જવો જોઈએ સડી ગયેલી
રૂઢિઓનું મહત્ત્વ ઠાઠી નાખવું પડે બાલ્યાચારનાં
ઢાંગોને પોષી નહિ શકાય તેમ જ સિદ્ધાંતનાં ઓડા
નીચે જોગી બાકીપૂજનો અત આજુવો પડશે,
ધાર્મિક શિક્ષણના આ નીતિ પ્રયત્નના આટલા

નિષેધાત્મક તત્ત્વો તેના વિધેયાત્મક તત્ત્વોમા હ્રદયની ઉદ્દાગતા જોઈશે, નીતિને ધર્મનુ પ્રવેશદાર ગણવું જોઈશે, જગતના ધર્મો તરફ સહિષ્ણુતા ઉભી કરી જોઈશે, અને પુનનાત્મક અજ્ઞાનનું મહત્ત્વ વધારવું જોઈશે, વ્યક્તિજીવનમા શુદ્ધ ચારિત્ર્યનું અમરધાન મળવું જોઈશે સમષ્ટિજીવન અને વ્યક્તિજીવનનો સુમેળ જોઈશે અને એ બધા માથે યુગધર્મનું મહત્ત્વ સ્વીકારવું પડશે ધર્મશિક્ષણની આ નવીન પ્રથા જેમ આત્મોન્નતિની ગમનારહારી ઉદ્દાગ કલ્પના ઉપર નિર્ભર હશે, તેની જ રીતે તેનું મહત્ત્વ શુદ્ધ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ ઉપર રચાયેલું હોવું જોઈશે ગમે તેની જાનનાને પણ શાસ્ત્રીય પ્રથા ઉપર નિર્ભર કરવામા નહિ આવે તો એ જાનના જડતા ઉત્તમ કરનારી અને વહેમાને પોષનારી નીકડે છે અહીં ગળું કરેલી ધાર્મિક શિક્ષણની નૂતન પ્રવાનો સામાન્ય વ્યવહાર આ નીચે આપવાનો યત્ન કરવામા આવે છે

કહેવત છે કે શરીરમાય સહુ ધર્મસાધનનું અને જ્ઞાન ધર્મપ્રાપ્તિ માટેનું સૌથી વધારે અવગણાયેલું કાર્ધ પણ સાધન હોય તો તે શરીર છે. ધાર્મિક શિક્ષણના પ્રવેશમા બધી વસ્તુઓ તરફ લક્ષ આપવામા આવતું હતું, પરંતુ શરીર તરફ

તો નહિ જ કર્મેન્દ્રિય વા ચાનેન્દ્રિયનો પણ ચોખ્ખો વિકાસ નહિ મેળવે-તા બાળક પાસે આત્માની કે ધર્મની વાતો કરવી તે કેવળ મૂર્ખાઈ છે ધર્મ-શિક્ષણ આપવા હચ્છનારે તેવા શિક્ષણ માટેના ચોક્કસ પગલા વિચારપૂર્વક નક્કી કરવા જોઈએ, અને એટલા જ માટે મનુષ્યની કેળવણીના ધાર્મિક શિક્ષણના અગતો વિચાર કરતી વખતે પ્રથમ સ્થાન આપણે શરીરને આપવું ઘટે માટે જ ધાર્મિક શિક્ષણનું પ્રથમ પગથિયું તે વ્યક્તિના વા સમજિના શારિરીક આરોગ્યને લેખી શકાય. બાળકના જીવનમાં સાચી ધાર્મિકતા પ્રગટ કરાવવા હચ્છા રાખતા ધર્મશિક્ષકે તેને પ્રથમ વ્યક્તિઆરોગ્ય તરફ વાળવું જોઈએ બાળક પોતાના શરીરને દરેક રીતે સ્વચ્છ રાખતા રીખે એટલે કે નાક આપ કાન દાંત, વાળ, ચામડી, નખ વગેરે વસ્તુઓની સ્વચ્છતા વ્યક્તિગત આરો ૫ ઉપર કેટલી જખખગ અસર કરે છે તેનું જ્ઞાન તેને પ્રથમ થવું જોઈએ ખોરાક કેવો ખાવો, કેવી રીતે ખાવો અને કેટલા પ્રમાણમાં ખાવો એ બધી બાબતોનો પણ વ્યક્તિ આરોગ્યમાં જ સમાવેશ થઈ જાય વ્યક્તિઆરોગ્યની આટલી જગતિ જે બાળકમાં આવે તે વ્યક્તિગત ધર્મ તરફ વળવા માટે છે તેમ સમજવું.

બાળકો સુધી તમામને સુંદર વાર્તાઓ સાંભળવી ખૂબ ગમે છે. શિક્ષણપદ્ધતિમાં પણ વાર્તા દ્વારા શિક્ષણ આપવાની રીત અત્યંત મનોહર અને ફળદાયી માલુમ પડી છે. પ્રાચીન યુગમાં વાર્તાઓ દ્વારા સુંદરમાં સુંદર તત્ત્વોનું શિક્ષણ આપી દેવામાં આવતું હતું; આજે પણ લોકશિક્ષણનો પ્રયત્ન કરનારાઓ વાર્તાનો આશ્રય મોટે ભાગે લે છે. શિક્ષણપદ્ધતિ તરીકે વાર્તાપદ્ધતિ એક અણુમોલું સાધન પુરવાર થયું છે. સામાન્ય નિયમોના શિક્ષણમાં આ પદ્ધતિએ જે સફળતા મેળવી છે તે બેતાં ધર્મશિક્ષણ જેવી બાબતમાં એ પદ્ધતિનો આશ્રય બહુ લાભદાયી નીવડે.

અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે "શિખા-મણુના શબ્દો કરતાં આચરણ વધારે સારું." નાની વયના વિદ્યાર્થીઓ પાસે ઉન્નત આત્માઓનાં ચરિત્રો વાર્તાઓ દ્વારા રજુ કરવામાં આવે તો ધર્મશિક્ષકોનાં સેંકડો પ્રયત્નો જે કામ ન કરી શકે તે કામ પાર પાડી શકાય. આ લેખકનો એવો અનુભવ છે કે જીવનનાં સત્ત્વોને જે જે મહાપુરુષોએ પોતાના જીવનમાં વણી દીધાં હતાં, તેવા પુરુષોનાં ચરિત્રો વાર્તા દ્વારા રજુ કરવામાં આવે છે ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ ઉપર તેની બહુ બારે અસર થાય છે. આપણા

સહ કોઇનો એક એવો અનુભવ તો છે કે યગિ
ત્રોના વાચનથી વિદ્યાર્થીઓમાં જે માહસની ભાવના,
જે વીરતા, અને હૃદયની સૂક્ષ્મ લાગણીઓનું જે
જ્ઞાન જાગે છે તે ખીજા કયાથી નથી જાગતું
જીવનચરિત્રોના વાચન પછી આજના કૈટલાયે
જીવાનો જીવ જીવ મહાપુરુષોને પોતાના આદર્શ-
સ્થાને સ્થાપે છે, અને હરકોઇ પ્રવર્તે તેવા બનવા
મહેનત કરે છે વિદ્યાર્થીઓના જીવનમાં ધર્મનીતિના
તત્ત્વો ઉગે અને પોષાય તેવી અભિનાયા ધરાવનાર
આપણે તેમની પાસે ધર્માત્માઓના આશ્ચર્યક ચરિત્ર

વિદ્યાર્થી તેરચૌદ વર્ષની ઉંમરનો થાય ત્યારે ધર્મશિક્ષણના ત્રીજા પગથિયા પર તેને લઈ જઈ શકાય આ ત્રીજું પગથિયું તે સ્વધર્મને બરાબર પિછાનવાનું હોય માણસ જન્મે છે ત્યારથી પોતાના કુટુંબમાં પ્રસરી ગઢેલી અનેક જાતની હવાને પીતો રહે છે આ હવામાં જેમ સામાજિક રીત રિવાજો આવે અથવા તો રહેણીંદરણીના સામાન્ય યા તો વિશિષ્ટ નીતિનિયમો આવે, તેવી રીતે જ કુટુંબમાં ઉછેર થયેલું ધર્મનું વાતાવરણ પણ આવે. કુટુંબધર્મ ઉપર દેશધર્મની અને માનવધર્મની હમેશા સંમળ અસર પડેલી હોય જ છે કુટુંબધર્મ એ બધી અસરોને જો કીલતા શીખ્યો હોય તો તે ખરેખર ઉદાર અને સરકારી હોય આજે આપણે ત્યાં આ સ્થિતિ નથી પ્રવર્તેલી કુટુંબધર્મમાં પચના આગ્રહને સૌથી વધારે સ્થાન મળે છે અને તેથી એ ધર્મ અત્યંત સક્રિય બની ગયો છે આજની આપણી પદ્ધતિ બાળકને નાનપણથી જ મતાગ્રહ નીચે મૂકી ધર્મોના વાડામાં બાધી રાખવાની છે પરિણામે બાળક એટલું યાદ છે ત્યારે અને પોતાના વચનો ઉપર નિર્ભર બને છે ત્યારે તેવા મતાગ્રહી પચને લાત મારે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ ધર્મ નામથી પણ બડકે છે.

આ આપણે સહુ કોઇનો અનુભવ છે આ પરિ-
સ્થિતિમાંથી ઉછરતી પ્રજાને અને ખુદ ધર્મને
પણ ને બચાવી લેવો હોય તો તેરચૌદ વર્ષની
ઉંમર સુધીના કોઇ પણ બાળક ઉપર પથામદ
ચલાવવો નહિ જોઇએ. આનો અર્થ એવો તો નથી
જ કે તેર ચૌદ વર્ષની ઉંમરે વિદ્યાર્થી ઉપર ધર્મ-
પથોના દમાણને છૂટ મળે છે પરંતુ વ્યક્તિ-
આરોગ્ય અને મનઃશિલ્પિઆરોગ્યના ધર્મના આદિ
સ્વરૂપમાંથી પસાર થયેલા અને મહાપુરુષોના જીવન-
ચરિત્રોથી ગાથેના કિશોર વયના બાળકો પાસે
કુદ મધર્મ, તેના સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર રૂપે સાદામાં
સાદી રીતે આપણે ધરી રાખીએ. જન્મથી જ કુદ જ-
ધર્મની અસર તળે આજના છતાંયે એ ધર્મના
પથામદમાંથી મુક્ત રહેવ કિશોર ખુલ્લા દિલથી
પોતાના કુદ મધર્મને ઓળખવા તૈયાર રહે
છે આવે વખતે કુદ મના બાહ્યાચારોનો આમદ
પણ આપણે સેવવાનો નથી ધર્મવિચારના પરિ-
શીલનથી માણાચાગ તરફ કિશોર વિદ્યાર્થી વળે
તો આપણે વાધો ન લઇએ. આ રીતે ધર્મનું ત્રીજું
પગથિયું એ સ્વધર્મના સિદ્ધાંત અને આચારનો
સાદો અભ્યાસ કહી શકાય અહીં એ વાત સ્પષ્ટ
કરવાની જરૂર છે કે આજે આપણા દેશમાં જે

મુખ્ય ધર્મો છે તે ધર્મો નાના મોટા અનેકવિધ પદોમા વહેચાઈ ગયેલા છે ધર્મનું ઉદાર શિક્ષણ આપવાનો આપણો વિચાર હોય તો વિદ્યાર્થીના કુટુંબધર્મને પ્રથમાથી મુખ્ય રાખી જે ધર્મનું તે અગ હોય તે ધર્મના સામાન્ય અભ્યાસ તરફ આપણે તેને વાળવો જોઈએ

વિદ્યાર્થી પદર સોળ વર્ષની ઉંમરમા આવે ત્યારે ધર્મશિક્ષણના ચોથા પગથિયા તરીકે પોતાના ધર્મની સાથે જે અનેક ધર્મો તે જોઈ રહ્યો હોય છે તે ધર્મોના સામાન્ય અભ્યાસને આપણે તેની સામે મૂકી રાખીએ આને આપણી આસપાસ ધર્મની બાબતમા જે અમદિપ્તતા આપણે જોઈએ છીએ તેના બે મુખ્ય કાન્દો છે એક પોતાના પથનું ખોટું ઝંતૂત અને બીજું બીજા ધર્મનું અજ્ઞાન દરેક ધર્મવાળા એમ જ રામજે ॥ કે મનુષ્યના મુક્તિના માર્ગનું દર્શન પોતાના જ ધર્મમા પ્રમાણ રીતે થયેલું છે બીજા ધર્મો ક્યા તરવો ઉપર બધામેલા છે તે જાણવાની તેઓ દરમર પણ કરતા નથી આવી પરિસ્થિતિ ચોમેર પ્રવર્તતી હોવાથી મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેની લડાઇનું મુખ્ય કારણ સ્વધર્મનું ઝંતૂત અને પરધર્મનું અજ્ઞાન હોય છે મનુષ્યના ઇતિહાસમા મોટા ભાગની

લગાઈએ ધર્મ માટેની લગાઈએ છે. ભાવિ પ્રગતે આમાથી બચાવી લેવા માટે ઉદાર ધર્મશિક્ષણને પ્રત્યેક યદા જોઈએ; અને આ ઉદાર ધર્મશિક્ષણ એટલે જ દુનિયાના તમામ ધર્મોનું યથાર્થ પરિશીલન પોતાના ધર્મમાં જે જે સનાતન મત્યે વણેલા દેખાય છે તે સત્યો એક યા બીજા અરૂપમાં અન્ય ધર્મોમાં પણ વેગાયેલા છે એવું જ્ઞાન યનાની સાથે જ પરધર્મ તરફ આપણી દૃષ્ટિ ઉદારતા અને મહિષ્યતાભરી થઈ જાય છે. આવા જ્ઞાનવાળો મનુષ્ય પોતાના ધર્મને મમજવા સાથે પરધર્મને પણ બરાબર સમજવા મથે છે, અનેક ધર્મોનું સામાન્ય જ્ઞાન તેનામાં સાચી ધર્મજિજ્ઞાસા જન્માવે છે, અને જિજ્ઞાસુ મુમુક્ષુ બનવા પ્રેરાય છે.

આપણે પ્રથમ આપણે વિદ્યાર્થી માધ્યમિક શિક્ષણ પૂરું કરે ત્યાં સુધીમાં ક્યા પ્રકારનું ધર્મશિક્ષણ આપવું અને કયું પદ્ધતિએ તે અપાવું જોઈએ, એ હેતુએટલા માટે ધર્મશિક્ષણપદ્ધતિના આ ચાર મુખ્ય પગથિયા આપણે અહીં જોયા એ ચારેના વચગાળામાં નાના નાના પગથિયા ઉદાર ધર્મશિક્ષક જરૂર ગોઠવી રાકે. ધર્મશિક્ષણમાં એક વખત ઉદાર અને સહિષ્ણુ દૃષ્ટિ ચતી જાય, ધર્મશિક્ષણને મનુષ્યકેળવણીના અમર

સિદ્ધિની કસોટીએ ચડાવ્યા પછી જ તેની યોજના કરાય, તો તેની વિગતો મૂકવાનું કોઈને માટે પણ અડચે નહિ પડે. આટલા માટે જ ધર્મશિક્ષણ-પદ્ધતિનું માત્ર સામાન્ય સ્વરૂપ જ અહીં રજૂ કર્યું છે. વિદ્યાર્થી સોળ વર્ષની ઉંમર વટાવી ગયા ત્યાર પછી ધર્મશિક્ષણનું સ્વરૂપ કેવું હોય તેનો વિચાર કરવાનો અહીં અવકાશ નથી.

રાષ્ટ્રનાજી જોઈ શક્યા હશે કે આગળના પાનાઓમાં ધર્મના શિક્ષણને, ધર્મના વિચારને અને ધર્મશિક્ષણની પદ્ધતિને કેળવણીના દૃષ્ટિબિંદુથી તથા ઉદાર નજરથી અવલોકવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. જે કોઈ શિક્ષણમંત્રી કેળવણીનો દાવો કરવા માગતી હોય તે શિક્ષણમંત્રીએ ધર્મશિક્ષણની જાનતમા આટલી ઉદારતા જતામ્યા વિના ચાલશે નહિ. ધર્મશિક્ષણનો મુખ્ય હેતુ મનુષ્ય આત્માની મુક્તિનો છે. મુક્તિ એ આદર્શ ગમનારા-ઓએ એ આદર્શને પહોંચી વળવા માટે જોઈ જાય તેવી જગ્યાએ સારો નહિ વાપરવા જોઈએ. શિક્ષણમંત્રીએ આજે જે રીતે ધર્મશિક્ષણ અપાય છે તે જોતા, શિક્ષણ લેનાર મુક્ત થવાને બદલે જાણે જાય છે તેવું માલુમ પડે છે. ધર્મશિક્ષણમાંથી ચતામતને સંપૂર્ણ રીતે કાઢી નાખવો જોઈએ. ધર્મ-

શિક્ષણ જેની અત્યંત મુલાવમ આવતમા પણ આજે આપણે ત્યાં અધેર પ્રવર્તો રહ્યું છે આપણે સદુ નોંધએ છીએ કે ધર્મશિક્ષણ દ્વારા જે આદર્શને આપણે સાધવો છે તે આદર્શ જ ખુદ માર્ગો જાય છે આપણે સદુ અનુભવીએ છીએ કે ધર્મશિક્ષણ આપવાના આપણા અઘાત પરિશ્રમ પછી પણ વિદ્યાર્થી તો અધર્મી નહિ તો ધર્મવિરોધી તો જરૂર બને છે આ બધાનું કારણ વિદ્યાર્થીના આત્માનો બગવો છે આ બગવો આપણા મોટેરાઓના મના-મહ સામેનો બગવો છે ધર્મશિક્ષણ જેવી પવિત્ર વસ્તુ સામે મળવો ન થાય એમ આપણે ઈચ્છતા હોઈએ તો ધર્મને, ધર્મના વિચારને અને ધર્મશિક્ષણને તદ્દન મુક્ત મૂકી દેવા નોંધએ કેળવણીનો વિચાર કરતી વખતે મનુષ્યકેળવણીમાં શિક્ષણનું જે સ્થાન છે તે સ્થાન કેળવણીની ઉદાર દૃષ્ટિથી ધર્મના શિક્ષણને આપવામાં આવે એમ દૂકમાં કહેવાનો આશય છે

પ્ર૦ ધર્મક્રિયા વિદ્યાર્થી પાસે સવાર માગ કરાવવી આવશ્યક ગણાય ?

જ૦ આ પ્રશ્ન ધર્મના ક્રિયાકાંડનો ગણી રાકાય. આપણે જો એ સમજી લઈએ કે ધર્મ અદૃશી ઉદ્ભવતી વસ્તુ છે, અને નહિ કે બહારથી લાદવામાં આવતી, તો આવા પ્રશ્નોનો નિકાલ દરેક

માણસ પોતાની જાતે જ કરી શકશે માણસના અત
રમાથી જંગેલી ધાર્મિક વૃત્તિ કદાચ ને મધ્ય સ્થૂળ
આવિષ્કાર જરૂર માગે છે એવા આવિષ્કારને
આજના અટપટા મનુષ્યજીવનમાં વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ
મળે તેની મામે આપણને બહુ વાધો ન હોય
એટલા માટે તો આગળ મેં મ્હુ જી કે આવી
મસ્થાઓમાં સમૂહપ્રાર્થના કાગવામાં આવે તો
ખોટું નથી પરંતુ બધી પ્રાર્થનાઓ કે બધા ક્રિયા
કાંડો ધર્મિક વૃત્તિના આવિષ્કારો હોતા નથી આજે
ધર્મના તમામ ક્રિયાકાંડો જડ સ્વરૂપને પામ્યા છે
તેમ કહેવું એ નયુ નફેર મત્ત છે ધાર્મિક વૃત્તિ
માણસના જીવનમાં ઉત્તમ પામ્યા પછી તે જો જો
પ્રકારના આવિષ્કારો વ્યક્ત કરે તે બધાં આપ
ણને વદનીય ગણાય અને એ ન્યાયે જો જો મહા
પુરુષોના જીવનમાં ધર્મનો ઉત્તમ આપણને મળ્યાયો
છે તે ધર્મના વ્યક્ત થતા સ્થૂળ સ્વરૂપોને આપણે

દારમા પરાણે પણ સ્થાન અપાવી દઇએ તો, એક કાળે જે ધર્મવૃત્તિનું તે પરિણામ છે તે ધર્મવૃત્તિ તેનામા જરૂર જાગવાની, એ તો કેવળ શ્રમ કહેવાય કાર્યકારણની તાર્કિક મકલનાથી વિચાર કરીએ તો આપણે સહેજે મમજી શકીએ કે એક જ કાર્ય-સ્વરૂપના અનેક કારણો હોય છે કે કારણમાથી કાર્ય ઉદ્ભવે છે માટે કાર્ય કરો અને કારણ આપોઆપ ઉભુ થઈ જશે, એ વિચારમગ્ણી તર્કથી મિનકુપ વિરુદ્ધ છે ધર્મ જેવી સૂક્ષ્મ જાગૃતમા તર્કનિરોધી વસ્તુને સ્વીકારવી તે આ યુગમા બની શકે તેમ નથી.

ધાર્મિક ક્રિયાઓ ધર્મવૃત્તિનું પરિણામ છે, તે તેથી વૃત્તિ જાગ્યા સિવાય તેના પરિણામો ઉપરથી લાદવામા આવે તો આપણે કશું જ મેળવી શકીએ તેમ નથી આ મત્ય આજની આપણી બધી સરથા-ઓમા સમજાઇ જાય તો આજે જે પ્રકારનો ધાર્મિક ક્રિયાઓ માટે આમરૂ મળવામા આવે છે તે દળી જાય જાણકાને ખરા અર્થમા ધાર્મિક બનાવવા હોય તો તેમનામા ધાર્મિક વૃત્તિ જાગે તેવા ઉપાયો આજની બધી મંસ્થાઓએ યોજવા જોઈએ ધાર્મિક વૃત્તિ જાગ્યા પછી તેના આવિષ્કારને કાંઈ પચી શકી શકવાનું નથી હરેક પ્રકારની ધાર્મિક ક્રિયાનો આપણે વિચાર કરીએ તો આપણને લાગે છે કે

નાનાં બાળકો પાસે તેવી ક્રિયા ક્યારે પણ ફરજિયાત કરાવવી તે ખુદ ધર્મની હાંસી ક્યાં બરાબર છે. જે બાળકને પાપ પુણ્યનો પૂરો ખ્યાલ પણ નથી, જે બાળક પશ્ચાત્તાપનું તત્ત્વ સંદેહ પણ સમજ્યું નહોતું નથી, તે બાળક પાસે દમોસાં પઢાવતું કે “હે પ્રભુ! તું મારાં પાપો માફ કરજો.” એ તો પોપટ પાસે હામ નામ પડાવ્યા જેવું મધ્યાવ. આપણે મોટેદાએ એક દષ્ટિરોપ દમોસાં કરીએ છીએ. જે હામ આપણે કરીએ તો આપણે માટે રોપવાળું અથવા તો અનીતિમરેણું ગણાય તે હામ નાના બાળકને માટે ગિલકુદ્ધ નિર્દોષ દોષ છે, આ વાત

માત્રને એક સરખી રીતે જ અજાગી શકવાના છે. ધર્મ કાંઈ એક મનુષ્યે કે મનુષ્યના સમૂહે ધરાતાપૂર્વક ઘડેલી જડ વસ્તુ નથી. એ તો મનુષ્યના આત્મામાં ઉંકુ ઉંકુ પશુ છુપાઈ રહેતું રહસ્ય છે. તે જ્યારે જ્યારે બહાર પ્રગટ થશે ત્યારે તમામને એ- મગખી રીતે જ આકર્ષવાનું છે. એટલે ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં ધર્મના ગૂઢ રહસ્યો પ્રગટ થાય તત્તુ વાતાવરણ બલે રચાય, પશુ તેમાંથી મિશનરીનો બુરસો નીખ્યા જવો જ જોઈએ. મહા રત્ના કિનારો કગવચાથી કાંઈ માણસને બૌદ્ધ જેન, બાહ્યથી કે ખ્રિસ્તી નનાવી સમજાવે નથી. આવું કંઈ પશુ તત્ત્વ જે કાંઈ સંસ્થામાં હોય તેણે વિચાર-પૂર્વક તો તિ સામગ્રિ આપવી જોઈએ.

તેનો બ્યવહાર કરજિયાત ન હોય તે વસ્તુ આપણે પ્રથમ રીકારી લઈએ, પછીનો વિચાર આવે છે કિયાઓના રૂપરંગોનો અને તેની લાપાનો આજે ધાર્મિક કિયાઓની સાથે એક એવી પણ માન્યતા પ્રચલિત છે કે કિયાઓ અમુક રચળે, અમુક રીતે, અમુક માપતોવી અને અમુક પોણાકમા જ થઈ શકે. આ માનતા વાતાવરણ પૂરતી આપણે જરૂર રીકારીએ જેને ધાર્મિક કિયાઓ કરવી જ છે તેના માટે વાતાવરણ અને અધિનશુદ્ધિ આવશ્યક

જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ એ ત્રણે વારે કરી ચકે છે. આજે એ ત્રણે પ્રકારના સ્વરૂપો અને સાધનો આપણે જોવા જોઈએ તો તેમાં પણ જિન જિન સ્થિતિ મનુષ્યના સ્વભાવ પરત્વે આપણને માર્ગ પડે છે જ્ઞાનની બાબતમાં કોઈ જ્ઞાનની એક જ સાખા દ્વારા પોતાની ધાર્મિક દૃષ્ટિનો વિશ્વાસ સાધે છે, કોઈ વળી જ્ઞાનની અનેકાનેક સાખાઓને નજીક

ખીજી એક પરિવર્તન તેટલા જ મહત્વનું છે, તે એ કે તમામ ધાર્મિક ક્રિયાઓ માતૃભાષાના વાહન દ્વારા બ્યક્ત થવી જોઈએ. સામાન્ય રીતે આજે તો બધી ધાર્મિક ક્રિયાઓ મૃત ભાષાઓના વાહન દ્વારા આચરવામાં આવે છે. એક તો અગાત ભાષા અને તેમાં મુગમ્મ નહિ એવા અર્થવાણું વસ્તુ: એ બંને બેગાં થાય છે ત્યારે બાળઆત્માને માટે એવી ક્રિયાઓ તદ્દન નિરર્થક થઈ પડે છે. શરૂઆતમાં આવી ક્રિયાઓ સ્વેચ્છાથી કરવામાં આવતી હોય તો પણ વખત જતાં બાળકને તે નીરસ થઈ પડે છે, અને પછી તો આમહ બાળઆત્મા પાસે બંડ કરાવે છે. આવું થવા ન પામે તેમ આપણે ધૃષ્ટતા હોઈએ તો બધી ધાર્મિક ક્રિયાઓના વાહનની ભાષા વિદ્યાર્થીની માતૃભાષા

- પ્ર૦ દર્શન, પૂજન, ચરિત્રી આદિ વિદ્યાર્થી-
ઓને માટે ફરજિયાત કરવામા કાર્ષ વાધો ખરો ?

જ૦ અમારું જે બધા પ્રશ્નોના જવાબ
આપ્યો ॥ તેથી વાચનારને મારો અભિપ્રાય અપૂર-
તથો હોવો જોઈએ. પૂજન અને આગતી એ ક્રિયા-
કાંકનો એક જાગ છે, અને દર્શનને આપણે મક્તિ-
માર્ગમા મૂકી ચક્રીએ વિદ્યાર્થીને ધાર્મિક બનાવવા
માટેના બહાનના પ્રયત્નો લઈને નિર્ધાર છે તેમાયે
એ પ્રયત્નો જ્યારે ફરજિયાત લાગવામા આવે

ગામી દષ્ટિએ છીએ. તેનો સાચો ધાર્મિક સ્વભાવ પ્રગટ થઈ શકેનો જ નથી, અને ઉલટો પોતાના જ મૂળ સ્વભાવનો પોતે જ વિરોધી બની જાય છે. મૂળ સ્વરૂપે પોતે જે ધાર્મિક વૃત્તિઓનો હોય છે, તે વૃત્તિનો વિરોધ કરતા માથે બીજાઓની બીજા પ્રકારની ધાર્મિક વૃત્તિઓનો વિરોધ પણ તેના મનમાં જન્મે છે. સ્વભાવે કર્મકાંડી આત્મા નાનપણમાં તેના ઉપર કર્મકાંડની દરજ્જા નાખવામાં આરે તો પોતાના સ્વભાવનો જ તે વિરોધ કરે છે; એટલું જ નહિ પણ જ્ઞાન અને ભક્તિને માર્ગે પ્રગટ થતી ઈતર ધાર્મિક વૃત્તિઓનો પણ

કારણ હોય છે. દર્શન પૂજન અને આરતીનો વિરોધ કરનારા, એટલું જ નહિ પણ તે આચરનારાઓની હાંસી કરનારા કેટલા બધા યુવકો આજે આપણે જોઈએ છીએ ? જે યુવકો આ વસ્તુઓનો વિરોધ કરે છે તેમની કુટુંબપરંપરા તપાસવા બેસીએ તો ધણા વધારે ટકા દર્શન, પૂજન અને આરતીમાં માનનારાં કુટુંબીઓનાં તેઓ વારસો જણાશે. નિત્ય નિયમિત દર્શન કરનાર ને અખંડ શ્રદ્ધાથી પૂજન આરતી આચરનાર વૃદ્ધ માતપિતા પોતાનાં બાળકોમાં દર્શન, પૂજન અને આરતીનો વિરોધ જુએ છે ત્યારે અસૌસ કરે છે : વિધિનં આ કથા પ્રકારનં વૈચિત્ર્ય દશે :

રીતસરનું શિક્ષણ શાળાઓમાં આપવું જોઈએ કે નહિ ?

જાન્યુઆરી ૨૦૨૦: આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતા પહેલાં ધર્મ-શિક્ષણ શાળાઓમાં આપવું કે કેમ ? અને આપવું તો કયું જાતનું આપવું તે બાબતમાં વિચાર કરવાનો રહે છે. શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાનો શોખ ઠીક ઉભો થયેલો હોય છે; બે ત્રણ હાપકા પહેલાં તો રીતસર ધર્મનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું. ધર્મશિક્ષણમાં ક્રિયાકાંડને પણ અવકાશ મળતો, અને જ્ઞાનને પણ સ્થાન આપવામાં આવતું. ત્યાર પછી યુગ બદલાયો અને ધર્મશિક્ષણની મામે મોટો વિરોધ પોકારાયો. ધર્મશિક્ષણ રીતસર આપવું જોઈએ અને ધર્મશિક્ષણ જેવું કશું જ ન જોઈએ એ બે વિચારો વચ્ચે

અપાય છે તેમાં કાંઈક સુધારો કરવાનો વિચારો આવે છે, નવા પીઠ લોકોને ધર્મશિક્ષણનો છેક જ અભાવ સારો નહિ તેવા વિચારો આવે છે આ અને પક્ષો ઉપગત એક ત્રીજો પક્ષ જુવાનોનો છે; તેને કાંઈ પણ સ્વરૂપમાં ધર્મશિક્ષણ ભેષ્ટું જ નથી. આ જુવાન પક્ષ આજે આગળ આવતો દેખાય છે. આપણા દેશની આજે આવી સ્થિતિ છે આવા જમાનામાં ધર્મશિક્ષણ આપવું કે કેમ તેનો નિકાલ લાવવો કઠિન છે શિક્ષણકારો ધર્મના સાક્ષાત શિક્ષણનો આશ્રય છોડીને શુદ્ધ આરિત્યવાળા વાતા-

તેમ નવો જમાનો બેવડા જોરથી તેનો વિરોધ કરે છે ધર્મ એ શબ્દનો કોઇ પંથ જાતના પૂર્વગ્રહો સિવાય વિચાર કરવામાં આવે તો માણસ માનને માટે એ પવિત્ર છે ધર્મ શબ્દની આસપાસ આજે વહેમ અને ઢોંગના જે જાળા બધાઈ ગયા છે તેને ખખેરી નાખીને તેને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં બતાવવામાં આવે તો હરગાંધ માણસ તેનો સીકર કરે જ કરે

આજે તો ધર્મ શબ્દ જ બાણકામણો બની ગયો છે શિક્ષણકારોએ જો બાવિ પ્રગળે દોરવનારા બનવું હોય તો ધર્મની બાબતનો દુરામદ છોડી દેવો એ જ એક સારો રસ્તો છે ધર્મ પોતે શુદ્ધ સનાતન સત્ય છે એના શિક્ષણનો આમદ રાખવાને બદલે એને જો નિત્ય જીવનની જીવત અને અનિવાર્ય વસ્તુ બનાવી દેવામાં આવે તો ઉગતી પ્રજામાં સાચો ધર્મ જાગવાનો છે આ પ્રકારનો વિશ્વામ રાખી આજના શિક્ષણકારો ધર્મ-શિક્ષણનો બહિર મોહ છોડી દે તો તેમાં પોતાનું અને ઉગતી પ્રજાનું કલ્યાણ છે

પરંતુ પ્રજાકારનો પ્રજા બીજા પ્રકારનો છે. ધર્મશિક્ષણ હરકોઈ પ્રકારે આપવું જોઈએ એવો ખુનિ આ પ્રશ્નમાંથી ફક્ત યાય છે એ શિક્ષણ અમુક ચોક્કસ ધરેડવાળું હોય તેવો આમદ નથી

દેખાતો, પરંતુ કંઈ નહિ તો ધર્મશિક્ષણ શાન-
પ્રધાન અને એવું મંતવ્ય પ્રશ્નની પાછળ છપા-
યેલું છે. વળી હિંદુ સિવાયની ઇતર પ્રજાઓમાં
ધર્મશિક્ષણ અપાય છે અને તેવા ધર્મશિક્ષણ માટે
કંઈ નહિ તો એકાદ પુસ્તક નક્કી કરવામાં આવે
છે, એટલા માટે હિંદુધર્મમાં પણ એમ યવું જોઈએ
એમ પ્રશ્નકાર માનતા જણાય છે. ધર્મશિક્ષણ
આપવું કે ન આપવું તેનો વિચાર ઊઠી દષ્ટને
પડીશરને માટે આપણે એમ સ્વીકારી લઈએ કે

વાના છીએ એમ માનવું બૂઝ ભરેલું છે. કાષ્ટ-
પથુ એક ધર્મ સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિથી ગમે તેટલો
વ્યાપક હોય તો પણ એના આગ્રહમાં સંકુચિતતા
પેસી જવાનો ભય રહે છે. ધર્મસંસ્થાપકોએ પો-
તાના સમસ્ત જીવનના નિયોગ તરીકે જે જે સત્યો
દુનિયા પાસે રજુ કર્યાં હોય છે, તે તે સત્યો તેવા
સ્વરૂપમાં તેના અનુયાયીઓ માટે રહેતા નથી. ધર્મ-
પથના અનુયાયીઓ ધર્મને પોતાના ખુદના જીવ-
નના નિયોગ તરીકે સ્વીકારતા નથી હોતા તેમને
પયગંમરોના જીવનને અનુસરવાનું હોય છે. એ
અનુસરણમાં મિથ્યા આગ્રહ પેસી જાય એટલે
પછી તત્ત્વોની જીવંત માધના બંધ થાય છે, અને
કેવળ પ્રયાગ્રહ પેસે છે આમ બનતું આપણે દુનિ-
યાની અંદર જોઈએ છીએ. બધા ધર્મોના મૂળમાં
તે તે ધર્મના મંથાપકે સ્વાનુભવમાથી શોધી કાઢેલાં
સનાતન સત્યો રહેલા હોય છે એ મનાતન સત્યો
તમામ ધર્મોના મૂળમાં એક અને અખંડપણે વહેતાં
હોય છે. ધર્મસંસ્થાપકો સંલોચી પ્રેરાઈને ધર્મ-
પ્રબોધ કરી ગયા હોય છે તેમના જીવનમાં ધર્મથી
વિરોધી વસ્તુઓને કે ખોટા પ્રયાગ્રહોને ક્યાંયે
સ્થાન નથી હોતું. ધર્મઅનુયાયીઓ આ વાત બૂઝી
જાય છે. એમને મન સાધન સાધ્ય બની જાય છે,

અને પછી સાધ્યને વિસરી જઈ સાધન ઉપર તક-
ગરો થાય છે. ધર્મવિગ્રહનું મૂળ આવા માધન
સાધ્યને વિવેક નથી રહેતો એ હોય છે. આ દૃષ્ટિથી
જો વિચાર કરીએ તો અમુક ધર્મના અનુયાયીએ
માટે તે ધર્મનો પ્રાધિક્ષિક સર્વમાન્ય મત નક્કી કરવો
તે આપણે કદીએ છીએ તેટલું હિતાવક નથી.

ત્યારે ધર્મશિક્ષણને ઉદાર દૃષ્ટિથી આપવા
માટે આપણું શું કરીએ તો વિચાર કરીએ.

જ છે માત્ર કાળ અને સ્વભાવભેદે સાધનોમાં ફેરફાર થયેલો હોય છે વિદ્યાર્થીઓની પાસે એ વાત રજુ થયેલી હોતી જોઈએ કે કોઈ પણ ધર્મ એનાં સાધનોમાં નહિ પણ એના લક્ષ્યમાં મમાયેલો છે. ધર્મ એ માણસની એક પ્રકારની ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ આત્મર વૃત્તિનો આવિષ્કાર માત્ર છે. એ ધર્મ બહિર દૃષ્ટિવાળો થઈ જાય તો પોતાના નામને લજ્જવે. વિદ્યાર્થીમાં ધર્મની આત્મી શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક દૃષ્ટિ પેદા કરવા માટે તમામ ધર્મોના તત્ત્વોનો અભ્યાસ અનિવાર્ય બને છે ધર્મશિક્ષણને ધર્મના જ્ઞાન પૂરવું સ્વીકારીને તેના જે વિભાગો પાડી શકાય. નાની ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓ પાસે મુખ્ય મુખ્ય ધર્મોના સર્યાપકોના ચરિત્રો રજુ કરવા અને મોટી ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓ પાસે તે તે ધર્મોના અટ્યંત મિહાતોનો અભ્યાસ કરાવવો જે શિક્ષણકારો ધર્મશિક્ષણનો આગ્રહ ધરાવતા હોય તેમણે પોતાના શિક્ષણમાં આટલી વિશાળતા લાવવી જ જોઈએ. નવા જન્માના ધર્મશિક્ષણ આપવું હોય તો તેમનામાં ધર્મસંક્રિષ્ણતા પેદા થાય તેવો ધર્મશિક્ષણનો ક્રમ રચવો જોઈશે અને આવો ક્રમ એટલે બધાય ધર્મોનો શુદ્ધ પરિચય એટલા માટે જ મારો અભિપ્રાય એવો છે કે વિદ્યાર્થી ગમે તે

ધર્મનો હોય પણ તેની પાસે દુનિયાના મોટા ધર્મોના શિષ્ટ અને સર્વમાન્ય પ્રધોનું શિક્ષણ થરવું. આને અર્થ એ થાય કે હિંદુ વિદ્યાર્થીઓ! ગીતાને અભ્યાસ કરે તેની સાથે બાઇબલ અને કુરાન જેવા બીજા ધર્મોના શિષ્ટ અને સર્વમાન્ય પ્રધોનો પણ અભ્યાસ કરે. જે નિયમ હિંદુધર્મના વિદ્યાર્થીઓ માટે હોય તે નિયમ અન્ય ધર્મોના વિદ્યાર્થીઓ માટે પણ સમજવાનો.

" સદસિદ્ધલ્પ દ્વારા કહેા કે કન્યાશાળાઓ
 દ્વારા કહેા પરતુ કન્યાકેળવણીનો અટપટો પ્રશ્ન
 ને આજે કેળવણીકારોને ખરી રીતે કહીએ તો
 મૂઝવી ગ્લો છે તેનો નિકાલ લાવવામા તમે કહ
 વિચારની મદદ કરી શકો ? કન્યાકેળવણીની સ્પષ્ટ
 ઠપ્પના નથી આને સદસિદ્ધલ્પરાશ્ત્રીઓ પાસે કે
 નથી કન્યાકેળવણીના નિષ્ણાતો પાસે કન્યાકેળ
 વણીના ક્ષેત્રમા ખુ વિધેયો જ એગ્લે કે કન્યાઓ
 પોતે જ એક એવો અટપટો ઠાપડો થઈ પડેલ
 છે કે તેનો ચોખ્ખ નિકાલ લાવવા માટે તે ક્ષેત્રમા
 પડના આપણા જેવા તમામ કર્મકતાઓએ ભેગા
 મળી વિચાર કરવો જોઈશે તમે પણ સદસિદ્ધલ્પ
 દ્વારા કન્યાકેળવણીના પ્રશ્નને વધારાસિદ્ધિ સ્પર્શી ને
 ગ્લો જ છે તેથી એ નિષ્વચમા તમે તમારા વિચારો
 ટકમા જણાવશો તો કન્યાકેળવણીના વિચારમા

સમાજ એ દિશામાં ગમે તેટલા અપનો કરે તો
પશુ બોલીમાં પેસી ગયેલી સ્થિતિચુસ્તતાને હજી
છોડી શક્યો નથી એકાએક થયાં વારસામાં મળેલો
અમુક ચોક્કસ પ્રકારનો સ્વભાવ કેળવણી લીધેલી અને
કેળવણી લઈ રહેલી સ્ત્રીઓ પશુ છોડી શકતી
નથી. શ્રીકેળવણીનો પ્રશ્ન આપણે ત્યાં મોટે ભાગે
પુરુષો જ ઉઠે છે. એ ક્ષેત્રમાં જે જે વિચારક
બહેનો પડે છે, તે તે બહેનોના વિચારનું કુડાળું પશુ
પુરુષોના જેટલું જ મર્યાદિત બની જાય છે તેમ
દેવોમાં અતિથયોક્તિ નથી. પુરુષોએ નક્કી કરેલા
ચોક્કામાં પમાડ ચક્રને કેળવાયેલ બહેનો પશુ જતે
દિવસે એ જ વિચારસંગ્રહીની બને એમાં શી
નવાઈ ? હા, એકાએક થયા જે જાનનું માનસ
સ્ત્રીઓમાં ધગ કરી રહેલું છે, તે માનસને પરિણામે
ઉચ્ચ કેળવણી લીધેલી કેટલીક બહેનો પશુ જિન-
કેળવાયેલી બહેનોને ટક્કર માટે તેવી જડ વિચાર-
મરણીવાળી અને ગુલામી માનસવાળી દેખાય છે
ખરી. ગમે તેમ હો, એક વાત હીના જેની રપટ
છે કે શ્રીકેળવણીનો પ્રશ્ન સ્ત્રીઓના દૃષ્ટિબિંદુથી,
અને મનુષ્યસમાજમાં સ્ત્રીઓનું જે સ્થાન મનુષ્ય
તરીકે હોઈ શકે તેવા વિચારનું દૃષ્ટિબિંદુથી. એમ
બંને દૃષ્ટિબિંદુથી ઉઠેલાયો નથી. સમાજના જે

અંગને કેળવણી આપવાનો વિચાર કરવામાં આવે તે અગતું સમાજમાં કયું વિશિષ્ટ સ્થાન છે તેનો વિચાર કેળવણી આપવા માટે ઉદ્ધુક્ત થયેલા કેળવણીકારો પ્રથમ કરે છે. સાથે સાથે તેઓ એ પણ વિચારી લે છે કે તે અંગના સભ્યો ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં કેળવાઈ જાય એટલે તેમની કેળવણી માટે આપણી દૃષ્ટિ પરાધ છે તેમ સમજીને તેમની કેળવણીનો પ્રથમ સ્વતંત્ર રીતે તેમને જ સુપરત કરી દેવાનો છે. કોઈ પણ સમાજના કોઈ પણ બિન-કેળવાયેલ અંગની કેળવણીનો વિચાર ઉપરોક્ત બન્ને દૃષ્ટિથી થાય તો જ એ વિચાર પારમાર્થિક મહાત્મ્ય. જો તેમાં સહેજ પણ સ્વાર્થની ગંધ રહે તો સમાજના તે અંગની કેળવણી તેટલી ફલપ્રિત રહેવાની.

અભાવને મહજ હોય તે પ્રમાણે અને સમાજની અંદર પુરુષતત્ત્વ જે પ્રકારનું પ્રાધાન્ય ભોગવે છે તે જોતા પુરુષોની કેળવણીનું પ્રથમ નિર્માણ થયું. એ કેળવણીના નિર્માણની પાછળ તે નિર્માણ કરનારાઓની દૃષ્ટિ નિર્મળ અને નિસ્વાર્થ નહોતી તેથી, તેમ જ પુરુષોએ જે પ્રકારનું પોતાનું વિસિષ્ટ સ્થાન કુદરતની સુવચનાને લીધે મનુષ્યસમાજમાં પ્રાપ્ત કરેલું છે તેને લીધે પુરુષકેળવણી કલુષિત બની. આજના ઐસમાજ બિનકેળવણીય રહ્યો, અને તેમાં આર્યજાતિનું ' હિંદુ હાડ ' બબડ્યું, એટલે પછી ઐજોની દશા આપણા દેશમાં પણ સમાન થઈ પડી. પરાઇ કેળવણીની વિનાશકારક ઔરણમાથી જે જીવો બચી ગયા તે જીવોને આ વિમંગલિત અને વિવચિત ખૂચવા લાગ્યાં, અને પોતાની જ માતાની લીનદીન દશાએ તેમને અસ્વસ્થ બનાવ્યા. પશિયાએ ઐકેળવણીનો વિચાર સમાજમાં ઉગ્ર્યો.

સાર પછી ક-પકેળવણીના ક્ષેત્રમાં શુ શુ જનવા પામ્યું તેનો ઇતિહાસ આપણે નહિ અવલોકીએ. પરંતુ આજે જે સ્થિતિ પ્રવર્તે છે તેનો મહેજ વિચાર કરીએ તો પૂછનાર બાકની વિચાર-ગણીમાં ઘોડી ઘણી મદદ કરી ગયારો

આજે આપણે સાં ઐકેળવણી માટે ખર્ચ

કહીએ તો એક જ પ્રકારની પરિસ્થિતિ પ્રવર્તે છે. કન્યાકેળવણીનો વિચાર કરનારા પુરુષો જ છે, અને ભવિષ્યમાં એ કેળવણી સ્ત્રીઓને જ સુપરત કરાય, તેવા વિચારમાં જીભથી હાથે હા બાલુનારા પુરુષો પોતાના અંતરમાંથી સ્વાર્થદષ્ટિ છોડી શકતા નથી. એક રીતે કહીએ તો જે દશા આજે અંત્યજ કેળવણીની છે તે જ દશા સ્ત્રીકેળવણીની કેહી શકાય. પછી બહે સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રશ્ન આજથી અનેક વર્ષો પહેલાં હાથમાં લેવાયો હોય. જેમ અંત્યજ કેળવણીનો વિચાર કરતી વખતે આપણી પાછળ આપણી સ્વાર્થદષ્ટિ હમેશાં ઉભી જ છે, તેવી રીતે સ્ત્રીકેળવણીના વિચાર પાછળ પણ આપણી સ્વાર્થદષ્ટિ ઉભેલી છે. સ્ત્રીઓ સમાજનું અર્ધ અંગ છે, તેમની કેળવણી વિના સમાજનો ઉદ્ધાર શક્ય નથી, અદ્યતન માતા બાલક પ્રજાની કેળવણીમાં સદાકાર ન જ આપી શકે. એ બધા વિચારો સ્ત્રીકેળવણીની પાછળ ડોકિયું કરી રહેલા હોવા છતાં પુરુષ પોતે પોતાના આધિપત્યના વિચારો છોડી શકતા નથી, તેમ કહેતાં આપણને આંચો ન આવવો નેહાએ. આ દષ્ટિથી વિચાર કરતાં સ્ત્રીકેળવણીના વિચારો આજે પડખાંગમાં પડેલા ગણી શકાય. પુરુષો નેટલી જ સ્વતંત્ર કેળવણીનો પ્રત્યે સ્ત્રીઓ માટે

હોવો. જોઇએ એ વિચારથી પ્રેરાઇ ચડ્યાતની કન્યાકેળવણીમાં 'કેળવણીના' સંતત્ર વિચારકો યોગ્ય પ્રબંધ કરવા લક્ષ્યાય છે ખરા. પરંતુ કન્યા મોટી થતી જાય છે તેમ તેમ તે બી છે, પુરુષે તે સ્ત્રી પાસેથી અમુક પ્રકારનું કામ લેવાનું છે અને સ્ત્રીએ પુરુષની અમુક પ્રકારની જોડકામીને વશ વર્તવું જ જોઇશે, એ પ્રકારની વિચારસરણી ઝાંખા સ્વરૂપમાં તેમના મનમાં પ્રવેશ પામે છે એટલે દસ અગિયાર વરસની કન્યાની કેળવણીનું ક્ષેત્ર અને પછીની કન્યાની કેળવણીનું ક્ષેત્ર એ બંને સૂક્ષ્મ નજરથી જોનારને બિન બિન દેખાશે કન્યાએ। માટે છોકરાએ। જેવા કેળવણીના વિષયો હોવા જોઇએ, છોકરા છોકરીઓને સાથે બાળ્યાવવાથી સહકાર અને સ્નેહ વધે, સહશિક્ષણ અનેક સહપ્રવૃત્તિઓનું કારણ બૂત બની રહે છે, વગેરે વિચારો કન્યા જે ધડીએ માધ્યમિક શિક્ષણના આગણામાં પ્રવેશ કરે છે તે ધડીએ બદલાઇ જાય છે તે ધડીએ સ્ત્રીકેળવણીના નિર્માતાઓમાં સૂક્ષ્મપણે સ્વાર્થદષ્ટિ પ્રવેશે છે; અને ત્યારે જ સ્ત્રીકેળવણીમાં અમુક વિષયો જોઇએ ને અમુક ન જોઇએ, સ્ત્રીકેળવણી માટે સ્વાતંત્ર્યની અમુક મર્યાદા હોવી જોઇએ, સ્ત્રીઓને પુરુષોના સંગથી દૂર રાખવાની આવશ્યકતા છે માટે સહ-

શિક્ષણ ન જોઈએ, વગેરે પ્રદારના વાળે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પ્રવેગ છે પરિણામે સ્ત્રી સ્ત્રી હોવા છતાં પુરુષ જેવી જ મનુષ્ય પણ છે તે વાત વિમરાઈ જવાય છે, અને સ્વાર્થદૃષ્ટિની સાથે જ એ મનુષ્ય દૃષ્ટિનો પણ લોપ થાય છે સીકેળવણીના ક્ષેત્રમાં આપણને મૂકવે તેના કાયડાઓ ક્યા છે તેનો વિચાર કરીએ તો આપણને ગુરત જ જણાશે કે તે માધ્યમિક શિક્ષણ અને ઉચ્ચ શિક્ષણ પૂર્ણતા જ ઉભા થયેલા છે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં ઉદ્દામ વિચારો પેદા થયા તેની સાથે જ સહશિક્ષણની ઉપતા પણ જન્મી. દેશમાં સહશિક્ષણના છૂટાછાપા પ્રયોગો શરૂ થયા, અને સીએમ માટે પણ પુરોષોના જેટલા જ કેળવણીના દ્વારો ખુલ્લા મૂકાયા એક નરક આ ઉદ્દામ પક્ષ પોતાને કામે લાગ્યો અને ખીજી તરફ સક્રિય પક્ષ એક જ સીકેળવણીનું ક્ષેત્ર રાખી કામે લાગ્યો કેળવણીના કાર્યમાં સ્થિર ભુરિયા વિચાર કરીને વિધેય, અમાજ અને દેશમાનો વિચાર કર્યા વિના જો કાંઈ પણ યોજના નક્કી કરવામાં આવે તો તેની યોજના જરૂર વિધાતક અને સીકેળવણીનો પ્રજા ઉડનારા ઉદ્દામ વિચારોએ અને સક્રિય સ્વાર્થી વિચારોએ એમ બન્નેએ ઉપર હાથેથી બૂચ કરી પરિણામે

શ્રીઓમાં મનુષ્યને માટે યોગ્ય તેવા સદ્ગુણોનો વિકાસ ન થતાં શ્રીઓ ખીન્ને છેડે જઈને ઉભી રહેવા લાગી; ખીજી બાજુએ ગમે તેટલી કેળવણી લીધા છતાં શ્રીસમાજની વિચારસરણી મંડુચિત જ રહી અને જે દશા મિનકેળવાયેલ શ્રીની મણી શકાય તે જ દશા તેમની પશ્ચુ રહી એક પક્ષે અતિશયતાની બૂલ કરી બ્યારે ખીજી પક્ષે અદ્યપતાની બૂલ કરી; એક પક્ષ પરમાર્થી થવા જતા જ્ઞાન બૂલી ગયો, અને ખીન્ને પક્ષ સ્વાર્થાધ ખની માનવતા બૂલી ગયો. આ બન્ને પક્ષની બૂલોનુ પરિણામ તો શ્રીસમાજને સોસવુ પડ્યું છે ઉદામ વિચારકો પાસે કેળવાયેલ શ્રીઓ પશ્ચુ આજે પોતાના સમાજ માટે કેળવણીનો સ્થિર છુદ્ધિયા વિચાર કરવા અસમર્થ છે, અને ખીન્ને પક્ષ તો સ્વતઃ વિચાર જ કેમ કરી શકે ? આજની આ પરિસ્થિતિ કેટલી વિષમ છે તેનો વિચાર કરીએ તો આપણને ધૂનરી છૂટે શ્રીકેળવણીની આ બે છેડાની ઉભી થયેલી વિષમ પરિસ્થિતિને માટે ઉપરોક્ત બન્ને પક્ષો જવાબદાર છે.

આજના કેળવાયેલા શ્રીસમાજમા જે પ્રકારનું આપણને દર્શન થાય છે. એક સમાજની તમામ રૂઢિઓને અને સકુચિત વિચારોને લાત

રથી આપણે નથી પાડતા પરંતુ દરેક મનુષ્ય
ખીન મનુષ્યથી જુદો છે તે વિચારથી પાડીએ
છીએ આ જો પાડતી વખતે આપણે જુદા જુદા
બાળકના શરીરનો તેની જુદી, તેના મનનો
તેના હૃદયનો અને તેના આત્માનો જુદો જુદો જ
વિચાર કરીએ છીએ દરેક મનુષ્યના શરીર, મન
વગેરે સૂક્ષ્મતાથી અવલોકનએ તો જુદા જુદા બધા
રહ્યા જ હોય છે, તે ન્યાયે સૌના શરીર, મન
વગેરેનો વિચાર રાખીને જ તેની કેળવણીને આપણે

જ પ્રકારની કેળવણી જુદી જુદી હોવી જોઈએ. કુદરતી શરીરરચનાને પગિણાએ સખત અને આયડો લાગે તેની શારીરિક મજૂરીમાથી સ્ત્રીઓને દૂર રાખીએ, તેટલાથી બધી જાતની મુદ્દતા માટે સ્ત્રીઓ જ લાયક છે અને પુરુષો નાલાયક છે, અથવા તો બધી જ જાતની કંકણતા માટે પુરુષો જ લાયક છે અને સ્ત્રીઓ નાલાયક છે, એવો જો વિચાર કરીએ તો એ તર્કવિરુદ્ધ અને હાસ્યાર્પક દેખાય જેવું શરીરની બામતમા તેવું જ અન્ય બામતમા પણ સમજવું જાણે આપણી નજર પાસેથી આ વિચાર ખસી ગયો છે અને તેમાં સ્ત્રી-કેળવણીના નિર્માતાની સ્વાર્થદષ્ટિ બળી છે, તેથી સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રશ્ન એક કોપડો મધ્ય પડ્યો છે

સ્ત્રીકેળવણીનો સળગમુત્ર અને સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કર્યો હોય તેવો દાવો હું જાણે હજી કરી શકું નથી સહશિક્ષણ દ્વારા અત્યંત મામૂલી રીતે તે પ્રશ્ન મારી પાસે ખડો થયેલો છે ખરો માગ અદ્ય અનુભવ પ્રમાણે તો જાણે આપણે પોને ઉપર કદા પ્રમાણે વિચારસરણીમા જોટા કર્યો છે તેને લીધે જ સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રશ્ન ઉભો થયો. સ્ત્રીકેળવણી સમયેની કમ્પના વધારે વિચદ અને વધારે શાસ્ત્રીય બને તો સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રશ્ન ધણે

સુરજ થઇ જાય એમ મારું માનવું છે પછી એ
 અમને નિકાલ કેવળ કન્યાશાળાઓ દ્વારા લાવવામાં
 આવે અથવા તો સહશિક્ષણની શાળા મદાશાળાઓ
 દ્વારા લાવવામાં આવે એ વસ્તુ ગૌણ ધર્મ જરૂરી,
 દેગવણીનો મગજ વિચાર કરતી વખતે આપણી

છે કે સ્ત્રીઓનો કાર્યપ્રદેશ સમાજમાં પુરુષોના કૃતા મિત્ર છે, તેથી સ્ત્રીઓની કૃતવણી પુરુષોની કૃતવણીથી ભિન્ન હોવી જોઈએ

સહશિક્ષણનો પ્રશ્ન વિવાદસ્પદ છે, તે વાત સાચી છે, પ્રશ્ન વિવાદસ્પદ હોઈ પણ શકે પરંતુ આજે જે રીતે સહશિક્ષણ સામે વિરોધ બતાવવામાં આવે છે તે રીત સાચી નથી સ્ત્રીઓનો અને પુરુષોનો કાર્યપ્રદેશ ભિન્ન ભિન્ન છે, તેટલા માટે જ તેમની કૃતવણી ભિન્ન હોવી જોઈએ એમ માનવું એ જીલજલ છે એમ તો પુરુષોની અદર ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવો હોય છે, સ્ત્રીઓની અદર પણ ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવો હોય છે, એટલા માટે કેવળ વ્યક્તિશિક્ષણ પ્રમોદી ચમ્તા નથી ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવના છોકરાઓ મોટા સમૂહમાં એકસાથે રહીને એક શાળામાં ભણી શકે છે, ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવની છોકરીઓ પણ સાથે રહીને એક જ શાળામાં ભણી શકે છે વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિથી એક યા બીજા સ્વરૂપે સ્વભાવમાં ભિન્ન હોય જ છે, આમ હોવા છતાં વિદ્યાર્થીઓ એકબીજાની સાથે પોતાનો મેળ માધી શકે તેની પરિસ્થિતિ શાળાઓની અદર શક્ય થતી આપણે જોઈએ છીએ સાચી કૃતવણીની સંસ્થાનું ખરું કામ જ

એ હોય છે કે સમાજમાં ગંદીને વ્યક્તિએ પોતાનો વિકાસ કેમ સાધવો ? આવો વિકાસ સાધતી વખતે સમૂહને માટે જે કાંઈ ત્યાગ કરવા પડે તે ત્યાગથી વ્યક્તિને તાલીમ મળી રહેતી હોય છે જેવું છોકરાઓના શિક્ષણનું તેવું જ છોકરીઓના શિક્ષણનું. આમ હોવા છતાં છોકરાઓનો અને છોકરીઓનો કાર્યપ્રદેશ ભિન્ન છે માટે તેમના શિક્ષણની યોજના ભિન્ન હોવી જોઈએ તેમ જા માટે માનવામાં આવતું હતું, તે મમજી સકાવું નથી એક જ શાળામાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ મોટી ઉંમરે જુદા જુદા કાર્યક્ષેત્રમાં પડે છે કેટલાં વેપારી થાય છે, કેટલાં ડોક્ટર થાય છે, કેટલાં વકીલ થાય છે તો કેટલાં શિક્ષક થાય છે ફેળવણીનો સામાન્ય ક્રમ પૂરો કર્યા પછી કેટલાં જાસ થયા માટેની તાલીમ લેતી પડે એ વાત જુદી છે જીઓનો કાર્યપ્રદેશ ભિન્ન છે તેમ કંદીને આપણે જો એમ માનતા હોઈએ કે છોકરીમાં પડવા માટે તેમને કેટલાં જાસ પ્રકારની તાલીમની જરૂર છે, તો તેમાં કરો વાધો નથી મળ્યું તેનો અર્થ એ થાય કે સામાન્ય ફેળવણી માટે છોકરા છોકરીઓને સાથે વહવાવામાં વાધો રહેતો નથી જાસ થયા પી તાલીમ માટે આગળ જતાં પછી શિક્ષણનો વિભાગ જુદો કરવામાં આવે તો અડચણ નહિ.

પરંતુ પ્રશ્નકારની વાત આ નથી. એ તો સામાન્ય કૃષ્ણવણી પણ જુદી હોવી જોઈએ એમ કહેવા માગે છે; અને તેમ કહેવા માટેનાં કારણો આપણે સહેજે કલ્પી શકીએ તેમ છીએ. આજે ખાસ સાધારણ રીતે એવી માન્યતા પ્રચલિત છે કે સ્ત્રીઓમાં પુરુષો જેટલી પ્રખર બુદ્ધિ હોતી નથી. શાળા મહાશાળાઓની અંદર જે વિષયો આજે શીખવવામાં આવે છે તે વિષયો છોકરીઓને અધરા પડે છે. તેમની મહત્ત્વ ધારણશક્તિ પ્રમાણમાં ઓછી હોય છે; કેટલાક વિષયો જાણે કે સ્ત્રીઓ તે જાણવા માટે સરખા જ નથી. એક એવી ખીજ માન્યતા પણ પ્રચલિત છે કે સ્ત્રીઓ વધારે પડતા બુદ્ધિના કામ માટે સરખાયેલી જ નથી. સ્ત્રીઓ લાગણીપ્રધાન હોય છે જ્યારે પુરુષો વધારે બુદ્ધિપ્રધાન હોય છે. એટલા માટે સ્ત્રીઓની કૃષ્ણવણીની યોજનામાં હૃદયને વિકસાવનારા તત્ત્વો વધારે પ્રમાણમાં હોવાં જોઈએ, તથા પુરુષોની કૃષ્ણવણીની યોજનામાં બુદ્ધિને ખીલવનારાં તત્ત્વો વધારે પ્રમાણમાં હોવાં જોઈએ. એટલા માટે જ જ્યાં સ્ત્રીઓની બિજ કૃષ્ણવણીની યોજના કરવામાં આવે છે ત્યાં કલા, સંગીત, શીવણ, ગૂંથણ વગેરે વિષયો ખાસ કરીને મૂક-

વામાં આવે છે અને ગણિત કે સમૃત જેવા વિષયોને ગણતરીથી જાતલ કરવામાં આવે છે સ્ત્રીઓની કેળવણી માટેનો અવ્યાસક્રમ ગણતરી નોંધને છેક જ હળવો મનાવવામાં આવે છે ત્રીજે એક એવો મત પણ પ્રચલિત છે કે સ્ત્રીઓને માથે તો ઘરકામ તથા બાળકોનો મોટા પ્રમાણમાં હોવાનું માટે તેમની કેળવણી પુરુષોની કેળવણી કરતાં જુદા પ્રકારની હોવી જોઈએ પુરુષોની કેળવણીમાં કેટલાક એવા તરવો છે કે જેની બાંધવ્યમાં સ્ત્રીઓને જરૂર પડતી નથી જ્યારે સ્ત્રીઓની કેળવણીમાં કેટલાક એવા તરવોની આવશ્યકતા હોય છે કે જેની પુરુષોને જરૂર પડતી નથી એટલા માટે પણ મનેની કેળવણીની પ્રથા જુદા જુદા પ્રકારની હોવી જોઈએ આના મધ્ય કારણોને લીધે છાત્રીઓની કેળવણીની પ્રથા ભિન્ન હોવી જોઈએ તમા માનવામાં આવે છે

છાત્રીઓની મધ્યમ કેળવણી સામે ઉપર જણાવેલા તમા કારણો પામ કરીને ધરવામાં આવે છે જગા ઉડા ઉતરીને વિચાર કરીએ તો આ તમા કારણો નિનપાયાદાર દેખાશે સ્ત્રીઓમાં જુદા પ્રમાણ એ જુદા હોય છે તેમ જોઈએ તે સ્ત્રીઓનું આ માન છે ઇતિહાસ પણ પુરવાર કરી આપી શકે

છે અને આજના વિચારકોનો પણ એ અનુભવ છે કે શ્રીઓમા પુરષો જોટલી જ પ્રખર બુદ્ધિ હોય છે આપણી અવળી વિચારસંજ્ઞાને પરિણામે આપણે તેમની તે બુદ્ધિને વિકસવાનો અવકાશ આપ્યો નથી પહેનેથી જ આપણે એવું જ વાતાવરણ ઉભું કરેલું હોય છે કે શ્રીઓમા અત્યંત બુદ્ધિ છે આ વાતાવરણની અસર શ્રીસમાજમાં થાય તે સહજ છે વાતાવરણની અમર હિપગત તેમને માટે શિક્ષણની યોજના પણ તેમનામાં ઓછી બુદ્ધિ છે તેમ ધારીને જ કરેલી હોય છે આનું વાતાવરણ અને આવી મામૂલી શિક્ષણની યોજના હોવા છતાં તેમાંથીયે એકાદ શ્રીનો પ્રખર આત્મા બહાર નીકળી આવે છે અને જનસમાજને ચેતાની

જેટલું જ શુદ્ધિશાળી સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ આપણા સમાજમાં દેખાવા લાગે.

સ્ત્રીઓનું હૃદય લાગણીથી ભરપૂર હોય છે તે વાત સાચી છે. સ્ત્રી માતા થવાને સરળથેસી છે; અને તેથી તેના હૃદયની કેમળ લાગણીઓ વધારે કેમળ બને, તથા તેનામાં રહેલો સ્વાભાવિક પ્રેમનો ઝરો વધારે ઉદાત્ત બને તેવી જાતની શિક્ષણની પ્રથા તેમને મારે ચોળવી જોઈએ તેમાં એ મત હોય નહિ. પરંતુ હૃદયની લાગણીઓ વધારે સુધાયમ હોય તેથી, અને એ લાગણીઓને જીવનસંભામમાં વધારે અવકાશ મળવાનો હોય છે તેથી, સ્ત્રીઓની કેળવણીનો આધાર લાગણીઓને

આસપાસ જેટલો ગૂંચાણેલો આપણે ગણીએ તેટલો જ પુરુષનો પણ ગણવો જોઈએ સ્ત્રીઓ તો રાધી જાણે ગૃહવ્યવસ્થા કરી જાયે, તેવો એકવો અટૂલો ખ્યાલ સ્ત્રીઓને અપમાન આપનારા છે ગાંધરાત્રી અને ગૃહવ્યવસ્થાનું કામ અનુકૂળતાને લીધે સ્ત્રીઓને માયે આવી પડેલું છે, માટે પુરુષોએ તેમાં કશું જ કરવાનું રહેતું નથી એમ જો આપણે માની લઈએ તો તે વિચાર બૂલખરેલો છે રાધવાના અને ગૃહવ્યવ-

કાર્યક્ષેત્ર પૂરતો રહેવો આવશ્યક હશે તેટલો ઊંકરા
 ઊંકરીઓના માનસના યોગ્ય પરિચયથી સહશિક્ષણ-
 વાળી સંસ્થાઓમાં ઉભો થવાનો જ છે ભિન્નભિન્ન
 કાર્યપ્રદેશ હિત નીચની ભાવના પેદા કરે તો મમા-
 નની અવનતિ થાય

ઊંકરા ઊંકરીઓને સાથે બાંધાવવાના હિપ
 રોક્ષ મુખ્ય વાધાઓ કેટલા મિનપાયાદાર છે તે
 આપણે જોયું સહશિક્ષણની સંસ્થાઓએ એક
 શિક્ષણસંસ્થા તરીકે તેનો વિચાર બદલે કરવાનો
 રહે, પરંતુ સહશિક્ષણ માટે વિચારના જેવી વાત
 અને જે માટે વિચારેલા ન્યાય વાધો ઉઠાવી શકે
 તે મુદ્દો તો ઊંકરા ઊંકરીઓમાં જન્મત જાતીય
 આવેગોના સુપ્રમાણ અને યોગ્ય વિકાસનો છે જે
 આવેગો ઊંકરા ઊંકરીઓ અનમ હોય તો સુપ્રમ
 રહે, અને જેના શિક્ષણનો સવાલ જુદી જાતનો
 અને, તે આવેગો સહશિક્ષણવાળી સંસ્થામાં એવા
 ચિત્રવિચિત્ર અને અટપટા વલણો લે કે શિક્ષણ-
 કારને તેનો હિડો વિચાર કર્યા વિના છૂટકો જ ન
 હોય એવા જાતીય આવેગો જરા પશુ આડે માર્ગે
 ન જાય અને વિકૃત ન બને, તે જોવાનું કામ
 શિક્ષણકારનું રહે છે તેવા જાતીય આવેગો યોગ્ય
 રીતે વિકસે, સંકાષ્ટ ન જાય અને ઓપુરુષોના મિત્ર

સમાજને સુદગ્તર બનાવે, તે જોવાનું કામ શિક્ષણ દારુ રહે છે સદશિક્ષણવાળા મર્યાદા અત્યંત ઘાત ગણવાની જામત હોય તો તે આ આના ઉપર ઉડામા ઉડે વિચાર કરવો ધરે છે, અને મારે જાતીય શિક્ષણનો સુદર પ્રબંધ કરવો ધરે છે, અને મારે હૃદય અને મન વધારે ને વધારે નિર્મળ થાય તેવું ઉચ્ચ વાતાવરણ પેદા કરવું ધરે છે આ મિત્રાપના બીજા વિચારોને મૌલ્ય સ્થાન આપીએ તો વાધો આવે નહિ આ સ્થળે આ વિચારોને આથી ઉડે હાલેખ ધર્મ થકે નહિ.

નવી કેળવણીનાં ચાર તત્ત્વો

કેળવણી અનેક યુગો જોતી આવે છે દેશ
 દેશની કેળવણીના યુગોદેશદેશની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે
 બદલાતા રહે છે આપણા દેશમાં આ દૃષ્ટિએ
 કેળવણીના નવીન યુગોનો આક હજી સુધી મૂળ્યો
 નથી આપણા દેશમાં નવીન કેળવણીનો પહલ
 વહેલો વિચાર આજના પ્રચલિત અર્થમાં આવ્યો
 તે પશ્ચિમનું અનુકરણ હતું. હજી પણ થોડે ધણે
 અરે નવીન કેળવણીનો વિચાર પશ્ચિમની હમે

ઈતારવામાં આવે તો તેમાંથી જાણે લાભ થાય. આપણા દેશે બહુ જ થોડા વખત પહેલાં તેમ કર્યું; હજી પણ તેના અવગેયો આપણી નજર આગળ દેખાય છે. પરદેશી પ્રધાનું આવું અધ અનુકરણ આપણી કેળવણીનું પ્રાયદર નીવડ્યું. એટલા માટે જ નવીન કેળવણીનો વિચાર કોઈ પણ પ્રધાના જડ અનુકરણ રૂપે નહિ, પરંતુ શુદ્ધ કેળવણીનાં સનાતન તત્ત્વોની વિચારણા રૂપે આપણે ત્યાં હવે અવતરવા લાગ્યો છે. આજનો નવી કેળવણીનો વિચારક કોઈ જડ પ્રધાનો વિચાર કરવાને બદલે કેળવણીના શુદ્ધ તત્ત્વોનો વિચાર કરે છે, અને એવાં તત્ત્વો ઉપર શિક્ષણપ્રચાલિકા રૂપે છે. આ જાતના નવીન કેળવણીના જે વિચારો આપણા દેશમાં આજે પ્રચલિત થવા લાગ્યા છે, તે મુખ્યત્વે ક્યાં ક્યાં તત્ત્વો ઉપર નિર્ભર છે તેનો સામાન્ય વિચાર આપણે અહીં કરીએ. એ તત્ત્વોને કોઈ પણ કેળવણીની વિશિષ્ટ પદ્ધતિમાં આપણને દેખાતાં હોય તે પદ્ધતિનો સ્વીકાર, આપણે માટે ધર્મ થઈ પડે છે. એવાં નવીન તત્ત્વો ઉપર રચાયેલી પદ્ધતિ આપણા દેશમાં જન્મી હોય કે પરદેશમાં, તેમાં આપણને આધ હોવો જોઈએ નહિ. આવી વિશિષ્ટ પદ્ધતિઓ

આજે હિંદુસ્તાન બહારના દેશોમાં જન્મ પામી
 છે એ એક અકસ્માત છે આપણા દેશમાં પણ
 એવો ઠાગ અવશ્ય આવે કે જ્યારે કેળવણીના
 સનાતન તત્ત્વો ઉપર રચાયેલી નવીન કેળવણીની
 સર્જક વિભૂતિ જન્મે તેવા કામને માટે આપણે
 આત્મી નવીન કેળવણીની પ્રયાચોના પ્રયોગો ઉપર
 નજર નાખવાની રહે છે

અહીં કોઈ પણ વિચિત્ર પદ્ધતિની મીમાસા
 કરવાનો ઉદ્દેશ નથી હરકોઈ પદ્ધતિ કોઈક નવીન
 તત્ત્વો ઉપર જ રચાયેલી હોય છે એટલે નવીન
 કેળવણીના તેવા તત્ત્વોનો દૂર કમા નિર્દેશ માત્ર કરવો

ખાતરી કરી આપી કે બાણનાં જાગરના વ્યક્તિત્વનું
 દબાણ નહિ પરંતુ તેના વ્યક્તિત્વનો વિચાર
 વ્યક્તિત્વનું માન, અને વ્યક્તિત્વના અવિષ્કાર
 માટે જરૂરી તેટલા માધોનો વિચાર તેજ ફળ
 દાપી તત્ત્વ જે આજે તો હવે અનેક પ્રકારના
 પ્રયોગોથી મિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે જાગરના
 વ્યક્તિત્વને કેદમાં રાખીને કામ કરવામાં નહિ
 આંદો નો કેળવણી છે જ નિરૂજ નીવડવા રી

કેળવણીની રચનામાં આ તત્ત્વ પ્રધાનપદે હોય જ છે આ તત્ત્વને ધ્યાનમાં રાખીને કેળવણીની જેટલી રચના કરામાં આવે છે, તે રચના જૂની કેળવણીથી ભુદ્ધી જ જાતની મને છે જેમ કોઈ ઝાડને સરસમાં સરસ રીતે ઉછેરવા માટે તેની બધી પરિસ્થિતિ ગોઠવવામાં આવે છે, તેમ બાળકના સર્વાંગ વિકાસ માટે તેના વ્યક્તિત્વની આમ-પાસ પણ બધી પરિસ્થિતિ ગોઠવવામાં આવે છે બાળકના વ્યક્તિત્વને માન આપવાના પ્રશ્નની સાથે જ શિક્ષક, શિક્ષણપદ્ધતિ કે અભ્યાસક્રમ એ બધાનું દૃષ્ટિમિદ છેક જ બદલાઈ જાય છે બાળનારના

સર્વાંશે શુદ્ધ નહિ પશ્ય હોય; પરંતુ પાગલ અમાથી છૂટવાની ઝખનાએ એટલું ઉમ્મ સ્વરૂપ પકડ્યું. છે કે આજે તેની અશુદ્ધિ ઉચ્ચારનાં માણસ સ્વાતંત્ર્યનો દ્રોહી મનાય છે સમાજરચના, રાજ્ય રચના વગેરે ઊભલિલ યદ્ય ગ્લા છે માણસને પોતાની મુક્તિનો એક માત્ર ઉપાય સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય જણાય છે

આ દેશમાં જે ત્રણ દમકામાં કેળવણીના ક્ષેત્રમાં સ્વાતંત્ર્યનો વિચાર ઉમ્મપણે ચાલી ગયો હતો માણસને જન્મથી જે જાતની કેળવણી મળતી તે પારતંત્ર્ય પોષક હતી તેની સામે પ્રથમ બળવો ચાલુ મુગમાં જે કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં ઉદાવનામાં આવ્યો હોય તે તે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં હતો પારતંત્ર્ય પોષનારી ધરેડથી વિદ્યા લનાર માણસો ભવિષ્યમાં બીજા કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિનો વિચાર કરી શકવાના નથી, એમ નવીન કેળવણીના વિચારકોને સઝી આ મુ આથી જૂની ધરેડની કેળવણી સામે તેમણે પોક્કા ઉદગ્રો અને નવીન કેળવણીની ગ્યના માગી કેળવણીમાં સ્વાતંત્ર્યનો પોક્કાર પ્રથમ ઉભો ત્યારે તેની આજે છે તેટલી વિશદ અને વિશુદ્ધ કલ્પના ન હતી શિક્ષકના વિપરિધ અંગોની જે દશા ચવાળી હોય તે લલે

સૂક્ષ્મ સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિના માર્ગો ખુલ્લા થઈ જશે, અને આ નવીન યુગનાં દર્શન કેળવણીના ક્ષેત્રના યુગમાં તો આપણે કરી રહ્યા છીએ. બાળકના સ્વાતંત્ર્યની મર્યાદા-દીવાલ શાળાથી આગળ ખસેડવામાં આવી છે, અને સ્વાતંત્ર્યે સ્પૂળ તેમ જ સૂક્ષ્મ બને ભૂમિકાઓ સર કરી છે. કેળવણીના ક્ષેત્રમાં સ્વાતંત્ર્યની રાહચાતે બાળકને સ્પૂળ સ્વાતંત્ર્ય આપી ધીમે ધીમે એટલી હદ સુધી આગળ ધપાવ્યું છે કે આજે બાલુનાર પોતે જ પોતાના સ્વાતંત્ર્યનો વિચાર કરી શકે છે; એટલું જ નહિ પરંતુ સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછી ઉપકારક કામોમાં તેનો ઉપયોગ કેમ કરવો તેનો વિચાર પણ કરી શકે છે. આજે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જે શાળાઓ કેવળ શારીરિક સ્વાતંત્ર્ય આપે છે તેમને નવીન કેળવણીની સંસ્થાઓ ગણતાં લોકો આંચકા ખાય છે; નવીન કેળવણીની શાળાઓમાં તો બાલુનાર બાળકને સ્વાતંત્ર્ય ઉપરાંત બૌદ્ધિક અને માનસિક સ્વાતંત્ર્ય પણ મળેલું હોય છે. બાલુતા બાળકના લવિધ્યના સ્વતંત્ર જીવનને ધ્યાનમાં રાખીને તેના શરીર, મન, હૃદય, બુદ્ધિ વગેરેને સ્વતંત્રપણે વિહરવા દેવાનો પ્રયત્ન નવીન કેળવણીમાં કરવા દેવામાં આવ્યો છે. નવીન કેળવણી આવા સ્વતંત્રવિહારથી જ માત્ર નથી

આજી, એ સ્વતંત્ર વિદ્યારો સરીર, મન અને
હૃદયને વધારે ને વધારે નિરોગી અને નિર્મળ
બનાવે તેની શુદ્ધિપૂર્વકની શાસ્ત્રીય યોગનાઓ
તેની પાછળ હબી કરવામાં આવી છે નવીન
કેળવણીના આ તરફે આજે તો દરેક શાળાને કમળે
કરી છે તેમ ખીએ તો ખેાડુ નથી

સ્વાતંત્ર્યની કંખના પેદા કરાવે તે પણ સમજી શકાય છે. આ કંખના શાળામાં લાલુતા નાશ-કર્તા પેદા થઈ એટલે પછી જીવનના બીજા ક્ષેત્રમાં નેત્રે પ્રાપ્ત કરવા માટે તે અવસ્થા પ્રયત્ન કરવાનું એવો વિશ્વાસ નવીન કેળવણીકારના મનમાં હતો જ. અને અરેબર અભ્યાસ કરતા બાળકે શાળાની બહાર પણ સ્વાતંત્ર્યની માગણી કરી શાળામાં સરીરનું અને મનનું જે સ્વાતંત્ર્ય મળતું હતું તે સ્વાતંત્ર્ય પોતાને શાળાની બહાર પણ મળવું જોઈએ તેવા વિચારના આદોલનો શાળાની બહાર પણ ફેલાવા લાગ્યા આ તકનો લાભ લઈ કેળવણીકારો બાળકોના ઘર સુધી પહોંચ્યા, તેમ જ લાલુતાર બાળક બીજા જે જે સ્થળોએ પોતાનો નાશીનો વખત વિતાવતું તે તે સ્થળોને પણ મરફતવા લાગ્યા ધીમે ધીમે સ્વાતંત્ર્યનો વિચાર શાળા જેટલા જ હિમ સ્વરૂપે ઘરોમાં, છાત્રાલયોમાં, રમવાના મેદાનોમાં અને એવા અન્ય સ્થળોમાં પડેલી ગયો. લાલુતારમાં ચોતીશે ક્યાંક માટેના સરીર, મન કે હૃદયના સ્વાતંત્ર્યની તાવાવેલી જાગી. શાળામાં શિશુક શારીરિક પારતંત્ર્યની બેડીમાં જકડી ન રાખે તે જ રીતે ઘરોમાં, છાત્રાલયોમાં કે એવા બીજાં કોઈ સ્થળોમાં શારીરિક પારતં-

ઝાની બેડી સહન નહિ થઈ શકે તેવો ઉમ્મ અવાજ
 પ્રચલિત થયો શિક્ષકે સિવાયના બાળકની સમમ
 કેળવણીમાં રસ લેનારા બીજા જે જે કાર્ય હોય
 તેમની પાસે બા માગણી ઉમ્મપણે પહોંચી ધર
 માના ઢંકકે નિયમોનો મૃત્યુધટ વગડતો સમજાના
 સામ્યો બહુતર ગાગકે અમુક રીતે જ બંધવું
 જોઈએ અને અમુક બામનો જ બાબવી જોઈએ

આ તત્ત્વનો શિક્ષણસંસ્થાઓમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. તેને પરિણામે તે ઓમેર પ્રસરી ગયું. આજે આપણે જોઈએ છીએ કે સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થયું ન હોય ત્યાં સુધી કાર્ષી પણ માણસ કે કોઈ પણ સંસ્થા નિરાતે જ પી શકતાં નથી. કેળવણીનું આ તત્ત્વ એટલું બધું વ્યાપક થઈ ગયું છે કે આજે હવે નેને કેળવણીના એક નીતિ તત્ત્વ તરીકે ન મૂકીએ તો આજે જે સ્પષ્ટતામાં શારીરિક, બૌદ્ધિક કે હાર્દિક સ્વાતંત્ર્ય ન મળે તે સ્થળ જીવવા માટે લાયક ન ગણાય. કેળવણીની સંસ્થાઓ તો કેળવણી લેનારાઓને જીવવા માટે છે, એટલું જ નહિ પણ વધારે સારી રીતે જીવતા રીખવા માટે અને પોતાનો વિકાસ માધવા માટે હોય છે. આવી શિક્ષણસંસ્થાઓમાં સ્વાતંત્ર્ય એ તેની સંસ્થાઓનું હૃદય બની ગયેલું હોવું જોઈએ. સ્વાતંત્ર્ય ન હોય તેવા સ્થળને કેળવણીની સંસ્થા તરીકે ગણાવનાર માણસ તેમ ગણાવતા શરમાય તેની પરિસ્થિતિ આજે આપણી નજર આગળ જણાઈ રહી છે.

એવું પરદેશથી આવેલી કેવળ બુદ્ધિની કેળવણીને
 ઇષ્ટ શૈક્ષણિક બુદ્ધિના વિષયો-લીખનવાના વિષયોને
 તે વિચારપૂર્વક રચવામાં આવ્યા હોત તો બુદ્ધિના
 સર્જનો પણ આપણને તેવા મળત આપણે ત્યાં
 તો બુદ્ધિ પણ પગત્રયળી ચવા લાગી પાઠકાળે
 ચાલી આપેના જોગકને ખાત્રા માટે દેવાયેલી બુદ્ધિ
 પોતાના સ્વાભાવિક સર્જનોને પણ જૂલી જવા
 માંડી નવીન કેળવણીના તર્રમા એટલા માટે જ
 સર્જનાત્મક ક્રિયાઓના અરમણને સ્થાન આપ
 વામાં આ પુ નવીન કેળવણીના રચનારાઓએ
 પહેલા તો આરી ક્રિયાઓના પ્રદેશને કેવળ બુદ્ધિ-
 પૂરતો મર્યાદિત કરી લીધો શાળાઓની અંદર એ
 તર્રનો સ્વીકાર કરવાયો કે બાલ્યુતારા વિદ્યાર્થીઓ
 બુદ્ધિની ધારને માત્ર તીક્ષ્ણ કરીને બેસી ન રહે
 પણ એ ધાર વહે ઠાઠ ઠાઠ નવીન સર્જન સર્જે
 આ તત્ત્વનો પહેલો અમલ શિક્ષણસ્થામાં ચિત્ર-
 વનાના પ્રવેશ દ્વારા કરાવવામાં આયો નવીન
 કેળવણીકારે જોઈ લીધું કે કેવળ બુદ્ધિના વિકાસ
 ઉપર જીવનો માણસ જેમાં કલ્પનાના વિદારને
 ખૂબ સ્થાન હોય તેવા સર્જનોને જલદીથી ઝીલી
 લેશે આવા સર્જનો ચિત્રકલાના વિષયમાં વધારે
 પ્રમાણમાં શક્ય બને છે નવીન કેળવણીએ સર્જ-

નાત્મક ક્રિયાઓનું સ્થાન કેળવણીમાં ઓછું તે દિવસે ચિત્રકથાનાં સર્જનો કેળવણીના પરિણામ તરીકે ગણવા લાગ્યાં. સર્જનાત્મક ક્રિયાઓના આનંદ જ એવો હોય છે કે માણસ એક પ્રકારની ક્રિયામાંથી બીજા પ્રકારની ક્રિયામાં જવા તલપાપક થઈ રહે. એક વખત સર્જનાત્મક ક્રિયાને સ્થાન મળ્યું કે પછી તેનો પ્રદેશ વધારે ને વધારે વિસ્તૃત થઈ શકવાનો. આજે તો નવીન કેળવણીમાં સર્જનાત્મક ક્રિયાના તરવને જે સ્થાન મળ્યું છે, તે સ્થાન શુદ્ધિ અને કલ્પનાથી નીચે ઉતરી શરીરના સ્પૂર્ણ લાઘવગત સચાસન દ્વારા નિત્યજીવનના ઉપયોગી તેવાં સાધનોના સર્જન મુખી પહોંચ્યું.

નવીન કેળવણીની મર્યાદાઓ છે ખરી રીતે કહીએ તો જે સરથામાં સર્જનાત્મક ક્રિયાઓને અનકાશ ન હોય તે સરથાઓ કેળવણીની મર્યાદાઓ જ ગણાતી નહિ; પરંતુ કેળવણીમાં એક પ્રકારનો ઉઘો વા વાથો અને સર્જનાત્મક ક્રિયાઓ નષ્ટ થઈ ગઈ આવી ઉઘે ગરતે ગયેલી કેળવણીને પાછી વાળવા માટે આ તત્ત્વ એક નવીન તત્ત્વ તરીકે આગળ ધરવામાં આવ્યું એ તત્ત્વનો વિચાર ગમે તે પ્રદેશ-માથી અહીં આવ્યો હોય, પણ આપણે હા તો એ જૂનો વિચાર છે આપણા દેશના જીવનમાં એક કામે વણાઈ ગયેલો એ વિચાર છે ગૂંમ થઈ ગયેલા એ વિચારને ફરીથી સજીવન કરવા માટે સર્જનાત્મક ક્રિયાઓના એ તત્ત્વને આપણે મોખરે આણવું પડ્યું જે જીવનમાં સર્જનાત્મક ક્રિયાઓ ન હોય તે જીવન સાચું જીવન ગણાતું નહિ સાળા અને ધરને એવા વિભિન્ન ગણવામાં નહોતા આવતા કે જેને પરિણામે કેવળ જીવિને અને શરીરના અવયવોને જીવ પાડીને કેળવવામાં આવે હાથપમનો આશરો લીધા વિના જીવિ વિકસતી નહિ, અને જીવિનો આશરો લીધા વિના હાથપગ વિકસતા નહિ આ પરિસ્થિતિ સ્વાભાવિક હતી તે જુમ ગયેલી સ્વાભાવિકતાને ફરીથી જીવનમાં પ્રવેશાવવા માટે સર્જના-

તમક ક્રિયાઓનાં તત્ત્વોને કેળવણીનાં નવીન તત્ત્વો તરીકે સ્વીકારવાના પ્રયત્નો કરવા પડે તે હરોળ પ્રગ્ન માટે શોભાસ્પદ ન ગણાય. પરંતુ એ સ્થિતિ આપણા દેશમાં તેમ જ અન્ય દેશોમાં પશુ પેદા થઈ. પરિણામે આજે સર્ગનાત્મક ક્રિયાઓના તત્ત્વને એક નવીન તત્ત્વ તરીકે દાખલ કરવું પડ્યું છે. એને એટલા પૂરતું નવીન ગણાવી સકાય ખરૂં કે જીવનમાં વધાઈ ગયેલું હોવા છતાં આપણે તેને છેક

મરીના કોઈ એ જાદુ કામને સ્થાન આપીને આપણે સતોપ સેરીએ છીએ શરૂઆત તરીકે આપણે આને બે વધાવીએ, પરંતુ આપણી ભ્રમણા વહેલી તકે લાગરાની જરૂર છે બુદ્ધિના શિક્ષણનો કોઈ પણ વિષય એવો ન હોય કે જેના દ્વારા સર્જન ન થતું હોય, અને સર્જનાત્મક ક્રિયા માટેનો કોઈ પણ વિષય એવો ન હોય કે જેમાં બુદ્ધિ વપરાતી ન હોય એનો અર્થ એ થયો કે આજની શાળામાં વિષયોના શિક્ષણની એવી ગોઠવણ થતી થતે કે જેને પરિણામે આ સર્જનાત્મક ક્રિયાનો વિષય અને આ બુદ્ધિનો વિષય એવા બે ન બાંધનાર પાડી શકે કે ન બાંધાનાર કરી શકે

સર્જનાત્મક ક્રિયાઓનો આ પ્રદેશ શિક્ષણ સ્થળોમાંથી નહાર પણ નીકળે જે કોઈ એવું સ્થળ નગરમાં આવે કે જ્યાં બાળકની કેળવણીનો પ્રશ્ન ઉભો હોય ત્યાં આ તત્ત્વને સહેલાઈથી પ્રવેશ મળવા લાગ્યો—પછી આવું સ્થળ ધર હોય, બુદ્ધિના અખાડા હોય કે શરીરના અખાડા હોય સર્જન કરવું એ પ્રાણીમાત્રનો સ્વાભાવિક આવેગ છે એવા સર્જન માટે માણુગો અવશ્ય આપવામાં ન આવે તો તેની કેટલીયે શક્તિઓ વિકૃત થઈ જાય આ તરત માનવજાતને ઘણા વખતથી સૂએતું જ હતું

મનુષ્યના કૌટુંબિક, સામાજિક કે એવા દરેક જીવનની અંદર મર્જનાત્મક ક્રિયાઓને સ્થાન આપવામાં આવેલું જ હોય માણસ સર્જનના આનંદથી દમેશાં પોતાની પ્રગતિ સાધી શકે છે આવા સર્જનનો આનંદ સિદ્ધિત અસિદ્ધિત, મરીમ તલગર સર્વને ભોગવવાનો દક્ષ છે. ઝાઝ ખરાબ ઠાગે વિફળ જેળવણીનો વાપરો દુનિયા ઉપર ફરી વળ્યો,

એ જ નવીન કૃષ્ણવણીનું આ તત્ત્વ આજે તો આ તત્ત્વ ખીજા કોઈ તત્ત્વ કરતા વધારે વ્યાપક સ્વરૂપ પકડે તેવા ચિન્હો જણાવા લાગ્યા છે સર્જનાત્મક ક્રિયાઓ માટે દરેક પ્રકારની સગવડ આપવામા આવે છે સર્જનાત્મક ક્રિયાઓના આનદને લૂટવા માટે માણસજાતને સચેત કરવામા આવે છે આવી ક્રિયા ગરીબ બાળક કરી શકે છે, ધનાઢ્ય માળક કરી શકે છે, સ્ત્રીપુરુષના બેદ વિના દરેક જાત કરી શકે છે, અને વૃદ્ધ મનુષ્ય પશુ કરી શકે છે સર્જનાત્મક ક્રિયાઓના પ્રકાર વિધવિધ હોય છે તે ક્રિયાઓના તે પ્રકારમાથી જોને જે અનુકુળ પડે તે સર્જન કરવાની તક મનુષ્યજાતને સાપડવા લાગી

આવી સર્જનાત્મક ક્રિયાઓ વધારે વિશુદ્ધ બને, વધારે ઉપમરક બને અને મનુષ્યજાતની ઉત્ક્રાંતિમા તે વધારે માધનશૂત બની રહે એટલા માટે તેની ક્રિયાઓના ચોક્કસ ક્ષેત્રો પ્રયોગો દ્વારા નક્કી કરવામા આવ્યા છે આવા પ્રયોગો માટે શિક્ષણગૃંથઓને પંદર કરવામા આવી જ એ મર્યાદાઓમાથી જ સર્જનનું જે ચોક્કસ ધોરણ નક્કી કરવામા આવે તે ધોરણને જ આખોયે સમાજ સ્વીકારતો થયો છે આવા સર્જનોમા પ્રયોગ માટે કોઈ દેશને ખાસ અધિકાર હોઈ ન શકે જે

માટે જેટલી અગત છે તેટલી જ સામાજિક પશુ છે આપણે જ્યારે વ્યક્તિત્વની વાત કરીએ છીએ, અથવા તો સ્વાતંત્ર્યની હિમાયત કરીએ છીએ ત્યારે એ બંને બાબતને સાક્ષેપભાવે જ સ્વીકારીને યોક્ષી શકીએ છીએ અને સર્જનનો આનંદ તો સર્જક પોતે ત્યાર જ સાચી રીતે માણી શકે કે જ્યારે તેના સર્જનના આનંદમા ભાગ પાડનાર બીજા કોઈક હોય વ્યક્તિ જો સમાજથી દૂરી એકાકી રહે તો તેના વ્યક્તિત્વનો કશો અર્થ રહેતો નથી સ્વાતંત્ર્ય જ્યાં સમાજથી દૂર જગ લખા વાપરનાનું હોય ત્યાં નકામું છે અને સર્જનો સમાજથી દૂર સમાજની કશી પણ અસર વિના પથ્થા રડતા હોય તો તે સર્જનો યથા ન યથા એ સરખું છે આમ માણુમનુ વ્યક્તિત્વ અને માણુમનુ સ્વાતંત્ર્ય સમાજની સાથે સાથે રહેનાર છે, અને માણુસનું સર્જન સમાજ માટે અને સમાજમાંથી નીખનારું હોય છે વ્યક્તિત્વનાજો માણુમ પોતાનું વ્યક્તિત્વ પોતાની સામે નથી અજમાવતો, તેને પોતાના વ્યક્તિત્વનો અભાવ સમાજમાં ગહેનાથી જ દાય લાગી શકે છે સ્વાતંત્ર્ય ભોગવનો માણુસ પોતાના ઝોગડાની ચાર દીવાલો વચ્ચે સ્વતંત્ર હોય જ છે સર્જક પોતાના

મર્જનને સમાજની અદર ખુણા મૂળી દષ્ટને જ
 તેમની કિંમત અગતી સકે છે આમ મનુષ્ય
 વનતની ડેળવણીના જે મહાન તરવો આપણે
 ગણાવ્યા તે તરવોના તથોતી ઝોળી આ સામા
 જિનના ઉપર અવનબે છે

વ્યક્તિત્વના સ્વીકાર ઉપર હોય છે. વ્યક્તિ જો સમાજથી અલડી રહે તો પોતાને ને સમાજને સુકસાન પહોંચાડે; સમાજ વ્યક્તિત્વને પિછાન્યા વિના તેને દુઆવી દેવાના પ્રયત્નો કરે તો જ તે દિવસે પોતે જ નિર્વીર્ય બની જાય. આમ વ્યક્તિત્વનો વિકાસ સમાજના સ્વીકાર ઉપર અને સમાજનો વિકાસ વ્યક્તિત્વના આદર ઉપર રહેલો હોય છે. નવીન કેળવણીએ વ્યક્તિના તત્ત્વનો સ્વીકાર કર્યો છે તે આ સમાજશુ ઉપર. જો આ સમાજશુથી વંચિત રાખીને વ્યક્તિત્વના એકાકી તત્ત્વનો અમલ કરવામાં આવે તો નવીન કેળવણી તેટલે અંશે નિષ્ફળ જાય.

વચ્ચે જ રહીને તેમ કરે છે; એટલા પૂરતા એ પોતે સમાજના અંગ બનીને રહે છે. અને જેમ શરીરનું કાંઈ પણ એક અંગ બીજા અંગને અવગણીને કે વિસારીને પોતાનો વિકાસ સાધી શકતું નથી, તે ન્યાયે સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરનાર માણસ સમાજનાં બીજાં અંગોને પરતગ્ર રાખીને સાચું સ્વાતંત્ર્ય મેળવી શકતો નથી. આ રીતે સામાજિકતાનું તત્ત્વ નવીન કેળવણીના સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિના તત્ત્વ સાથે અનિવાર્ય યથા પડે છે.

સર્જનાત્મક ક્રિયાને અને સામાજિકતાને પણ એટલો જ નિકટનો સંબંધ છે. મનુષ્યનું સર્જન સમાજને માટે ન હોય તો તે સર્જન નિષ્ફળ સમજાતું. સમાજની પ્રગતિ જ મનુષ્યના સમાજ માટેના સર્જનને આભારી હોય છે. સર્જનનો આનંદ વ્યક્તિ પોતે લે છે, સર્જન વ્યક્તિ પોતાને માટે કરે છે, અને સર્જન ખાતર જ સર્જન કરવામાં આવે છે, તે વાતને સ્વીકારીએ તો પણ સર્જનની સામાજિક કિંમત સહેજે પણ ઓછી થઈ શકે તેમ નથી. સર્જનની ખાતર સર્જન ક્યાં પછી અને કેવળ પોતાના જ આનંદની ખાતર સર્જન ક્યાં પછી, સર્જક તેને સમાજ પાસે ક્યાં સિવાય રહી શકતો નથી. પોતાના સર્જનની કિંમત જાણે

અમલો પણ સમાજની કસોટીએ તે આંકતો હોય છે. જ્યાં તેની આંકણીમાં નિષ્ફળતા મળે છે, ત્યાં આગળથી તેનો વિશ્વસ લગભગ બંધ થઈ જાય છે. માણસ પોતે જ સ્વભાવે સામાજિક પ્રાણી છે. એવા માણસનું-સર્જન સામાજિક ન હોય તે કલ્પના અશક્ય છે. સમાજમાં વિદરનો માણસ સમાજ ઉપર નબળો અને પોષાતો માણસ

છાપ હોય છે, અને જોના સર્જનો પશુ અનેક રીતે સમાજના રંગે રંગાયેલા હોય છે આ દૃષ્ટિએ સામાજિકતાના તત્ત્વને નીચે કેળવણીના એક મર્મમામાન્ય તત્ત્વ તરીકે સ્વીકારવું આવશ્યક થઈ પડે છે

આપણે જોઈ ગયા કે સામાજિકતાનું તત્ત્વ એ સ્વતઃ કોઈ તત્ત્વ નથી પરંતુ ખીજા તત્ત્વોની માથે સાપેક્ષભાવે રહેતું એક તત્ત્વ છે નીચે કેળવણીના વિચારમાં આ તત્ત્વને એટલા માટે અગત્યનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે કે નીચે કેળવણીના વિચારમાં એને જો અવગણ્યતામાં આવે તો વ્યક્તિ માયા અર્થમાં વિકસી શકે નહિ, અને સમાજ પશુ સાચો વિગત સાધી શકે નહિ.

નીચે કેળવણીનો વિચાર કરતા આ ચાર તત્ત્વોનો વિચાર અગત્યનો અને અનિવાર્ય છે ખીજા અનેક તત્ત્વોનો વિચાર નીચે કેળવણીએ કર્યો છે, પરંતુ એ બધા તત્ત્વોનો આ ચાર તત્ત્વોની વિચારણામાં સમાવેશ થઈ શકે છે નીચે કેળવણીના વિચાર તરફ દૃષ્ટિ ફેરવતા કોઈ પશુ શિક્ષક એવા ખીજા તત્ત્વોની ઉંડી વિચારણામાં ઉતરી શકે

श्रीदक्षिणामूर्ति प्रकाशनमंदिर

सूचि पत्र

१

द्वेष्टुआरी

१६३४

भा. व. न. य. २

शिक्षण
सा म यि डे।

श्रीदक्षिणामूर्तिः

કેળવણીના અધ્યતન વિચારો દ્વારા
વનાર ત્રૈમાસિક પાર્થિક શબ્દાન્ત
દેશમાં ૨-૦-૦૦ પશ્ચિમ યાદ
૨-૦ • અથવા ચાર સિલિંગ
૬૩૧ શ્રી જૂનિઉપેસાદ કા. ભટ્ટ

શિક્ષણસાધનાં પુસ્તકો

વાર્તાનુ સાઝ	૧-૨-૦
ડૉક્ટર યોજના (બીજી વાર)	૧-૦-૦
મોન્ડીસોરી પ્રવેશિકા (સચિત્ર)	૦-૧૨-૦
બાલશિક્ષણ	૦-૧૦-૦
પ્રાયમિક શાળામાં બાળશિક્ષણ	૦-૧૦-૦
પ્રાયમિક શાળામાં શિક્ષણપદ્ધતિઓ	૦-૮-૦
પ્રાયમિક શાળામાં ચિત્રીવાચન	૦-૫-૦
પ્રાયમિક શાળામાં શિક્ષક	૦-૧૦-૦
દિવાસ્વપ્ન (બીજી આવૃત્તિ)	૦-૧૦-૦
ધરમાં મોન્ડીસોરી ..	૦-૧૦-૦
કોઈએ નહોતું કીધું	૦-૮-૦
વિદ્યાર્થીઓનું માનસ	૦-૬-૦
છાત્રાલય કમીરાનનો અહેવાલ	૦-૬-૦
માધ્યમિક શાળામાં બાળશિક્ષણના ફેરફારો	૦-૬-૦
મૂંઝવણ બાળક	૧-૦-૦
મહાન વિમલ પછી જર્મનીમાં ફળવૃક્ષની પ્રજ્ઞાસિ	૦-૧૨-૦
પ્રાસંગિક મનન	૦-૮-૦
પરિચય પદ્ધતિ	૦-૭-૦

શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ	૦-૧-૬
રખડુ ટોળી (સમાવેશના)	૦-૧-૬

કિશોર અને કુમાર વાચન

કુલ કિમી ૧૩-૭ ૬

કિશોર કથાઓ ખડ-૧	૦-૬-૦
કિશોર કથાઓ ખડ-૨	૦-૬-૦
ધર્માત્માઓના ચરિતો	૦-૮-૩
રખડુ ટોળી ખડ-૧	૦-૮-૦
રખડુ ટોળી ખડ-૨	૦-૮-૦
બાળ રામાયણ	૦ ૧૦ ૦
નવક કથાઓ	૦-૮-૦
હિન્દુ ધર્મની આખ્યાયિકાઓ ૧	૦-૮-૦
હિન્દુ ધર્મની આખ્યાયિકાઓ-૨	૦-૮-૦
ભયનો ભેદ (નાટક)	૦-૧-૬
હન્સાન મિટા દુ ગા	૦-૧ ૭
સાગરસપ્રાટ (સાહસવાર્તા)	૦ ૧૦ ૦
વડલો (સચિત્ર નાટક)	૦ ૧૦ ૦
આપણા આર્થિક પ્રશ્નો	૦-૫-૦
પ્રાસંગિક મનન	૦-૮-૦
સુભાષિતરત્નમ નૃપા	૦-૪-૦
હજારો મોહમ્મદ પયગમ્બર (સ)	૦-૩-૦
ભગવાન જુદા	૦-૩-૦
અરો નરપુરુષ	૦-૩-૦
દેવાસ માનસ સરે વર દર્શન	૦ ૧૦ ૦
સેન્ટ બેનગુ જ્ઞાનવદ	૦-૮-૦
આપણા દેશનો ઇતિહાસ-૧	-૦

અન્ય બાલસાહિત્ય

બાળવાર્તા ભાગ ૧-૨-૩-૪-૫

પહેલો ભાગ (૩૩ ચિત્રો) ૦-૬-૦ બાકી દરેકના ૦-૫-૦

સૌ કેનાં પરાક્રમે લેખક રમેશભાઈ ધારેખાન ૦-૩-૦

બાપુજીની અને બીજી વાતો (સચિત્ર ૧૫ ચિત્રો)

લેખક કપિલા પ્રદેન ૦-૧૦-૦

બાળ લોકગીત સંગ્રહ ભાગ ૧-૨ દરેકના ૦-૩-૦

પીળાં પત્તાશ (ત્રણ બાળનાટકો સચિત્ર) ૦-૭-૦

શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ બાલસાહિત્યમાળા: ૮૦ પુસ્તકો

સ પાઠો : ગિજુભાઈ અને તારાબેન

સ્થાનિક રૂા ૬-૪-૦

પોસ્ટેજ ૧-૪-૦ દેશમાં; પરદેશ માટે ૧-૧૪-૦

૧ ગણપતિ બાપા

૨ ચૈવૈચૈ

૩ હજી હજી, હજી હજી

૪ હજીમરી

૫ દખાટ

૬ બાળકોનો બીરબલ ૧

૭ ગોપીચંદ

૮ બાળનાટકો-૧

૯ હસ અને હસા

૧૦ તિર દાખ

૧૧ ગામડામાં મળ્યો

૧૨ બાળપ્રવાસો

૧૩ મારા ગોઠિયા

૧૪ બરા હસો

૧૫ કયાથી આવ્યા

૧૬ મકનો અને રાક્ષસ

૧૭ રૂપસિંહ ને રામસિંહ

૧૮ દખાલની પેટી

૧૯ ગધેકુ

૨૦ ચીક્રિયાખાતુ

૨૧ મહાસભાઓ

૨૨ કહેવતોના મૂળ

૨૩ ચપગોળા

૨૪ આફ્રિકા સાક્ષર્ય

૨૫ રાખ્દપોથી
 ૨૬ રાખ્દપોથી
 ૨૭ ચિટ્ટીપોથી
 ૨૮ નાના પાડો
 ૨૯ મોટા પાડો
 ૩૦ નાની વાતો
 ૩૧ ધરમા
 ૩૨ આગણમા
 ૩૩ રોરીમા
 ૩૪ બાળસાળામા
 ૩૫ ગામમા
 ૩૬ ફરવા નહાએ
 ૩૭ નુમતરામના પાડો
 ૩૮ લો લો લો
 ૩૯ અધેકુ અને ધાકુ
 ૪૦ ફાફા ફરને

૫૩ બાળકોને બીરબલ ૨
 ૫૪ ઉટા રહેલે માળાપ
 ૫૫ મારી માય
 ૫૬ કમળાભેનના પાડો
 ૫૭ ગિરિશિખરા
 ૫૮ કાળા હાથ કાળી દાદી
 ૫૯ ખળાવાટ
 ૬૦ પૂછુ ?
 ૬૧ એનરાલી દીવાલો-૧
 ૬૨ એનરાલી દીવાલો-૨
 ૬૩ બુદ્ધચરિત્ર
 ૬૪ કુનરાલ મહારાષ્ટ્ર
 ૬૫ લેડમ્બુ
 ૬૬ કહેવત સમદ
 ૬૭ હરિશ્ચંદ્ર
 ૬૮ એમ કમ ?

શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ બાલમાહિત્યગુચ્છઃ ૨૫ પુસ્તકો

૪ પાકો ગિજુભાઈ અને તારાબેન

કિ રૂ ૦ ૧૧ ૬ પોસ્ટેજ દેશમાં ૦ ૧૩ ૦ પોસ્ટ ૧ ૧ ૦

૧ લાલ અને હીરા ગિજુભાઈ	૧૩ તિલ-ચાગુજ-ચા તારાબેન
૨ ભેરાના રીંગનામા	૧૪ દેમુભાઈના પાકો
૩ ગામડામાં ગયો હતો,	૧૫ છવ / તુ ગિજુભાઈ
૪ આખો રોખો ,	૧૬ ઢેક ઢેક તારાબેન
૫ વિવાયલી વાતો ,	૧૭ ટેક ગિજુભાઈ
૬ દૂધકાચો	૧૮ મેં યા ,
૭ બે બાળનાટકો	૧૯ તારાબેનના પાકો
૮ ફાદાછની તપવાર	૨૦ માછએ કહે રી મોખીબેન
૯ તક્તક તુરુર મોખીબેન	૨૧ જોયુ ને આખ હરી ગિ
૧૦ વેઠનો વારો રામભાઈપાક	૨૨ સદાપદા વાતો
૧૧ નવા વરતો ગિજુભાઈ	૨૩ ત્રેવીસમુ પુષ્પ
૧૨ વસવ આવી	૨૪ ચતુર કરે ગિયા ચદરા કર

૨૫ પચામૃત દેખાઝ ગિજુભાઈ

૨૪ ચતુર કરે ગિયા ૦-૩ ૦ ૨૫ પચામૃત ૦-૧-૦

બાકી હરેકનો ૦-૧-૧

મહાભારતનાં પાત્રો (જાગ પુસ્તકો)

લેખક નાનાભાઈ

પોસ્ટેજ ૦૯૨૬૨૬૫૫ દેશમાં ૦-૧૫- પરદેશ માટે ૧-૫-૦

૧ સૂતપુત્ર કર્ણ	૦-૩-૦	૭ કુલી માધારી	૦ ૫-૦
૨ પાંચાક્ષી	૦-૪-૦	૮ દ્રોણ-અશ્વત્થામા	૦-૫-૦
૩ દુર્યોધન	૦-૩-૦	૯ બીમ્બ	૦-૪-૦
૪ બીમસેન	૦-૪-૦	૧૦ કૃતરાષ્ટ્ર	૦-૩-૬
૫ અનુર્જન	૦-૩-૦	૧૧ કીકીપુત્ર	૦-૬-૦
૬ યુધિષ્ઠિર	૦-૪-૬	૧૨ મહાભારત કથા	૧-૦-૦

[મહાભારત કથા પાત્રો બધાનું ૦-૪-૦ વધારે]

આરોગ્યશાસ્ત્ર

શરીરવિકાસ (પહેલી આવૃત્તિ ખલાસ યહ છે) ૧-૦-૦

પ્રવાસ

કૈલાસ માનસ સરોવર દર્શન (ત્રીજી આવૃત્તિ) ૦ ૧૦ ૦

ઇતિહાસ

આપણા દેશનો ઇતિહાસ પ્રથમ પુસ્તક (ત્રીજી આવૃત્તિ) ૦-૬-૦

અર્થશાસ્ત્ર

વિનયમંદિર માટેનાં પાઠ્યપુસ્તકો

સંસ્કૃત

સંસ્કૃત ગુજરાતી લઘુકોશ	૧-૮-૦
સંસ્કૃતપ્રથમ પુસ્તક (અર્થ સાથે)	૪-૬-૦
સુભાષિતરત્નમ ભૂષા	૦-૪-૦
સંસ્કૃત દ્વિતીય પુસ્તક	૦-૩-૦
સંસ્કૃત તૃતીય પુસ્તક (વ્યાખ્યા) માર્ચમા પ્રગટ થશે	
સંસ્કૃત સુભાષિતો	૦-૧-૦

ગુજરાતી

ગુજરાતી કવિતા પ્રથમ વર્ષ	૦-૨-૦
ગુજરાતી કવિતા દ્વિતીય વર્ષ	૦-૩-૦
ગુજરાતી કવિતા તૃતીય વર્ષ	૦-૩-૦
ગુજરાતી કવિતા ચતુર્થ વર્ષ	૦-૪-૦
આપણા દેશનો ઇતિહાસ-૧ (દસમી આવૃત્તિ)	૦-૬-૦

હિન્દી

હિન્દી સુભાષિતો પ્રથમ વર્ષ	૦-૧-૦
હિન્દી સુભાષિતો દ્વિતીય વર્ષ	૦-૧-૦

માખાપો માટે

દિવાસ્વખ

મોન્ડીસોરી પ્રવેશિકા(સચિત્ર)

બાલશિક્ષણ

ધરમા મોન્ડીસોરી

કાઠએ નહોતુ કીલુ

પ્રાસ ગિફ મનન

૧૨મા ભાગકે કા કરવ ?

બાલકીડામણી

વાર્તા કહેનારને

બાળવાર્તાઓનો વિનોદ

બાળમેળી અપૂર્ણતાઓ

અને તેના ઉપાયો

નવા આચારો

અવતર બાલશિક્ષણ

અક્ષરજ્ઞાન યોજનાનાં પુસ્તકો

ગુજરાતી

કેમ શીખવવું (શિષ્યો માટેનું પુસ્તક)		મ ક ત
બાળનાર માટે	કાર્યાલયમા	ખીતે
આરો વાચીએ	૦-૧-૦	૦-૧-૩
આમળ વાચો પહેલી	૦-૧-૦	૦-૧-૩
આમળ વાચો બીજી	૦-૧-૦	૦-૧-૩
આમળ વાચો ત્રીજી	૦ ૧-૧	૦-૧-૦

મરાઠી

કસે શિરમવે (શિક્ષકો માટે)		મ ક ત
માર્ગે પુસ્તક (બાળનાર માટે)		૦-૧-૦

ઉર્દુ

ઉર્દુ કેમ શીખવવું		મ ક ત
આસાન અલીફ બે (બાળનાર માટેનું પુસ્તક)		૦-૧-૦

શિક્ષણશાસ્ત્રનાં અન્ય પુસ્તકો

૧ મોન્ડીસોરી પદ્ધતિ		૧ -૦
૨ વસંત બ સરિયાલ પ્રચારમાળા		
નવ પુસ્તકોનો પ્રથમ ગુરુ પાઠી બધાઈ	૦ ૧૧ ૦	
ફસ પુસ્તકોનો દ્વિતીય ગુરુ પાઠી બધાઈ	૦ ૧૧ ૦	
૩ મોન્ડીસોરી શિક્ષણ પ્રચારમાળા		
સાત પુસ્તકોનો પ્રથમ ગુરુ પાઠી બધાઈ	૦ ૧૦ ૦	
૪ દ્વિતીય મે ટીસોરી સુમેવન નિબંધસંગ્રહ	૦ ૧૨ ૦	
નવા આચારો	૦-૧-૦	
સ્વતંત્ર બ સરિયાલ	૦-૧-૧	

બાળવાચન

બાલકમાળી નાની	૦-૧-૩	અલ્પમાળી મોટી	૦ ૧-૧
---------------	-------	---------------	-------

